PARASIZ EK
SADRİ ETEM ERTEM'İN
SOVYET RUSYA HATIRALA

tarih VE toplum

3000 TL (KDV. DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / OCAK 1989

6. yılında

61

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

TEODOR LAPİNSKİ
Adiğelerde Bir Kurban Töreni
6

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Şair Necati'nin Bir Beyti Üzerine
9

FAHRİ ÇOKER
Yüzbaşı Fahri Efendi
11

ATİLÂ TÜRK
Sigaramın Dumanı-I
16

NECDET SAKAOĞLU
Seyyid Garib Musa Ocağı
22

HATİCE AYNUR
Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikler
30

METE TUNÇAY
Türkiye'de Solun Tarihinden
40

CEVDET ERALP ALIŞIK
Cumhuriyet Basın Tarihimizle İlgili Bir Mektup
42

TURGUT AKPINAR
Ziya Gökalp Hakkında
45

TAHA TOROS
Mesut Fâni Üzerine
50

Munise Başikoğlu'nun Hatıraları V:
Babam Rıza Tevfik
51

MİHAİL H.SVANİDZE
Türk-Gürcü İlişkileri Üzerine İncelemeler
57

KİTABİYAT
62

FAHRETTİN ÇİLOĞLU
Gürcistan'da Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek

ATİLÂ TÜRK
Yabanlu Pazarı

KİTAP DAĞARCIĞI
64

KAPAK: Zuhuri Kolu (Ortaoyunu), Ressam Muazzez Bey, 1953. Soldan itibaren Cüce Kambur Mahmud, Kavuklu Hamdi, Pişekâr Küçük İsmail, yanda Zenneler, Yağlıboya 70 x 62 cm. (Turgut Kut Koleksiyonu)

tarih toplum OCAK 1989 • CİLT 11 • SAYI 61

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yazışleri Müdürü
Nihat Tuna

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Yayın Koordinatörü
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Mustafa Şahin

Pikaj
Fazilet Keçeci

Teknik Yapım
PERKA A.Ş.

Renk Ayrımı
Sepco Grafik

Baskı
Ayhan Matbaacılık

Dağıtım
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayınları

Genel Yönetmen
Murat Belge

Reklam ve Halkla İlişkiler
Ferial Uğurlu

Satış ve Dağıtım
Burhan Kutlutürk

Okur İlişkileri
Mürvet İşgör

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No.306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 36.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 3000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

İspanya'da Milliyetçi âsileri destekleyen Alman Kondor Lejyonundan bir uçak bombardıman sırasında.

Franco'nun Uçakları

İSPANYOL İç Savaşı sırasında Ekrem Hamdi König'in âlet olduğu dalavere ile ilgili yazımı basmadan dostum Mete Tunçay güzel bir "fair play" örneği göstererek ileri sürmüş olduğum iddia (sözkonusu uçakların Milliyetçiler safına satıldığı) hususunda beni ikaz etmişti. Ne var ki, ben argümantasyonumu üç esas kaynağa dayandırıyordum: 1- Cumhuriyetçileri destekleyen 3. Komünist Enternasyonal'in (Komintern) Londra'da neşrolunan yayın organı *World News and Views*'ın 19 Şubat 1930 tarihli nüshasında uçakların Milliyetçilere satıldığı bildiriliyor. 2- Uçakların gönderildiği söylenen Cadiz limanı sivil harp başladığından itibaren Milliyetçilerin elindeydi. 3- 1937'de ABD Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı bir raporda o tarihte Cumhuriyetçilerin hava kuvvetlerini teşkil eden 460 uçaktan, 420'sinin Rus yapısı, 8'inin Fransız ve geri kalan 32'sinin çeşitli kaynaklı olduğu bildiriliyor, (Bkz. Dccatrell, *Communism and the Spanish Civil War*, Berkeley 1955 s.228) König olayının belli olmayan kişilerce kullanılarak tipik bir "disinformation" kampanyasına dönüştürüldüğü anlaşılmakta. Veya bir arkadaşımın önerdiği gibi, König aynı uçakları hem Milliyetçilere hem de Cumhuriyetçilere satarak sahtekârlık konusunda ne denli büyük bir usta olduğunu kanıtlamıştır. □

SİNAN KUNERALP-İSTANBUL

Abdullah Kardeşlerin Mektubu

TARİH ve TOPLUM dergisinin 58. sayısının 2. sayfasında yayımlanan Fransızca mektubun doğru çevirisi aşağıda sunulmuştur. Ayrıca, yayınladığınız çevirinin yanlış olması bir yana, Fransızca metinde de, bağışlanmayacak ölçüde dizgi yanlışı bulunduğunu belirtmek isterim. Bu eleştirilerin, derginize duyduğum sevgi ve saygıdan kaynaklandığını eklememe bilmem gerek var mı? □

CEM EROĞUL-ANKARA

Bayım,

İstanbul'da bulunduğunuz sırada büyük bir iyilik göstererek söz verme lütfunda bulunduğunuz değerli sanat anısını, derin bir minnet duygusu ve sonsuz bir sevinçle aldık.

Yüzyılımızın en ünlü ressamlarından biri tarafından böylesine bir mazhariyete layık görülmüş olmaktan duyduğumuz mutluluk, olsa olsa, bu eşsiz anı karşısında resimden anlayan herkesin bizimle paylaştığı hayranlıkla boy ölçüşebilir. Gérôme'dan bir anı sahibi olmak, bizim için bir talih ve bir ayrıcalıktır; bunu da yalnızca kalbinizin iyiliğine borçluyuz. Gerçekte, böylesine incelikle gösterilmiş bir cömertliği hak etmek için hiçbir şey yapmış değiliz; bu yüzden de, minnettarlığımızı belirtecek söz bulmamız daha da güçleşiyor. Daha şimdiden, bu paha biçilmez anı, salonlarımızın onuru oldu. Meraklılar, bunu hayranlıkla seyretmek ve bizi kutlamak için acele ediyorlar.

Bu vesileden yararlanarak, Bayım, Şark resimlerine ihtiyaç duyduğunuzda, daima emirlerinizi beklediğimizi, büyük bir zevkle bildirmek isteriz.

Hayranlarınızın derin saygılarını lütfen kabul buyurunuz, Bayım.

OKUYUCULARA MEKTUP

Önce, hepinizin yeni yılınızı içtenlikle kutlarım. Beş yaşını dolduran dergimizin 61. sayısını yine bir fiyat zammıyla başlatmak zorunda kaldığımıza üzgünüm. Fakat bir yandan enflasyon, bir yandan SEKA grevinin yükselttiği maliyetler karşısında başka çare bulamadık. Bu durumu, bir ölçüde telâfi etmek için, yeni dönemde size daha düzenli ekler vereceğiz. İlk olarak, Sadri Ertem'in 56 yıl önce kaleme aldığı, ama şimdiye dek günışığına çıkmamış Sovyet Rusya İzlenimleri'yle başlıyoruz. Yeni uygulamamızda, her ay olmasa bile, başı-sonu belli olmayan formalar yerine, seçtiğimiz kitapçıkların tümünü birden vermek kararındayız.

Bu sayımızda, birbirinden ilginç incelemeler bulacaksınız. Necdet Sakaoğlu arkadaşımız, "Seyyid Garib Musa Ocağı" yazısıyla, bir Alevî Dedeleri ailesinin geçmişine ışık tutuyor. Genç araştırıcı Hatice Aynur'un bundan 150 küsur yıl önceki bir saray düğününü anlatısı, yararlandığı kaynakta adları sıralanan 213 İstanbul tekkesinin listesiyle birlikte, kalıcı bir katkı niteliğinde.

Em. Hâk. Amiral Fahri Çoker'in, genellikle Heyet-i Mahsusa'dan geçen Bahriyeliler, özellikle de Fahri Engin Olayı hakkındaki incelemesi, Yirminci Yüzyıl tarihimizi anlamamız açısından çok önemli. Ben, birkaç kez çeşitli vesilelerde, Heyet-i Mahsusaların verdikleri "hidemat-ı âmmede adem-i istihdam" kararlarıyla 12 Eylül Sıkıyönetimlerinin aynı nitelikteki 1402'likler kararlarının benzeşen ve benzeşmeyen yanlarını anlatmaya, kurtuluş savaşından yeni çıkmış ve devrim yapmış genç cumhuriyetin, insan haklarına saygı bakımından, 1980 kurtarıcılarından ne kadar ileri olduğunu belirtmeye çalışmıştım. Yeni yasa tasarıyla ANAP Hükûmetinin, -âmiyane tabiri bağışlayın-, bizi katakulliye getirmeye çalıştığı şu günlerde, bu yazının bir ibret dersi oluşturmasını diliyorum.

Turgut Akpınar dostumuzun, Ziya Gökalp'e isnat edilen dinsizlik suçlamalarıyla ilgili denemesini de zevkle okuyacağınıza eminim. Orhan Şaik Gökyay'ın "Şair Necati'nin Bir Beyti"nin (doğru okunmasına vè) yorumlanmasına değgin kısa yazısı, bir okuyucumuzun "El-Muhacim Dalma" sıfatıyla andığı üstadımızın hep haklı davalarla uğraştığının yeni bir tanıtı. Söz hocaya gelmişken, İstanbul'daki okuyucularımıza bir çağrıda bulunmak istiyorum. Geçen ay başarıyla yürüttüğümüz "İstanbul'la Tanışın" gezilerinden sonra, yeni yılda da ayda ikişer kezden on tane sohbet toplantısı düzenledik. Türbe'nin yanındaki Basın Müzesi salonunda yapacağımız bu söyleşilerin ilki, 12 Ocak 1989 Perşembe günü saat 16.00'da olacak ve Orhan Şaik Bey son zamanlarda bizde Şiirin Neden Öldüğüne dair düşüncelerini açıklayacak. Bu genç büyüğümüzü bizzat görüp, kendisine sorular sormak, bilgi ve görüşlerinden faydalanmak için kaçırılmaz bir fırsat! Sohbet toplantılarımızı, aynı yer ve saatte, her ayın ikinci ve dördüncü Perşembeleri yapacağız. Konuları ve konuşmacıları öğrenmek için, lütfen ilânlarımızı izleyin.

Dönelim, elinizdeki sayıya. Bu ay, şimdiye kadar sıraladıklarımdan başkaca, Sayın Taha Toros'un "Mesut Fanî"-ye değgin bir notu, geçen aylarda çıkan Çerkes yazılarıyla eklemlenmek üzere, Lapinski'den "Adlgelerde Bir Kurban Töreni" üstüne bir çeviri, Türk ve Türk-Gürcü ilişkileri tarihi hakkında, hemen hiç tanımadığımız bir dünyadan bilgiler veren bir inceleme de var. Yine bu sayımızda, vaktiyle hocalığını etmiş olmaktan kıvanç duyduğum Atilâ Türk'ün -gelecek ay tamamlanacak- "Sigaramın Dumanı" başlıklı bir tütün tarihi denemesini sunuyoruz. Ondan sonra, Babam Rıza Tevfik tefrikamız ve her zamanki özel sayfalarımız yer alıyor. Türkiye'de Solun Tarihi'nden köşemizde orijinalinin kopyasıyla birlikte verdiğim Ethem Nejad'a ilişkin belgenin, size de benim gibi "yakın geçmişimizi ne kadar az ve çarpık biliyormuşuz" dedirteceğini umuyorum.

Kitabiyat sayfalarımızda, bu kere, Gürcistan'daki tarih çalışmalarına değgin çeviriyle eklemlenmesini istediğimiz bir tanıtma yazısı var, yalnızca. Bir de, Prof. Faruk Sümer'in görece yeni bir kitabıyla ilgili kısa bir not. Yeni yayınlara kısa kısa değinen Kitap Dağarcığı köşemizi, o notları hazırlayan Nuri Akbayar arkadaşımız diyar-ı küffara gideli oluşturamıyorduk. Sağolsun, Turgut Kut dostumuz yardım vaad etti. Sizlere, yeni yılda yeni taamın bu iki lokmalık ilk tabağını uzatmakla mutluyuz. Bu sayıdan itibaren, yazıların baş taraflarına kısacık sunuş cümleleri koyuyoruz. Bunlar yazarların değil derginin sözleri. Hepinize sağlık, mutluluk ve başarılar diliyorum. □

METE TUNÇAY

Nota Bene Geçen sonbahardan beri, ülkemizin kültürel yayın yaşamında olumlu bazı kıpırdanışlar gözlemleniyor. Bunlar daha çok siyasal nitelikli olsalar da, bana sağlıklı bir gelişmenin belirtileri gibi geliyor. Burada hepsini saymak olanaksız, ama hiç değilse üçünü anmak istiyorum. Birinci, aylık bir dergi: Arkadaşımız Orhan Koloğlu'nun sahip ve yöneticisi olduğu, Eylül'den beri her ayın 15'inde Ankara'da çıkan, SHP çizgisindeki (daha doğrusu, SHP için tutarlı çizgiler önermesini umduğumuz) *Yeni Özgür İnsan*. İkincisi, yine bir aylık dergi: Kendilerine "liberter" demeği yeğleyen kolektivist anarşistlerimizin *Efendisiz*'i. Romantik bir dünya görüşünden hareket ettiği söylenebilirse de, ben bu akımı her zaman bütün insanlığın onuru ve yüzakı saymışımdır. 1986-87'de 12 sayı çıkan aylık *Kara*'dan sonra, geçtiğimiz Kasım ayında yayın yaşamına atılan *Efendisiz*'i de sevinçle karşılıyor, başarılarının sürekli olmasını diliyorum. Üçüncü olarak, bizim yayınevinin, 5 Aralık'tan bu yana haftalık fasiküller olarak yayımlamaya başladığı ve bir buçuk yıl sonra tamamlandığında 8 cilt tutacak *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Tarihi Ansiklopedisi*'ni, bu konuyla ilgilenmek isteyen okuyucularımıza salık veririm.

Geçen ay, parasız ek olarak dağıttığımız "Tarih ve Toplum'un İlk On Cildinde Ne Var, Ne Yok" başlıklı fihristin hayli makbule geçtiğini, çeşitli okuyucularımızın tepkilerinden öğrendik. Ancak, o listedeki bir yanlışı, burada özür dileyerek düzeltmem gerek. 13. sayfada, Ocak 1988 tarihli 49. sayımızın içindekiler sıralanırken, 30-39. sayfalarda yer alan Dr. Turgut Akpınar'ın "Türklerde Su Kültü ve Âdetler" adlı, çok değerli yazısı anılacak yerde, Turgut Kut'un 21-23. sayfalardaki yazısının başlığı tekrarlanmış. Bundan gayri, 1987 Kasım'ından (Sayı 47) 1988 Ağustos'una (Sayı 56) kadar her ay verdiğimiz parasız ekleri de saymayı ihmal etmişiz: Mehmet Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene* (4 forma, sayı 47-50); Ahmet Cevat [Emre], *Bizde Kadın* (1 forma, sayı 51); Ahmet Mithat Efendi, *Menfa* (4 forma, sayı 52-55); *Meb'usan Hatıraları* (1 forma, sayı 56).

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

☐ Sırbistan hey'et-i vükelâsı âkıbet istifa-nâmesini Kral Milan'a takdim ve i'tâ eylemiştir.

Sırbistan'da millî bir hey'et-i vükelâ teşkili lüzumuna dair Moskova gazeteleri müttehiden [birlikte] idare-i lisan eyledikleri bir zamanda kabinenin vuku-ı istifası şâyân-ı nazardır.

Hele büyük İskoçina'nın intihabât-ı vâkıasında radikaller hâiz-i galebe olduklarını maddeten isbat ettikten sonra tebeddül-i vükelâ vukûu Sırbistan muamelât-ı dahiliyye ve hariciyyesince ehemmiyet-i mahsusadır.

Hey'et-i vükelâ-i cedîde Avusturya politikasına muhâlif ve Rusya'ya mütemâyil olan radikaller ile liberallerden mürekkeb olacağı cihetle Sırbistan mesâlihinin [işlerinin] mecrâ-i hâzırı Viyana kabinesini epeyce düşündürse gerektir... (7 Kanun-ı sâni 1889)

☐ Rumeli Şimendifer Kumpanyası Cisr-i Mustafa Paşa'dan [Mustafa Paşa Köprüsünden] öteye gidecek olanlara bilet vermediği ve Bulgaristan'a gönderilmek istenilen eşya-i ticariyyeyi kabul etmediği şâyi olmuş idi.

Karşı gazetelerinden bazıları memâlik-i mahrusadan Bulgaristan'a gidecek olan umum yolcularla eşyaya karantina vaz olunduğu havadisini teyid etmiş ise de Sofya'dan yazılan bir telgrafa nazaran Edirne vilâyetinde çiçek hastalığı zuhuru mülâbesesiyle [münasebetiyle] yalnız vilâyet-i müşarünileyhadan gidecek olanlara mahsus olmak üzere karantina vaz ve tesis edildiği anlaşılmış ve sonra şimendifer idaresi bu iş'ârı tasdik edip iade-i muameleye başlamıştır.

Her ne hal ise mevâridenin [gelecek olanların] uğradığı tehirât üzerine Galata'da havadis fabrikacıları rivayât-ı mütenevvia ile esham [hisse senetleri] fiyatına halel getirmeye çalışmış ve fakat hakikat-i hal âcilen meydana çıkmıştır.

Hükûmet-i hâzıranın Avrupa'ya karşı ne kadar nazik bir mevkide olduğu malum olmasına ve Bulgar ukalası Avrupa'nın ortasına attıkları şerare-i bîhuzurîyi [huzursuzluk kıvılcımını] kâfi görmeleri lâzım geldiğine mebnî artık yeni yeni hadisât ile ihlâl-i asayiş olunamayacağı zaten memul-i umumî idi... (10 Kanun-ı sâni 1889)

☐ Bulgaristan Emâretinde [Prensliğinde] yine bir iğtişaş [karışıklık] istidadı mevcut olduğu ve Rusya'ya olan temayülât-ı meveddet-kârâne tevsî etmekte [sevgi eğiliminin genişlemekte] bulunduğu Petersburg'tan çekilen bir telgrafnâmede muharrerdir.

Bulgaristan idare-i hâzırasının iltizam eylediği masarifât ve ahval-i fevkalâde zaten âsâyiş-i mahallîye halel vermiş olduğundan ihbar-ı vâridey nazar-ı taaccüble bakılmaması tabiîdir.

Almanya devletinin müstemlekât tesisi hakkındaki politikası bu kere Rayhştah [Reichtag]'da intikadât-ı şedîdeye uğramış ve Prens (Bismark) müzakerât-ı mühimmeden dolayı Berlin'e gelmeye mecbur olmuştur... (18 Kanun-ı sâni 1889)

TELGRAF

☐ Üsküdar'da Şemsipaşa Caddesi'nde Cemaleddin Paşa Sokağı derununda Hurşit Paşa merhumun ahırı denilmekle maruf ahırın duvarı münhedim [yıkılmış] olarak sekiz aydan beri mezkûr sokaktan duvarın enkazı kaldırılmadığından ve bir taraftan duvar tamir edilmekte ise de sokak ortasında bulunan taş ve topraklar yolu kapatmasıyla şu günlerde orası göl halini alıp sokak işlek bulunması cihetiyle geçilemez bir hale geldiğinden mezkûr sokağın tathîri [temizlenmesi] aldığımız varakada daire-i âidesinden rica olunuyor... (6 Kanun-ı sâni 1889)

ZAPTİYE NEZARET-İ ALİYYESİNDEN

☐ Elmadağı'nda kâr-hânecilik eden Anasto'nun hizmetçisi Sofi'yi şiddetli surette darb ettikten sonra nerdibandan aşağı attığı ve mezbure Sofi'nin hali tehlikede bulunduğu mahallî polis mevkiinden haber alınması üzerine mezbure Sofi'nin icra-i muayenesiyle dâribe-i merkume [adı geçen döven] hakkında lâzım gelen muamelenin ifasına ibtidar olunduğu Beyoğlu Mutasarrıflığından alınan jurnalden müsteban olmuştur... (13 Kanun-ı sâni 1889)

MÜTENEVVİA

Hıdmet Gazetesinde görülmüştür:

☐ Manisa'ya tâbi Alibeyli karyesi sâkinlerinden Gülsüm binti Mehmet görümcesivle beynlerinde [aralarında] hâsıl olan münâzaa [kavga] üzerine kendisini civar karyede bulunan bir ahlat ağacına salb ederek [asarak] kürre-i malûma iltihak etmiştir.

Kayınvalide, görümce münâzaalarının intihara kadar varması hakikaten şâyân-ı eseftir... (1 Kanun-ı sâni 1889)

"Mühim İlân"

☐ İllet-i teverrüm ve emraz-ı sadriyye [göğüs hastalıkları] ile mide ve bağırsak hastalıklarının emr-i tedavisinde kesb-i meleke ve maharet etmiş olan ve Paris Encümen-i Faaliyât-ı Tıbbiyyesi âzâsından bulunan Doktor Robenson efendi bu defa Paris ve Londra ve Viyana hastahanelerini bizzat görerek fenn-i celîl-i tıbbın terakkiyâtına ve alelhusus Paris'te meşhur muallim Şarko'nun nezdinde emraz-ı asabiyye ve tedavî-i bi'l-elektrik fennine ıttılâ etmiş [öğrenmiş] olduğundan müracaat edecek haste-gânı Salı ve Perşembe günleri eczahane-i âcizânemizde tedavi edeceği ve Cumartesi günü dahi saat sekizden ona kadar fukara ahaliyi meccanen muayene eyleyeceği ilân olunur... (1 Kanun-ı sâni 1889)

Şehzadebaşında Bogos
Anuşyan Eczahanesi

"Rakı İçen Ne Olur?"

☐ İnsanın çehresini güzel ve dilber gösteren ve yiyip içmekte olduğu nesneleri kolayca hazm ettiren dişlerin çürüyüp vaktinden evvel dökülmesine sebeb-i mutlak olur.

Şöyle ki:

Birincisi müskirâtın sû-i istimali mideyi ifsâd edip [bozup] hasıl olan iltihap derhal dişlere tesir ile dûçar-ı zaaf olmalarını müntic [sebep].

İkincisi yine müskirâtın sû-i istimali eseri olarak yani sarhoşluk sâikasıyla irtikab olunan ef'al-i kabîha [beklenen yakışıksız işler] ve bunların dâi [sebep] olduğu ilel-i mühlike ve müstekrihe [öldürücü ve tiksindirici hastalıklar] ve hatta tehvîn-i şiddetleri [şiddetlerini hafifletmek] için istimal olunan edviye [kullanılan ilaçlar] dahi dişlerin berbadına sebep.

Üçüncüsü sabahlara kadar işretle sefilâne ömür geçirilip ikide birde nezleye ve emrâz-ı sâireye uğramakla dişlerin mahvolmasına vesile. Mâba'di var... (11 Kanun-ı Sânî 1889)

Yanığa Karşı
30 dirhem yumurta sarısı
4 dirhem gliserin
Deri Çatlaklarına Karşı

☐ Bu babta tertib-i âtî beyan ve tarif olunur. şöyle ki:

3 dirhem taht-ı borat soda (Su borat dö Sud)
13 dirhem gül yağı

Bunlar güzelce karıştırılıp yatağa girmezden evvel çatlak olan mahalleri mualece-i mezkûre ile ovmalı (11 Kanun-ı Sânî 1889)

Yine Yanığa Karşı
Asidfenik (Hâmız-ı fenik)

☐ Eskiden beri yanığa karşı çok türlü su ve merhem ve yağ vesâire kullanılmakta ise de (Garçiya) nâm hekim dört seneden beri ve suret-i tertibi aşağıda gösterilmiş olan (asidfenik) nâm ilacın mahlûlünü [eriyiğini] kullanmakta olup çok fâideler görmüş olduğunu beyan ediyor.

Mezkur tertip şudur:
6 dirhem hâmız-ı fenik
100 dirhem su

Bunları birbirine karıştırıp ve ufak bez parçalarını ıslatıp sıkça sıkça değiştirmek üzere yanığın üzerine konulur ve ağrı geçene değin bu suretle devam olunur... (11 Kanun-ı Sânî 1889)

Mirliva Saadetlu Hacı Hakkı Paşa'dan Varid Olan Makale-i Fenniyyedir:

"Barometro Parisien"

☐ Avrupa erbab-ı fününu her şeyi fennî olarak vücuda getirdikleri gibi fenn-i hikmet-i tabiiyyeden olarak bir de barometroların envâını yani mizan-el-hevayı icad ile bunların birçok envâi var ise de en ehven ve âdîsi Parisien barometrosu tabir olunandır. Hatta bu da Beyoğlunda Bonmarşede furuht edilegelmektedir ki dört köşe bir mukavva üzerine yapışmış gayetle güzel ve mücessem bir kız çocuğu resmi ve etrafında envâ çiçekler ki zînetlu [süslü] ve kimisinin arkasında bir demet ekin sapı ve bazısının elinde yalnız bir su kovası olduğu halde bağçe sulamak şekil ve halini gösterir ve envâ-ı sâiresi dahi mevcut olup bu çocukların lâbis oldukları [giydikleri] fistanları hava tebeddül etikçe renkleri dahi havanın reng-i aslîsine tebeddül ile tabiiyet peydâ ve ona mahsus rengi ahz ü istinbâ ederek [alarak ve haber vererek] işaret eder [gösterir]... (13 Kanun-ı Sânî 1889)

"Su Altından Hareket Eden Vapurlar"

☐ Geçende (Toulon)'da bir torpido istimbotunun tecrübesi birçok erbab-ı merak tarafından temaşa olunmuştur.

İstimbotta kimse görünmeyip dumanı ve şamatası dahi bulunmadığından gûyâ bir kuvve-i hafiyye [gizli bir kuvvet] ile denize açılmakta idi.

Nâgâh istimbot baş tarafından denize dalıp nâ-bedîd [görünmez] olmuştur.

Erbab-ı merak bunu gördükte sefine gark olmuş gibi dûçar-ı helecan olmuştur.

Halbuki deniz altından yürümekte olan nev-icad bir istimbotun tecrübe olunduğu malûm idi. Mamafih huzzâr [hazır bulunanlar] sefînenin yine çıkması ve tecrübe için fart-ı cesaretle [aşırı cesaretle] derununa giren bahriyyûnun telef olmaları ihtimalden olduğunu derpîş ettiklerinden hayretleri ber-kemal idi.

Dürbünler ile denize bakılmakta idi.

Kırk dakika kadar geçti. Birden denizin altından sefîne çıkmaya başladı.

İşbu istimbot (Jimnot) nâmında olup sath-ı deryaya çıktığında kemal-i gurur ve muvaffakıyyet üzere yine yürümüş ve dumanını çevirip bir daha dalmıştır.

El-hâsıl bu tecrübe huzzârın alkışlarıyla dört saat imtidâd etmiştir... (18 Kanun-ı Sânî 1889)

HARİCİYE

"Fransa'da Almanlar"

☐ Fransa Hükûmetinin âhiren neşr eylediği istatistik münderecâtına nazaran Fransa'da mütemekkin Almanya teb'asının miktarı 95.718 nüfusa bâliğ olup bunların 35.718'i Paris'te (Sen) eyaleti dahilinde ve kûsur 65.000'i dahi Fransa'nın eyalât-ı sairesinde ikamet etmektedirler.

Almanya mösyölerinden şair-i meşhur (Hanri Hayne) zamanından beri Paris şehrine Almanya'dan fenn-i musikî veya edebiyat erbabından büyük bir zat gelmemiştir.

(Vanyer) ve (Kavlbah) ise Paris'te ancak birkaç sene oturmuşlar ve ba'de memleketlerine avdet etmişler idi.

El-hâletü hazihi [şimdiki halde] Paris'te Almanya zadegânından yalnız birkaç familya ikamet etmektedir.

1870 senesinden evvel Paris'e hicret eden bir hayli Alman Musevîleri ise çoktan beri Fransa tabiiyetini ihraz eylemişlerdir.

Baron (Erlanger) Baron (Hirş) Baron (Openhaym) Baron (Bamberger) bu kabildendirler.

Meşhur (Roçild) familyasının menşei Frankfurt şehridir.

Bunlardan başka Fransa'da bulunan Almanya teb'ası orta halde ve amele gürûhundandırlar... (16 Kanun-ı Sânî 1889) ☐

Kafkasya'daki Adiğelerde Bir Kurban Töreni

THEODOR LAPİNSKİ

Bu yazı, en eski dinlerin izlerinin, çok yakınlara kadar nasıl Hıristiyanlık içinde de süregeldiğine tanıklık ediyor.

KUBAN Nehrinin ağzından, Karadeniz'e dökülen küçük Şapzuha Irmağına kadar uzanan topraklarda bir zamanlar Latin Hıristiyanlığı hüküm sürüyordu. Bugün hâlâ bu yörede Latin harfleriyle yazılmış kitabelere, üzerlerinde tahtadan yapılmış veya taştan basitçe oyulmuş haçlar bulunan anıt-mezarlara rastlanıyor. Müslümanlığı yeni kabul etmiş olanlar, bu mezarları buldukça, adeta şevkle, yok ediyorlar. Dağlıların, içlerini iyice araştırdıkları anıt-mezarlarda Latin harfli kitabeler, Cenova Cumhuriyeti'nin arması işlenmiş silâhlar, yine önemli miktarda Cenova işi altın ve gümüş para bulunuyor. Bulunan silâhlar arasında kılıçlar çoğunlukta, öylesine ki, bu silâhlardan her mezarda on tane ya da daha çok sayıda bulmak mümkün.

Bu silâhlı, girişken Cenovalı tüccarların merkezi, Abaza yöresinin kuzeyindeydi. Mallarını Kırım'daki Theodosia'dan (Kefe'den) Anapa, Soğucak ve Gelencik'e yolluyorlardı. Bu noktalardan Kuban'a üç yol gidiyordu ve nehrin sağ yakasını izleyen kervanlar, Azak Denizi'ne kadar uzanabiliyordu. Bu yollar, Cenova pazarı ile kuzeydeki Türkistan, İran ve Çin arasında bağlantıyı sağlıyordu. Bugün bunlardan fazla bir iz kalmadı. Kalanların en önemlileri, Mesib'den başlayıp dağlık araziden geçerek Abin Nehrine ulaşan, kayalar oyularak açılmış ve oldukça iyi sayılabilecek bir yol; Aberde ormanında bir yol olduğunu gösteren kimi izler; duvarları Avrupa usulü yapılmış konut kalıntıları; nihayet Şipsahur'daki yüksek bir dağın zirvesine yapılmış bir savunma kulesinden geride kalanlar... Mezarların üstündeki toprak yığınları hâlâ duruyor. Bir de harabe haline gelmiş, çok derin olması gereken, ancak Avrupalı işçilerin yapmış olabileceği bir kuyu var. Ama içlerinde en güvenilir kanıt, anıt-mezarlar. Adiğelerin Katolik inancını Cenovalılardan aldıklarını, yabancıların geri gitmelerinden sonra ise bir inanç karmaşasına düştüklerini ve bunlardan günümüzde sadece Hıristiyanlığın sembolü olan haçın (istavroz) kaldığını kesin gibi kabul edebiliriz. Bu kutsal sembole hâlâ saygı gösterildiğini, Müslümanlığın güçlü etkilerine karşın, tüm evlerde bulunmasından çıkarmak mümkün. Namazlıklara çoğu kez iğne ile işlenmiş veya dokuma sırasında yapılmış haçları gördüğümde hayret ettim. Evet, yeni Müslüman olmuş biri, başını eğip, anlamından habersiz olduğu haçın üzerine alnını koyuyor. Ve gerçekten, yerli halktan hiç kimse, bana haçın anlamını açıklayamadı. Bu kutsaldır, çünkü büyük Tha'nın (Tanrı'nın) oğlu Yezha'nın da (İsa'nın da) haçı vardı... Mara'nın da (Meryem, Maria) büyük, ilâhî bir saygınlığı var. Ona Tha-Nan (Tanrı Ana) olarak saygı gösteriliyor. Ama acaba o, babanın mı, yoksa oğulun annesi mi, bilmiyorlar. Bu adlarla haçın dışında, Hıristiyan inancıyla ilgili en ufak bilgileri yok. Adığe ülkesinde en büyük bayram olarak Temmuz ayı içerisinde Mara'nın (Meryem'in) yeryüzünden gökyüzüne çıktığı gün kutlanır. Rivayete göre Mara, o gün yeryüzüne iner, şenliklere katılır, kendisini anımsayanları takdis eder ve insanları kötülüklerden korur. Ama onu kimse göremez. Bir zamanlar Hıristiyan olan bu küçük halkın dinsel âdetleri hakkında okura bir fikir vermek için, başından sonuna kadar dikkat ve ilgiyle izlediğim törenlerinden birini geniş bir şekilde anlatmak istiyorum.

1858 yazıydı. Bşar Nehri boylarında

yaşayan dağlı halkların nüfus sayımı, vergilendirilmesi gibi işleri organize ediyordum. Bir sabah bir heyetin geldiğini haber verdiler. Sakalları kar beyazı altı yaşlı adam, beni, geleneksel ibadet törenlerine davet ediyorlardı. Yerli halktan pek çok kişi, askerlerimden bazılarının göğüslerinde küçük haçlar taşıdığını, ayrıca benim ve bazı askerlerimin Bşat Dağında yol boyunca dikilmiş haçların önünden her geçişimizde anayurdumuz Polonya geleneklerine göre keplerimizi çıkardığımızı farketmişti. Halbuki Çerkes, Türk ve yeni Müslüman olmuş bir Adığe bu simgelere (haçlara) hor bakmakta, veya küçümsediğini açığa vuran jestlerle onları selâmlamakta, ara sıra da kırıp yok etmektedir. Yaşlılar bana tüm bunların dağlarda ağızdan ağıza dolaştığını söylediler ve halk bu nedenle bizim törende bulunmayı reddetmeyeceğimizi ümit ediyordu. Daveti kabul etmemektense, bu törende bulunmayı çok istiyordum. Öğle saatlerinde iki subay, sekiz asker, gelen heyet ve ona katılmış olan yüzden fazla atlı bir grupla birlikte karargâhımdan bir saat uzaklıktaki tören alanına gittim. İbadet için hazırlanmış yeri gördüğümde, burası bana, Druydelerin[1] kutsal ormancıklarını anımsattı.

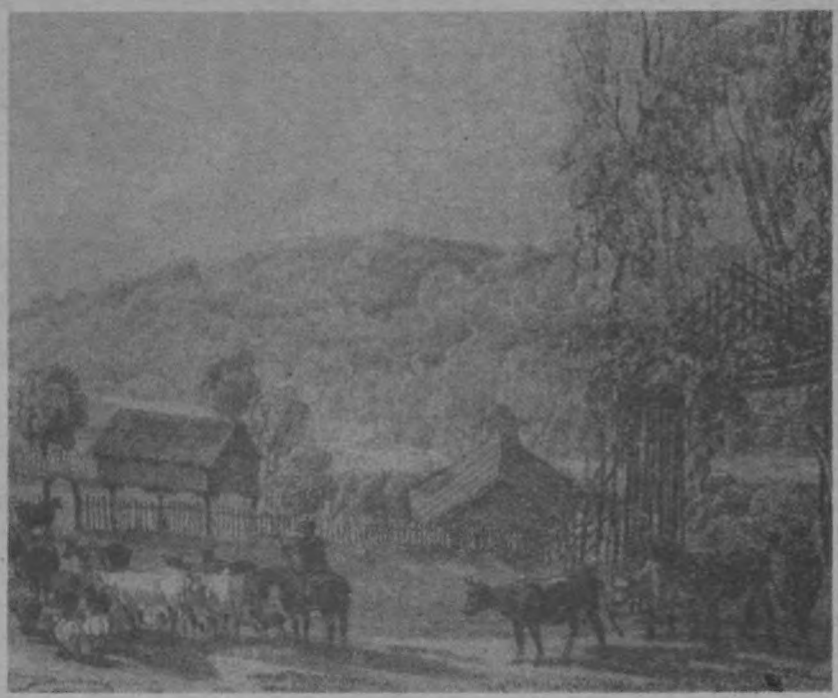

1830'larda Soçi nahiyesinde bir Çerkes çiftliği (Aydın Turhan'dan sağlanmıştır)

Çok büyük, yüzyıllık meşe ağaçları bir daire oluşturmuştu. Onların koyu gölgeleri ortadaki işlenmemiş taştan yapılma bir sunağa vuruyordu. Sunağın üstünde büyük ve çok eski, tahtadan kaba yapılmış bir haç yükseliyordu. Masanın etrafında boynuzlarından delikanlıların tuttukları dört tosun, sekiz koyun ve sekiz teke sıralanmıştı. Sunağın taş yüzeyinin öne doğru uzamış olan kısmı üstünde içlerinde ekmek, buğday ve mısır unundan yapılmış kekler, bal ve tereyağı bulunan çanaklarla, süt ve Şuate[2] dolu kablar vardı. Büyük taş masanın tam karşısında, kurbanlık hayvanların ortasında uzun boylu, oldukça dinç, güzel gümişi sakallı, başı açık bir adam duruyordu. Onun iki yanında birer erkek çocuk dikilmişti. Soldaki çocuk, birbiri üstüne konmuş, tahtadan yapılmış üç çanağı tutuyordu. Soldaki çocuk, tuttuğu yuvarlak bir tahtanın üstünde ise, değişik büyüklükte üç bıçak vardı. Kalpaklarını koltuklarının altına sıkıştırmış olan erkekler büyük taş masanın etrafında yarımay şeklinde geniş bir halka oluşturmuşlardı. Onların biraz gerisinde çok sayıda kadın ve kızdan oluşan bir grup vardı. Taş masadan yüz adım kadar ötede, yarımay şeklinde yanan otuz civarında ateş bulunuyordu. Ateşlerin üzerine asılmış olan büyük kazanlarda su kaynıyordu.

Uzun boylu yaşlı adam taş masanın önünde dua ediyordu. Bakışları, sabit bir şekilde, anlamını bilmediği kurtuluş işaretine (haça) dikilmişti. Biteviye dua ediyor, dudakları oynuyordu; ellerini bazen yukarıya kaldırıyor, bazen göğsünün üstüne haç şeklinde indiriyordu. Bu hareketi öbür erkekler de tekrarlıyorlardı. Ben duanın sözlerini anlayabilmek için olabildiğince yaklaştım. O sıralar Adığe dilinde konuşulan her şeyi hemen hemen anlayabiliyordum. "Tha dahe, Tha şuba, tamişkı, Yezha, Tha-ok, Mara, Tha-nan, Tha, Tha" (Anlamı şu: "Güzel Tanrı, Biz zavallılar, dua ediyoruz sana, İsa, Tanrı'nın oğlu, Meryem, Tanrı'nın annesi, Tanrı, Tanrı!")

Toplantıya katılanların tümünün; erkeklerin derin, iniltili; kadınların ise uzatılmış ağlamaklı sesleriyle tekrarladıkları bu sözler dua boyunca kulağıma çarptı durdu. Başka bir söz tutamadım aklımda. Ve daha sonra ihtiyar, duasının anlamını sorduğumda, esrarlı bir tavır takındı, konuşmak istemedi. Bu zavallının kendisinin de söylediklerinden bir şey anlamadığına eminim. Ne o haç çıkardı, ne de orada bulunanlardan biri...

Törene katılanlar hemen hemen çeyrek saat kadar yaşlı adamın dualarını tekrarlayıp şarkı söyledikten sonra, ortalık biraz duruldu. Yaşlı adam, kalpağını giydi. Bunu öteki erkekler taklit ettiler. O, sağındaki erkek çocuğa yönelip çocuğun tuttuğu tahtanın üzerinde duran bıçaklardan birini alarak bana doğru döndü ve yaklaşmam için işaret etti. Sonra bıçağı bana uzattı. Ben bıçağı yanımda durana vermeliydim. O da yanında durana... Bıçak bu şekilde hızla elden ele dolaştıktan ve ona tüm erkekler dokunduktan sonra yaşlı adama geri geldi. O şimdi solunda duran çocuğun elinden bir çanak alarak kurbanlık hayvanı kendisine getirmeleri için işaret etti. Altı güçlü delikanlı, tosunu taş masanın ortasına gelecek şekilde yere yatırdılar ve onu yaşlı adamın sürekli Tha vb. gibi sözler mırıldanarak boğazını kesinceye, kanını da çanağa toplayıncaya kadar tuttular. Kesilen hayvan uzaklaştırıldı ve öteki üç tosun da aynı şekilde bıçak altına yatırıldı. Hayvanlar pişirilecekleri yere, ateşin yanına taşındılar.

Yaşlı adam gözlerini, ellerini ve kanlı bıçağı haça doğru kaldırarak malûm duaları yüksek sesle okudu. Herkes bunu tekrarladı. O daha sonra çocuğun tuttuğu tahtanın üzerindeki ikinci bıçağı aldı. Bu bıçak da tıpkı birincisi gibi bir tur yaptıktan sonra geri geldi ve onunla sekiz koyun kesildi. Koyunların kanı ikinci çanakta toplandı. Yeniden haça doğru dönülerek kısa bir dua okundu. Ardından üçüncü bıçağa herkes aynı törenle dokunduktan sonra onunla da tekeler kesildi. Son olarak da yine kısa bir dua okundu.

Yaşlı adam, şaşılacak zindeliğine ve becerikliliğine karşın, ki bunu kurbanlık hayvanları keserken kanıtlamıştı, görünür bir şekilde yorulmuştu. Kesme işi bir saatten fazla sürmüştü. Kurban kanıyla doldurulmuş üç tahta çanak, taş masanın sağında duran plaka üzerine konuldu. Ve az sonra yaşlı, genç herkes, elindeki bir mendil veya bez parçasını, olmazsa sadece parmağını kana banmak için çanaklara doğru itişerek yaklaşmaya başladılar. Bunu insan ve hayvan hastalıklarına ve büyüye karşı bir çare olarak görüyorlar. Pek çok erkeğin de silâhlarının üzerine bir damla kan damlattığını gördüm. Ama sormama rağmen bunun kendilerine nasıl bir yarar sağlayabileceğini öğrenemedim.

Birinci bölüm son buldu. Şimdi ikincisi başladı. Bekâr gençlerin tamamı kazanların bulunduğu ateşin yanına gittiler ve hayvanların derilerini yüzmeye, etleri kıymaya, ziyafet yemeğini hazırlamaya başladılar.

Bana refakat eden Avrupalıların canları sıkıldığından, tümü ateşin yanına gittiler. Ama ben âyini hazırlıksız yöneten rahibi gözden kaçırmak istemedim. Bundan sonraki bölüm için, evli kimselerin ibadeti denebilir. Yaşlı adam, haçtan birkaç adım ötede ayakta duruyordu. Erkeklerle kadınlar değişik dilek ve dertlerini onun aracılığıyla Tha'ya iletebilmek için birbiri ardınca geliyorlardı. Birisinin çocuğu hastalanmıştı, ikincisi ürününü kaybetmişti. Bunun hayvanları ölmüştü. Öbürünün kardeşi Rusların yanında tutsaktı. Birisi düşmana saldırmak istemişti. Bir başkasının karısı kısırdı. Üçüncü kadın ise hep kız doğuruyordu. Hiç oğlu olmuyordu.

Yaşlı adam herkesin bu ve buna benzer dileklerini büyük bir ciddiyetle dinliyordu. Sonra taş masaya gidiyor, kalpağını koltuğunun altına sıkıştırıp bir süre mırıldanıyordu. Ardından, sırası geleni dinlemek için yeniden eski yerine dönüyordu. İnanç sahiplerinden birisi aşikâr bir şekilde kızgın ve tamamen isyankârdı. "Ne yapıyor o, büyük Tha" diye yüksek sesle ve şimşek şimşek gözlerle bağırdı. "Ona karşı yapmam gereken görevlerde ben hep ilk sıradayım. En güzel hayvanlarımdan, en iyi balımdan fedakârlık ediyorun. Ve annem ise iki yıldır yatalak. Ne yaşayabiliyor, ne de ölüyor. Eğer o hiç kimse ile ilgilenmezse, ne olur sonra! Herkes onu terkeder, yeni Tanrı Allah'a ve Muhammed'e gider. Pek çok kimse de zaten böyle yaptı."

Bu tehdidin yaşlı adamın hiç hoşuna

Bir Abaza

gitmediği görüldü. Öteki Adığeler tarafından da adamakıllı haşlanmış olan şikayetçiye sert bir şekilde çıkıştı ve büyük Tha'nın sorununu Allah'la Muhammed'e karşı belâgatla savundu.

Şimdi âyinin Hıristiyanca olan bölümü başladı. Yaşlı adam, taş masaya gitti, eline büyük bir parça pasta aldı ve toplanmış olanlara dönerek ciddi bir sesle konuştu: "Büyük Tha için getirmiş olduğunuz ekmek, onun masasında durdu ve böylece kutsallaştı. Bu ekmekten yiyin, o size şans getirecektir." Pastadan koparttığı küçük parçaları orada bulunanların bir kısmına dağıttı. Daha sonra içi Şuate dolu bir kâse aldı ve herkes bundan sırayla içti. Yukarıda da belirttiğim gibi, törenin bu bölümüne evli erkekler ve kadınlar gelmişlerdi. Bu törenin, Hıristiyanlıktaki kutsal akşam yemeğinin dağıtılmasıyla pek çok benzerlikleri var. Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki bir âyinde bulunuyormuş gibi oldum.

Herkesin pastadan payına düşen parçayı yemesinden ve bir yudum Şuate'sini içmesinden sonra, yaşlı adam kendisinden sonra koronun da tekrarladığı malûm duayı bir kez daha okudu. Böylece âyin sona erdi. Çoğu kimse, ateşlerin yanına gitmişti. Ötekiler de kutsal ağaçlığın gölgesinde gruplar oluşturdular. Herkes yemeği bekliyordu.

Yiyecekler hazırlanır hazırlanmaz yemekler taşındı. Genç kızlarla delikanlılar Adığe geleneklerine göre yaşlı olanlara hizmet ettiler. Herkes altılı veya sekizli küçük gruplar halinde alçak, yuvarlak masaların etrafına oturdu. Bulgur gibi hazırlanmış olan darı ile kaynatılmış kurbanlık hayvanlar, asla iştahsızlık çekmeyen dinç Adığelerin dişleri arasında yok oldular. Getirilmiş olan muazzam miktardaki yiyecek maddesinden kemikler dışında bir şey artmadı. Bir yerleşim bölgesinin bin kişiyi aşan tüm yaşayanları ziyafete katılmıştı.

Ne var ki, taş masanın üzerinde duran yemekleredokunulmuyor. Bu yemekler ya yolunu şaşırmış bir yolcuyu güçlendirmek için ayrılmış sayılıyor, veya büyük ruh gecenin sessizliğinde onları hizmetkârlarına aldırtıyor. Bu da büyük bir uğura işaret sayılıyor. Duyduğuma göre bu mucize daima gerçekleşiyormuş. Ama ben, saygıdeğer rahipten, bu konuda emeği geçmiş olabileceğinden kuvvetle şüpheleniyorum. Kurban bıçakları, çanaklar ve kurban derileri de yasal olarak onun hakkına düşüyor.

Düşünceli bir halde atla karargaha döndüm. Nedendir acaba? Onlar da bizim gibi aynı ırktan bir halk. Hıristiyanlıktan, en azından yüzeysel de olsa, vazgeçmemiş. Kendisini barbar olarak nitelendiremeyiz; pek çok Avrupa ülkesindeki çiftçilerden daha uygar. O ki, söylemek gerekirse, Avrupa'nın kapılarında oturmakta ve nüfusu birbuçuk milyon. Nedendir acaba, diye düşündüm, Katolik ve Protestan misyoner gruplarından hiçbiri İncil'in tohumlarını bu hazır toprağa serpmeye kalkmadı? Ama misyonerler Çin'e, Japonya'ya, Afrika içlerine ve Avustralya'ya gidiyorlar. En aşağı ırkları, Papuaları ve ateşe tapanları Hıristiyanlaştırmak için denemeler yapıldı. Fakat en güzel, ayrıca doğaçtan en zeki halkların manevi kurtuluşu için ise kayıtsız kalındı. Yüzyıllardır dinin Avrupa'da politikanın arkasında kalma zorunluluğu üstüne, kendime bir yanıt veremedim. Böylece güçlü Türkiye'nin bu ülkeler üzerinde hak iddia etmesi süresince Babıâli'nin öfkesi dinsel bir propaganda ile uyandırmaktan çekinildi.

Bugün ise güçlü Rusya bu ülkeleri zaptetmeye çalışırken çarların hoşnutsuzluğunu tahrik etmekten korkuluyor. Türkiye ülkeyi boyunduruk altına almak için girişimlerde bulunduğu sürece, ülke, en azından bazı geleneklerde Hıristiyan olarak kaldı; Rusya saldırmaya başladığında Müslüman oldu.

Globus, cilt 2, sayfa 378-380,
Hildburgshausen 1862

ÇEVİRİ: Ö.GÖNERALP

[1] Druyde : Putperest dönemde Kelt din adamlarına verilen isim. Köken olarak Galce'den gelmektedir.

[2] Şuate : Kuzey Kafkasya'da yapılan geleneksel bir içki türü. Temel malzemesi, bal ve meyvadan oluşmaktadır. Sistem olarak mayalamaya dayanır.

Şair Necati'nin Bir Beyti Üzerine

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

En büyük edebiyat tarihi eleştirmenimizden, şiir okurken, harfleri sökmenin yetmeyeceği, metni doğru anlamaktan başka çare olmadığı hakkında hepimize bir ders!

ZAMAN zaman ele aldıkça, okudukça bir beytin, bir kelimenin üzerinde durup kalıyoruz. Şaire güvenimiz tamdır, bizi duraklatan o değildir. Yazma divanların üzerinde doğru, eksiksiz bir nusha meydana koymak için bıkmadan, dikkatle kendini vermiş olanların sayıları gün gün azalmakta, kaybolmaktadır. Onların başarılı çalışmaları olmasa, bizler, dizelerin çalılığında tökezleyip kalacağız. Bu konuya beni, meraklı bir öğrenci yöneltmiş bulunuyor. Bu sevindirici bir meraktır; demek ki, az da olsa, kendini bu alana adamış gençlerimiz vardır, yetişmektedir. Bu yolda önümüze çıkan taşlar önce bu divanların müstensihlerinden geliyor. Tevekkeli değil, *"külli hattâtun cahil"* diye bir deyiş, ikide bir dilimizin ucuna takılıp kalmıyor. Daha iyimser olanlarımızın *nusha farkları* diye teselli aradıkları -buluyorlar mı bilmiyorum- bu yanlışlar onların vebalinde kalmıyor. Bize, okumamız için bu divanları bugünkü harflerimize çevirip sunanlar da bu hatayı yükleniyor. Bu yanlışlar neden sürüp gidiyor? Neden, şairlerimizi anlamamaktaki kabahati hep onlara yükletiyoruz? Neden, yazmalarda olsun, onların bugünkü harflerimize çevrilip bize sunulan yayımlarında olsun, rastgele açıp okuduğumuz bir kasidede, bir gazelde kesin bir anlama varamıyoruz. Aşağıda yazdıklarımızda, okuyucu, bunun sebebini, daha doğrusu sebeplerini bulup çıkaracaktır. Genç öğrencinin bana sorduğu beyt şudur:

Gösterdi *köni* gözüme verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhârı aşikâr

(Prof. Mehmet Çavuşoğlu, *Necati Bey Divanı, Seçmeler,* 1001 Temel Eser, Şehzade Abdullah mersiyesi, Kaside, der vasf-ı Sultan Muhammed aleyhi'r-rahme, s.30, beyt-12). Önce şunu belirteyim: Rahmetli Çavuşoğlu, kendini Divan Edebiyatına adamış ve bu yolda, bir bölük divanların basılmasına önayak olmuş, çalışkan, bilgin bir arkadaşımızdı ve bu yolun son kuşaklarından biri idi. Onun büyük meziyyetlerinden biri de hocalarına karşı gösterdiği bağlılık ve onların bilgilerine taşıdığı inançtır. Bundan dolayıdır ki, Necati'nin yukarıdaki beytini Ali Nihat Tarlan'ın hazırladığı *Necati Bey Divanı*'ndan (Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1963, s.35, beyt-12) doğrudan kitabına aktarmıştır. Çavuşoğlu, hocasına güvendiği için, beytin üzerinde durmamış olacaktır. Ali Nihat Tarlan, *muhtelif kütüphanelerde ve ellerde bulunan Necati Divanlarının yirmisini karşılaştırarak vücuda getirdiğim bu eser,* diyor ve ilâve ediyor: *Bunda hata bulacak okuyucu insafsızlık etmiş olacaktır.* Ben, bu insafsızlığı yüklenerek düşündüklerimi söylemek istiyorum. Anlıyorum ki, *karşılaştırdım* demek yetmiyor, ondan önce anlamak şarttır; şairin ne dediğini, nasıl bir hayalin sahibi olduğunu kavramak, bu hayale yoldaşlık etmek şarttır; açıklamaların dayandığı kelimelerin yerinde, Türkçeye uygun olup olmadığını kestirmek, araştırmak şarttır. Necati Bey gibi bir şairin, şiirlerinde Türk atasözlerini kullanacak kadar konuşulan Türkçeyi de bildiğini akıldan çıkarmamak gerekir. Ve bu yoldan, onun kasidesinde geçtiğini kabul ettiğimiz *köni* sözcüğüne verdiğimiz karşılığın, elde tuttuğumuz beytte tutup tutmadığını araştırmak gerektir diye düşündüm. Ali Nihat Tarlan, yayıma hazırladığı divanda, Necati Bey hakkında, onun şiirleri ve bu şiirlerin dili üze-

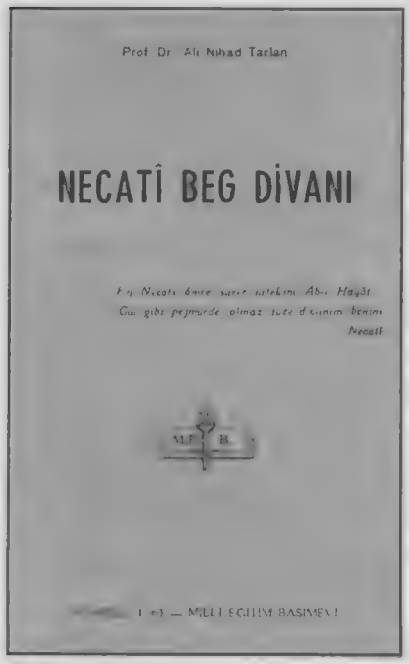

Ali Nihad Tarlan'ın kitabının kapağı

rinde okuyucuya rehberlik edebilecek hiçbir bilgi vermiş değildir, yazıp geçmiştir.

Çavuşoğlu, *köni* kelimesini 'hasta' diye karşılamıştır ve beyti: *'nesir:* Çemen *'hasta* gözüme 'cila' vererek yeşilliğin göğünde yıldız çiçeklerini apaçık gösterdi' diye açıklamıştır. Önce, Ali Nihat Tarlan'ın *köni* diye okuduğu kelimeyi, bence, en yakın ihtimal olarak *kevni* diye doğrultmalıyız. Çünkü *köni* diye okuduğumuz ve 'hasta' diye karşıladığımız kelimenin, benim bakabildiğim belli sözlüklerde böyle bir anlamı yoktur. Bu kelime, tek bir sözlükte, *Divan-ı Lûgati't-Türk*'de (III, 112[7]; III, 151 v.d.; III, 179[2]) bulunmaktadır. Buna, ilk iki yerde 'doğru, müstakim, müstevi'; üçüncüsünde 'emin, güvenilir kimse' anlamları verilmiştir (Ayrıca bkz. C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz,* Budapest-Leipzig, 1928, s.112: *Köni,* gerade, gerecht) bulunmaktadır. Bu karşılıklardan hiçbiri, bu kelimenin böyle okunması ve beytin böyle açıklanması için bize ışık tutmamaktadır. Ben, önce, Necati Bey divanlarında bu beytin nasıl okunmuş ve yazılmış olduğunu gördükten sonra bir açıklama yapabileceğimi düşünerek yola çıktım. Baktığım ve içinde bu beytin geçtiği kasideler bulunan *dokuz metni* aşağıda veriyorum.

1. Üniversite Kütüphanesi, TY, 3318, 16[a]
Gösterdi (Kef-vav-nun-ye) gözüme verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhâr aşikâr
2. Üniversite Kütüphanesi, TY, 2854, 12[a]
Gösterdiğini gözüme verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm ü ezharı aşikâr
3. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1769, ypr. 42[b]
Gösterdi gün gözümüze verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhâr aşikâr
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3881, ypr. 11[a]
Gösterdi gözüne verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhâr aşikâr
5. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3880, ypr. 34[b]
Gösterdi yüzün göze verüp cila çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhârı aşikâr
6. Millet Kütüphanesi, A.E. Manzum, 424, ypr. 7[b]-8[b]
Gösterdi *kevni* gözüme verüp cila çemen
Sebze *gününde* encüm-i ezhâr aşikâr
7. Üniversite Kütüphanesi, TY, 5567, ypr. 19[a]
Gösterdi *kendüzin* gözüme verüp cila çemen
Sebze *gününde* encüm-i ezhâr aşikâr
8. Üniversite Kütüphanesi, TY, 1755, ypr. 17[a]
Gösterdi gözüme verüp *salâ* çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhârı aşikâr
9. Topkapı Sarayı, Kütüphanesi, Koğuşlar, 960, ypr. 15[a]
Gösterdi kevni gözüme verüp *salâ* çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhârı aşikâr

İmdi, görüleceği üzere bu beyt, dokuz ayrı yazmada, birbirine benzemeyen dokuz ayrı yazılışta karşımıza çıkıyor. Okuyucunun gözlerini yumup, bunlardan herhangi birine parmağını basması yetecek mi? Yoksa elini şakağına koyup başka miyarlar mı arayacak? Ona, burada herşeyden ve herkesten önce *dil yol gösterecektir.* Daha açık söyleyim, Türkçe'nin ardına düşecektir. Ne var bu beytte Türkçe'ye aykırı?: *Cila vermek.* Bu deyim dilde var mı? Bir hekim, gözünden şikâyetçi olan bir hastasına *'gözünüze bir cila vereyim'* diyor mu? Yanılıp da derse, bu beytlerin, yukarıda sıralanan yedi müstensihinin yaptığı gibi, bu, Türkçe mi olacak? Yoksa, bugün okur-yazar, okumaz-yazmaz hepimizin söylediğimiz şu *'vereme neden olur'* tümcesi mi Türkçe? Yoksa *vereme yol açar* cümlesi mi Türkçe? Bunlardan hangisini andıracak bize? Ama bu Türkçe olmayan *cila verüp* yerine dokuz beytten yalnız ikisindeki *Salâ verüp* mi bu beyte ve taşıdığı anlama yakışmaktadır? *Salâ vermek,* dilde vardır: çağırmak, seslenmek, davet etmek anlamlarına vardır. *Salâ'*nın bu karşılıkları da burada yetmiyor bize. Bir başka, mânâca daha açıklık isteyen, daha tutarlı bir açıklama yatıyor bu beytte. O da, Üniversite Kütüphanesi yazmasındaki (5567, TY, ypr. 19[a] beytte geçen, fakat imlâsındaki tutarsızlığı düzelterek, burada bize gerek olan okunuşuyla *gündüzin* diye okunması gereken kelimedir. Beyti anlayabilmek için bu okuyuş bize gereklidir ve doğrudur. Beytteki karanlığı açmak için aradığımız ışıklardan en kuvvetlisi de budur. Haddim olmayarak üzerinde konuşmakta olduğumuz beyti şöyle düzeltmek ve böyle okumak istiyorum:

Gösterdi *gündüzin* göze *verüp salâ* çemen
Sebze göğünde encüm-i ezhâr aşikâr

ve şöyle açıklamak:

"Çemen *salâ verip, bakın diye hepimize seslenip, hepimizi çağırıp-* bize yeşilliklerin semasında, ancak geceleri görebildiğimiz yıldızları *güpegündüz* gösterdi. Ama bahar mevsimidir bu. Gelin çemenistanın semasında, pırıl pırıl, yıldız çiçeklerini seyr edin." *Yıldız* çiçeklerini de bir çiçekçi dükkânına girip görmek ve tanımak güç değildir. Onlar, işte şuracıktalar. Yıldız kısa saplı, herkesin bildiği yerli bir çiçektir. Kokusu yoktur; kırmızı, sarı, pembe ve kırçıl renklileri vardır, Şair isteseydi Yıldız çiçekleri yerine, doğrudan çiçekleri kasd ederek *yıldızları* da diyebilirdi; eğer vezni düşünmeseydi ve bizim bunu anlayabileceğimize güvenseydi. Bilmem sözü çok mu uzattım? □

Tarlan'ın kitabından ilgili sayfa

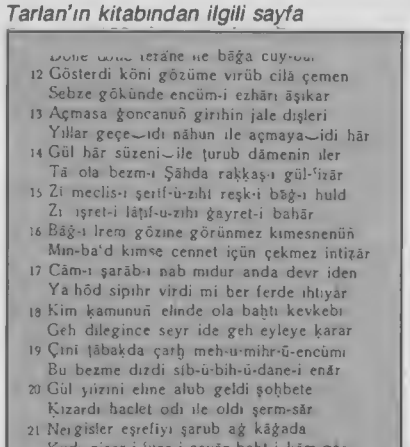
12 Gösterdi köni gözüme virüb cilâ çemen
Sebze gökünde encüm-i ezhârı âşikar
13 Açmasa goncanuñ girihin jale dışleri
Yıllar geçe⌣idi nâhun ile açmaya⌣idi hâr
14 Gül hâr süzeni⌣ile turub dâmenin ıler
Tâ ola bezm-i Şâhda rakkaş-ı gül-'izâr
15 Zi meclis-i şerîf-ü-zihi reşk-i bâğ-ı huld
Zı işret-i lâtif-u-zihi ğayret-i bahâr
16 Bâğ-ı İrem gözüne görünmez kimesnenüñ
Mın-ba'd kimse cennet içün çekmez intizâr
17 Câm-ı şarâb-ı nab mıdur anda devr iden
Ya hôd sipihr virdi mi ber ferde ihtiyâr
18 Kim kamunuñ elinde ola bahtı kevkebi
Geh dileginee seyr ide geh eyleye karar
19 Çini tabakda çarh meh-u-mihr-ü-encümi
Bu bezme dızdı sib-ü-bih-ü-dâne-i enâr
20 Gül yüzini eline alub geldi şohbete
Kızardı haclet odı ile oldı şerm-sâr
21 Nergisler eşrefiyı şarub ağ kâğada
Kudı nişar-i 'urs-i cevân-bahtı kâm-gâr
22 Şeh-zade-i yegâne gül-i bâğ-ı saltanat
Şeh devletinde çekdi dur-i bahtı der-kenâr
23 Gül-zâr-ı saltanatda yetişdi iki nihâl
Bâlıde-vü-reside semen-çihre gül'izâr
24 Peyvend itdi rişte-i şer ile Şâh-ı 'aşr
Tâ hâşıl ola mive-i şirîn-u-âbdâr
25 Yâ Rab sa'adet ile cihânda bu izdıvâc
Cün [illegible]dâr

"Heyet-i Mahsusa"dan Geçen Bahriyelilerden

Yüzbaşı Fahri Efendi

FAHRİ ÇOKER

Cumhuriyet'in kuruluşunda, yeni rejime sadakatle hizmet etmeyeceklerinden kuşkulanılan askerlerin ayıklanma işlemlerinden bir örnek-olay: sonraları Ulaştırma Bakanlığı yapacak olan Amiral Fahri Engin'in öyküsü.

"HEYET-İ Mahsusa"lar hakkında yasal düzenlemelerin yanında elimizde üç kaynak mevcut. Biri Bezmi Nusret Kaygusuz'un 1955'de yayımlanan anıları[1], diğeri Sayın Mete Tunçay'ın araştırması[2], üçüncüsü de Sayın Cemil Koçak'ın "Bir soru-bir yanıt ve öykünün sonu" başlıklı yazısı[3]. Sayın Koçak yazısının son paragrafında, Heyet-i Mahsusalar konusunda anılarda pek az bilgiye rastlanmakta olduğunu belirtir. Aslında bütün bu araştırmalar daha çok askerler dışındaki devlet memurlarına ilişkin olduğu için, biz bu yazımızda, Deniz Kuvvetleri Arşivi'nin İstiklâl Savaşı'nda Bahriye ve Bahriyelilere ilişkin dosyalarında yaptığımız bir incelemede rastladığımız ve şimdiye kadar açıklanmamış bazı konuları dile getirmeye çalışacağız.

Kurtuluş savaşına herhangi bir suretle katılmayan subay, askerî memur ve diğer ordu mensupları için yapılacak işlemler hakkında zaferden sonra özel bir kanun[4] çıkarılmış ve bu işlemlerin özel bir idarî yargı yeri olarak "Heyet-i Mahsusa" tarafından belirleneceği saptanmıştır.

25 Eylül 1923'de kabul edilen bu kanunda iki hal öngörülmektedir. Bunlardan birincisi, kanunda sözü geçenlerin herhangi bir suretle ulusal harekete karşı bir teşkilat içinde olmaları veya kişisel olarak karşıt çalışmaları, diğeri ise, ulusal orduya resmen çağrıldıkları halde bu çağrıya uymamış olmalarıdır. Bu eylemler Heyet-i Mahsusa tarafından saptandığı takdirde birinci halde ilgilinin bir daha devlet hizmetinde çalıştırılmamak üzre askerlikle ilişiğinin kesilmesine karar verilecek, ikinci halde ise sadece askerlikle ilişiğinin kesilmesiyle yetinilecektir.

Bu kanun gereğince kurulan Askerî Heyet-i Mahsusa, Bursa'da Albay Ahmet Derviş -sonra Ahmet Şefik, Osman- Bey'in başkanlığında çeşitli sınıflardan ayrılan 10 subay üye[5] ile hemen çalışmalarına başlamış, Heyetin emrinde yine bir albayın başkanlığında olarak bir "İnceleme ve Soruşturma Kurulu" kurulmuştur.

Heyetin deniz kuvvetleri personeline ilişkin çalışmalarına geçmeden önce kurtuluş savaşındaki deniz teşkilâtı hakkında kısa bir bilgi sunulması yerinde olacaktır.

TBMM'nin 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmasından sonra millî hükûmetin egemen olduğu bölgelerdeki deniz teşkilâtı, 10 Temmuz 1920'de Millî Müdafaa Vekâleti'nde kurulan "Umur-ı Bahriye Şubesi Müdürlüğü"ne bağlanmıştır. Bu sırada Sinôp limanında Preveze ve Trabzon'da Aydınreis gambotundan başka millî hükûmet elinde bir gemi mevcut değildir. Sonradan bu mevcuda 4 no.lu Rüsumat motoru, Gazal römorkörü, Mebruke motoru, elkonulan ve Şahin adı verilen vapur eklenmiş ve bu küçük kadro millî

Fahri Engin

Fahri Engin Malta'da

hükûmet taşıt filosunun çekirdeğini teşkil etmiştir. Ayrıca Karadeniz, Ege ve Akdeniz'de liman başkanlıkları, Amasra ve İzmit Bahriye Komutanlıkları, Trabzon ve Ereğli Deniz Ulaştırma Komutanlıkları da Umur-ı Bahriye Müdürlüğü emrinde olarak görevlerini sürdürmüşlerdir.

Bu kadroya personel ve materyel sağlanması için İstanbul'da teşkil edilen gizli "Muavenet-i Bahriye Grubu"[6], 1921 yılı başında çalışmalarına başlamış, özellikle Rusya'nın Novorosiski, Tuapse ve Batum limanlarından Trabzon ve diğer limanlarımıza yapılan malzeme nakliyatının artması teşkilatın daha da genişletilmesini gerektirmiştir. Bu teşkilâtın personeli ya Umur-ı Bahriye Müdürlüğü tarafından doğruca kişilere ya da gruba yapılan istek veya grubun uygun gördüğü kişilerle anlaşıp müdürlüğün onayı alınarak sağlanmıştır. Bu şekilde 1920 Temmuzu'ndan önce görevli olanlar dışında çeşitli sınıflardan 150 kadar subay gizli yollardan Anadolu'ya geçirilmiş ve tüm personel mevcudu 231 olmuştur.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti (Genelkurmay Başkanlığı) Millî Müdafaa Vekâleti'ne gönderdiği 12 Haziran 1921 tarih ve 5117 sayılı yazısiyle, millî hükûmetin deniz kuvvetleri önemli bir kadroya sahip olmadığı, aslında şimdiye kadar gerek liman başkanlıkları ve gerekse mevcut gemilere yetecek kadar deniz subayı getirtilmiş olduğundan buna son verilmesi ve İstanbul'daki Muavenet-i Bahriye Heyeti'nin bütün çalışmasını ihtiyaç duyulan silâh, araç ve gereç sevkine vermesini istemiştir.

Bu durumda istekli olmasına rağmen, birçok deniz subayı millî mücadeleye katılmaktan mahrum kalmış, bu da Heyet-i Mahsusa'nın göreve başlamasından sonra bir ihbar furyasına neden olmuştur. İhbarların açığa vurulmayan bir nedeni de Anadolu'ya geçenlerin daha çok ast rütbelerde olmaları, halbuki 1924 bütçesi ile oluşan Bahriye kadrosunda üst düzeydeki makam ve memuriyetlere millî mücadeleye katılmayanlara yer verilmiş bulunmasıdır. Bu konuda tipik bir örnek 1938'de Tuğamiral rütbesinden emekliye ayrılan Binbaşı Fahri (Engin) Bey'in[7] başına gelenlerdir.

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle mütareke arayışları içinde Ahmet İzzet Paşa Sadrazam olmuş ve Bahriye Nezareti Kurmay Başkanı Dz. Albayı Rauf (Orbay) Bey de Bahriye Nâzırlığına getirilmiştir. Rauf Bey kendisinden boşalan Kurmay Başkanlığına Padişah Dz. Yaveri Yarbay Ali Rıza Bey'i getirince açılan Padişah Yaverliğine de uzun süre emrinde çalışan ve takdir ettiği bir subay olan Hamidiye Gemisi II. Komutanı Yüzbaşı M. Fahri (Engin) Efendi'yi atamıştır. Bu dönemde Başyaver de Kurmay Albay Naci (Eldeniz) Bey'dir.

Yüzbaşı Fahri, yaverliğin rutin hizmeti yanında Padişah çocuklarına İngilizce dersi vermekte, zaman zaman Padişah Vahdettin'in iradesiyle İngilizce gazetelerden tercüme ve gerektiğinde kendisine tercümanlık yapmaktadır. Ancak sarayın durumu hiç de içaçıcı değildir. Bir süre sonra Rauf Bey'e bir mektup yazarak bu görevden alınmasını rica eder. Fakat Rauf Bey, görevde devamında yarar olduğunu bildirir. Yüzbaşı Fahri 13 Kasım 1922 günü Harbiye'deki İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na çağrılır. Baş Mabeynci Yaver Paşa gitmesini söyler. Karargâhta General Harington kendisini kabul eder ve "vaziyet Türkiye'de gittikçe fena bir şekil alıyor. Padişah arzu ederse kendisini Malaya harp gemisi ile Malta'ya nakledebiliriz, durum düzelince memlekete dönerler." der.

Yüzbaşı Fahri, saraya dönünce Harington'un söylediklerini Vahdettin'e nakletmekle beraber durumu hemen bir yakını vasıtasiyle millî hükûmetin İstanbul'daki Temsilcisi Refet Paşa'ya bildirir ve konunun Başbakan Rauf Bey'e intikal ettirilmesini rica eder. İki gün sonra bir sabah erkenden Vahdettin'in

VI. Mehmed, Vahdeddin

Hamidiye kruvazörü

sarayın arka kapısından firar ettiği öğrenilir. Refet Paşa'nın Kurmay Başkanı Albay Abdurrahman (sonra Orgeneral A.N. Gürman) Bey saraya gelerek her şeyi teslim alır, yaverlere de kordonlarını çıkararak yeni bir emre kadar izinli olduklarını bildirir.[8]

Yüzbaşı Fahri, 1 Ağustos 1923'de Binbaşılığa yükseltilmiş ve 14 Ağustos'ta İstanbul Komutanlığı'na atanan Selâhattin Adil Paşa'nın refakatine, İşgal Kuvvetleri Komutanlığı ile ilişkiyi sağlamak üzere İrtibat Subayı olarak atanmıştır. İşgal Kuvvetleri'nin İstanbul'dan ayrılmasından sonra Binbaşı Fahri'nin Donanma Komutanlığı emrine alınması ve Rauf Bey'in tuttuğu bir subay olarak daha üst makamlara aday bulunması ihbar mekanizmasını harekete geçirmiştir.

Binbaşı Fahri Bey Heyet-i Mahsusa tarafından 3 Aralık 1923'de açığa alınmış ve hakkında yapılan inceleme ve soruşturma sonunda Heyet'in 14 Nisan 1340 (1924) tarih ve 1241 sayılı kararı ile bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak üzere askerlikle ilişiğinin kesilmesine oybirliğiyle karar verilmiştir. Karar aynen şöyledir:

"Balâda künyesi muharrer Mehmet Fahri Efendi'nin Mondros mütarekesi bidayetinden itibaren Vahdettin'in tarih-i firarına kadar yaverliğini kabul ederek hizmet ettiği merbut evrakta muharrer itirafiyle sabit olmaktadır. Vahdettin amâl-i milliye aleyhine teşkil ettiği Ferit ve hempaları kabinesiyle hükûmet-i milliyenin biaman düşmanı olduğunu bilfiil göstermiş ve işgal kuvvetleriyle amâl-i milliyemizi imha maksadiyle de teşriki mesai etmiştir. Böyle bir adamın amâl ve harekâtı mel'anetkâranesini bile bile yaverliğini kabul ve ona hizmet etmek ve Kuvay-ı İşgaliye Komutanı General Harington ile Vahdettin'in mükâlematında tercümanlık etmek suretiyle bu mel'unun muttali olduğu amâlinden millî hükûmeti haberdar ederek hizmette bulunmamak amâli milliyeye muhalefetten başka bir şey değildir. Binaenaleyh harekât-ı vakıası 25 Eylül 1339 tarihli kanunun birinci maddesinde münderiç (herhangi bir suretle harekât-ı milliye aleyhindeki teşkilâta dahil...) fıkrasına tevafuk etmekle bir daha hidemat-ı devlette istihdam kılınmamak üzere nisbet-i askeriyesinin kat'ına müttefikan karar verildi."

Binbaşı Fahri Bey bu karara 25 Haziran 1340 (1924) tarihli dilekçesiyle itiraz etmiş ve kendisini yaverliğe atayan o tarihteki Bahriye Nâzırı Rauf Bey ile aynı tarihlerde Başyaver olan Naci Paşa'nın tanık olarak dinlenmesini istemiştir.

Rauf Bey, Heyet-i Mahsusa İnceleme ve Soruşturma Kurulu'nca kendisine yazılan mektuba karşılık verdiği 26 Kasım 1924 tarihli cevapta; "Fahri Bey'i İngiltere'de ikmal-i tahsil ile yurda dönüşte Çanakkale'de bulunan tâlim gemisine muallim tâyin edildiği zaman tanıdığını, bilâhare kumandanı olduğu Hamidiye gemisine seyir zabiti verildiğini, gerek hazerde ve gerekse Balkan seferinin imtidadınca metanet-i ahlâkıyesine, vatan ve millete karşı olan muhabbet ve merbutiyetine, seciyesindeki dürüstî ve istikrara, en çetin, müşkil ve ümitsiz zamanlarda şahit olduğunu, mesleğinde yüksek ihtisas ve malûmat sahibi bulunduğunu" belirterek Padişah Yaverliğine neden ve nasıl atandığını anlatmış, kendisinin her vesile ile bu görevden alınmasını istediğini, fakat her seferinde aynı salabet ve metanetle görevini sürdürmesi ve elinden geldiği kadar fenalıklara mâni olmasını tavsiye ettiğini, Refet Paşa'nın İstanbu'da göreve başlamasından sonra da aynı şekilde müracaatları olduğunu Refet Paşa'dan öğrendiğini beyan ve netice olarak "Fahri Bey'in casusluk, hafiyelik ve hıyanetten uzak bir şahsiyet olduğunu, velev hükümdar mevkiinde bulunan bir zâta yaranmak için vatan ve milleti aleyhine hareket ve alet olması gayrimümkün derecede dürüst ahlâka sahip bulunduğunu, vatan uğrunda hayatını fedadan çekinmez olduğunu, harpte ateş altında müşahede ettiğini" bildirmiştir.

O sırada 5. Kolordu Komutanı olan eski Seryaver Naci Paşa da 8 Aralık 1924 tarihli cevabında, "Fahri Bey'in yaverlikte devamını filhakika kendisinden rica ettiğini, aslında saraydaki hizmetinden pek memnun olmayıp bazen istifa arzusunu beyan ettiğini, lâkin yaveran arasında kendisinden başka iyi İngilizce bilen olmadığından istifasını tensip etmediğini, yaverlerin zat-ı hükümdarî ile münasebet ve mahremiyetleri katiyyen mevcut olmadığını, Mart 1336'da saraydan bazılarının tebdilinde kalan yaverlerin kâffesi 'biz de istifa edelim' dediklerini, zalim harici politika oyunlarının cereyanı esnasında makam-ı saltanatın yaveran muhitinin olsun mevcut ellerden gayrisine geçmemesi milletin ve o makamın nef'ine daha muvafık gördüğünden istifa etmemelerini rica ettiğini, İstanbul'da ve makam-ı saltanat kurbünde (yakınında) hamiyetli ve lâyık insanlar bulunması fikrinde olduğunu" beyan ile "bu memleketin muhakkak hayırlı evlâdından ve hamiyet-i sahiha ashabından olan bu değerli zabit hakkında heyet-i muhteremenin şefkat ve sıyanetini istida ederim." demiştir.

Heyet-i Mahsusa, itiraz üzerine yeniden yaptığı inceleme ve soruşturma sonunda verdiği 6 Ocak 1925 tarih ve 1241 sayılı kararda "Mehmet Fahri Efendi'nin hakkında heyetimizce icra edilen tahkikat neticesinde, Mondros Mütarekesi bidayetinden itibaren Vahdettin'in hal-i firarına kadar yaverlik hizmetinde bulunduğu anlaşılmış ve bu vazifede bulunduğu zaman zarfında harekât-ı milliye aleyhinde bir fiili tebeyyün etmemiştir. 5. Kolordu Kumandanı Naci Paşa ve Mebus Rauf Bey'in mumaileyh hakkındaki hüsn-i şahadetlerini mübeyyin evrak merbuttur. Anadolu'ya da dâvet edilmediği bittetkik anlaşılmıştır. 25 Eylül 1339 tarihli kanunun 1. ve 2. maddeleri mucibince tecziyesini müstelzem ahvali olmadığına ekseriyetle karar verildi." denilmektedir. Karara kurul başkanı Albay Şefik ile Dz. Binbaşı Ahmet Necip muhalif kalmışlardır.

Heyet-i Mahsusa'nın katı uygulamasına mâruz kalan 118 deniz subayından, *Vakit* gazetesinde "Milli Mücadeleye İştirak Etmeyen Bahriyeliler" başlığı ile yayımlanan bir yazıdaki[9] bazı açıklamalar vesilesiyle biz sadece Kemalreis gambotu personeli ile Yarbay Nail, Yarbay Fuat, Albay Muzaffer ve Albay Ali Rıza'nın durumlarına değinmekle yetineceğiz: •

1. Heyet-i Mahsusa'nın sonuca bağlanması iki yılı alan önemli bir kararı Kemalreis gambotu personeli hakkında

Fahri Engin'in I. Dünya Savaşı sırasında görev yaptığı gemilerden: Barbaros zırhlısı

olanıdır. İddiaya göre, İstanbul hükûmeti tarafından Karadeniz'e gönderilen ve Kefken adası civarında ulusal kuvvetler emrindeki İpsiz Recep çetesinin Kandıra harekâtına engel olmak için bu kuvvetleri topa tutan geminin bu hareketini Heyet-i Mahsusa ulusal kuvvetler aleyhine kuvvetli bir tecavüz olarak görmüş, 7 subayın bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak üzre askerlikle ilişiğinin kesilmesine karar vermiştir. İtiraz üzerine yapılan inceleme ve soruşturma sonunda ise aksine "Mekasıt-ı milliyeye aleyhtar olmayıp amâl-i milliye lehinde hizmetleri sebkettiği anlaşılan" Gv.Kd.Yzb. Hüseyin Sedat, Ahmet Vehbi, Mk.Bnb. Osman Galip, Mk. Yzb. Mustafa Bekir, Hasan Hüsnü ve Gv. Üstğm. Mehmet Hayrettin haklarındaki evvelki kararın iptali ile rütbelerinin geri verilmesi hakkındaki Bakanlar Kurulu kararları 2 Mart 1925, 27 Şubat 1926 ve 14 Mart 1926'da yüksek tasdikten geçmiştir.[10]

2. *Vakit* gazetesindeki haberde adı geçenlerden Yarbay Nail Bey, sınıfının birincisi, öğrenim ve eğitimini İngiltere'de tamamlamış, birkaç yabancı dil bilir kıymetli bir subay olup Kuvay-ı İnzibatiye'nin özel kurmay heyetinde çalıştığı iddia ve ihbar edilmiştir. Kendisi Heyet-i Mahsusa'nın göreve başladığı dönemde 16 Ekim 1923'de kurul üyeliğine atanmış iken bu iddia üzerine, atanışından oniki gün sonra görevinden alınarak hakkında soruşturma açılmış, yapılan inceleme ve soruşturmada ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştır. Ancak Nail Bey, diğer üstsubaylar arasında 15 Nisan 1925'de emekliye ayrılmıştır.

3. Gazetede yine bu amaçla hakkında inceleme yapıldığı belirtilen Yarbay Fuat Bey'in[11] -Türkiye'de futbol oynayan ilk Türklerden- İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne dahil olarak İngiliz emellerine hizmet ettiği iddia edilmiş, yapılan soruşturmada "bu iddia ve ihbar teeyyüt etmediği, ancak mücadele-i milliye esnasında İstanbul Polis Müdürü olan hemşirezadesi Nurettin Bey'den devren aldığı bakkal dükkânında işgal orduları efrat ve zabitanına müskirat satmak suretiyle menafi-i hasisesini menafi-i memlekete tercihan şeref-i askeriyi muhil, vazife-i haliye ve rütbe-i hazırasıyle gayri mütenasip bir tarzda harekâtından başka bir ahvali olmadığına ve Anadolu'ya da davet edilmediği cihetle 347 sayılı kanunun 1. ve 2. maddelerine temas eder ahvali bulunmadığına" Heyet-i Mahsusa'nın 24 Nisan 1924 tarih ve 827 sayılı mazbatasiyle karar verilmiştir. Açıkta olan Yarbay Fuat Bey, bu karar üzerine 17 Haziran 1924'de Akdeniz Bahriye Komutanlığı'na atanmış, ancak 14 Aralık'ta emekliye ayrılmıştır. Fuat Bey'in mütareke sırasında çoluk çocuğunun geçimini sağlayabilmek için bakkallık yapması, aslında İstanbul hükûmetinden aylık alamayan, Anadolu'ya da geçemeyen birçok subayın kara yazgısıdır.

4. Albay Muzaffer Adil'in genel müdürü olduğu Seyrisefain İdaresi'ne (Dênizyolları İşletmesi) bağlı Alemdar Römorkörünün kurtuluş savaşı sırasında İstanbul'dan gizlice Karadeniz'e çıkarak millî kuvvetlere katılmasına engel bazı hareketleri olduğu hakkındaki ihbar üzerine yapılan inceleme sonunda ulusal kuvvetler aleyhinde çalıştığı kabul ve bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak üzere askerlikle ilişiğinin kesilmesine karar verilmiştir.

Vakit gazetesinde, Muzaffer Bey'in Alemdar'ın İstanbul'a getirilmesi için yapılan musademeden sorumlu tutulduğunun belirtilmesi ise düpedüz bir iftira olup silâhlı çatışma ulusal kuvvetlere katılmaya kararlı römorkör personeli ile römorkörü yakalayan ve İstanbul'a geri götürmek isteyen C-27 Fransız motorgambotundan gemiye getirilen müfreze arasındadır ve bu olay şanlı bir tarih sayfasıdır.[12]

İtiraz üzerine yapılan soruşturmada Albay Muzaffer'in ulusal hareket aleyhinde bir kasıt ve ihaneti bulunmadığı anlaşılmakla 26 Temmuz 1925 tarih ve 1239 sayılı mazbata ile önceki karar kaldırılmıştır. Ancak Albay diğer 13 üstsubay ile birlikte daha önce 15 Nisan 1925'de emekliye ayrılmış bulunmakta idi.

5. *Vakit* gazetesinde aynı şekilde suçlamaya hedef olan deniz subaylarından biri de II. dönemde Kastamonu milletvekili seçilen, Rauf Bey'den sonraki deniz kurmay başkanı Albay Ali Rıza Bey'dir. Gazete, aldığı habere göre bu subayın millî mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya çağrıldığını, fakat gitmediğini yazmaktadır.

Ali Rıza Bey, gazeteye gönderdiği ve 21 Haziran tarihli sayısında yayımlanan açık mektubunda,[13] yayın üzerine Millî Müdafaa Vekili'nden bu konudaki soruşturmanın yasama dokunulmazlığı nedeniyle geri bırakılmamasını, gerekirse dokunulmazlığının kaldırılmasını istediğini, harekât ve ef'ali hakkında her zaman her yerde hesap vermeye amade olduğunu, 1. Ferit Paşa Kabinesi'nin Bahriye Nâzırlığını yapan Avni Paşa zamanında kurmay başkanlığından istifa ettiğini ve Ferit Paşa kabineleri iktidarda bulundukça önerilen diğer görevleri de kabul etmediğini, Ankara'dan ne resmî ve ne de özel bir davet almadığını, 1921 yılı başında tekrar kurmay başkanlığına atanmasından kaldırılmasına kadar geçen süre içinde harekât-ı milliyenin başarısı için hizmetlerinin erbabınca bilindiğini beyan etmiştir. Ali Rıza Bey, 29.1.1935 tarihindeki ölümüne kadar II., III. ve IV. dönemlerde Parlamentodaki görevini sürdürmüştür.

Heyet-i Mahsusa'nın ilginç bir uygulaması da 31 Ağustos 1928'de vefat eden Emk. Müh. Koramiral Ahmet Besim Paşa hakkındadır. İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne dâhil olduğu ihbarı üzerine hemen emekli aylığının kesilmesine karar verilmiş, itirazı üzerine yapılan incelemede ihbarın doğru olmadığı anlaşılarak aylığı yeniden bağlanmıştır. Halbuki Sayın Mete Tunçay'ın kitabından[14] öğreniyoruz ki, T.Z. Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952* kitabının 435. sayfasında belirttiğine göre Ahmet Besim Paşa "İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin (Friends of England Association) kayıtlı üyeleri arasındadır.

Belirttiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Heyet-i Mahsusa, o günkü koşullar içinde acele ile aldığı katı kararlarına yapılan itirazları hak ve adalet kurallarına uygun olarak incelemiş ve genellikle eski kararından dönmekten çekinmemiştir. İncelediğimiz 118 dosya arasında aksi bir işleme rastlamadık. Ancak haklarında inceleme ve soruşturma açılanlar açığa alındığı için aklanıncaya kadar geçen süre onları perişan etmeye yetmiştir. □

[1] *Bir Roman Gibi*, Bezmi Nusret Kaygusuz, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955 (Kitabiyat: Tanıtma Yazısı, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1985)

[2] "Heyeti Mahsusalar (1923-1938) Cumhuriyete Geçişte Asker ve Sivil Bürokratların Ayıklanması" Mete Tunçay *(Armağan: Kanunu Esasi'nin 100. Yılı)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978

[3] "Heyeti Mahsusalar, Bir Soru-Bir Yanıt ve Öykünün Sonu" Cemil Koçak, *Tarih ve Toplum*, Nisan 1988

[4] "Mücadele-i Milliyeye İştirak Etmeyen ve Hudud-u Millî Haricinde Kalan Erkân, Ümera ve Zabitan ve Memurin ve Mensubini Askeriye Hakkında Yapılacak Muameleyi ve Cidali Millî'ye İştirak Edenlerin Tekaüt Müddetlerinin Sureti Hesabını Nâtık Kanun" 347, 25 Eylül 1339, *Resmî Gazete:* 28, 2 Ekim 1339, 3.t.Düstur, c.5, s.137

[5] Heyet-i Mahsusa'nın diğer üyeleri Albay Ahmet Şevki (İnceleme ve Soruşturma Komisyonu Başkanı) (sonra Albay Osman), Yarbay Halit (sonra Yarbay Besim), Top.Yarbay Mehmet, Tbb. Binbaşı Çobanoğlu Fehmi, Dz.Kd.Yüzbaşı Ferit (sonra Ahmet Necip), P.Yüzbaşı Hafız Hüsnü, Üsteğmen Tevfik, Arif, Sabri ve Yaşar'dır.

[6] Muaveneti Bahriye Grubu Dz.Yarbay (sonra Albay) Nazmi Hüseyin, Binbaşı Haydar Abdullah, Binbaşı Mahmut Selahattin, Kd.Yüzbaşı Mehmet Örfi, Mehmet Zeki, Yüzbaşı Şemsettin İsmail, Zekeriya Şakir ve Emrullah Ömer'den kurulu olarak kurtuluş savaşına silâh, cephane, araç ve gereç temininde büyük katkısı olmuştur.

[7] Amiral Fahri Engin 1888'de İstanbul'da doğdu. 1908'de Bahriye Mektebi'nden Gv.Mühendis rütbesiyle mezun oldu. Eğitim ve öğrenimini Portsmouth Deniz Okulu ve İngiliz donanmasında tamamladı. Balkan Savaşı'nda Rauf Bey'in komutanı olduğu Hamidiye gemisinin Akdeniz'deki korsan harekâtına Yüzbaşı rütbesiyle seyir subayı olarak katıldı. Rauf Bey'in İngiltere'de inşa edilmekte olan Sultan Osman drednotuna komutan atandığı sırada yine onun seyir subayı oldu. I. Dünya Savaşı'nda Barbaros, Turgut Reis zırhlıları ve Alman donanmasında görev yaptı. 1918-1922 arası Padişah yaverliğinde bulundu. Zaferden sonra Donanma K.kurmayında görev aldı. 347 sayılı kanuna göre Heyeti Mahsusaca 3 Aralık 1923'de açığa alındı. 6 Ocak 1925'de ayaklandıktan sonra sırasıyle Genelkurmayda, Peykişevket gemisi K., Filotilla komodoru, Yavuz gemisi K., Donanma K.V.liğinde görevlendirildi. Yeni açılan Deniz Harp Akademisi'nin ilk komutanı oldu. Harp Filosu K.iken 1936'da Tuğamiralliğe yükseltildi. 1937'de Marmara Üssübahrî ve Kocaeli Mst.Mv. K.lığına getirildi. 23 Ağustos 1938'de emekliye ayrıldı. 1938'deki ara seçimde Samsun'dan milletvekili seçildi. VI. ve VII. dönemlerde Parlamento'daki görevini sürdürdü. Bu arada 13 Ekim 1941'de Ulaştırma Bakanı oldu. 19 Mart 1943'de isteği ile Bakanlıktan çekildi. Milletvekilliğinden ayrıldıktan sonra Türkiye Emlak Kredi Bankası'nda yönetim kurulu üyeliği ve başkanlığı yaptı. 6 Kasım 1970'de öldü.

[8] "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonrası", E. Amiral Fahri Engin, *Yakın Tarihimiz*, c.3, s.385

[9] *Vakit* gazetesi, Sayı: 2326, 18 Haziran 1340 (1924)

[10] *Donanma Emirnameleri*, Sayı:27 ve 52, 15 Mart ve 1 Nisan 1341 (1925)

[11] *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, (Kayacan-Fuat Hüsnü) maddesi, c.7, s.102

[12] *İstiklal Harbi Deniz Cephesi*, Dz. Kurmay Albay Mithat Işın, Dz. Basımevi, 1946

[13] *Vakit* gazetesi, Sayı:2329, 21 Haziran 1340 (1924)

[14] *Bilineceği Bilmek*, Mete Tunçay, Alan Yayıncılık, s.166-197 (İngiliz İşçi Partisinde Bir Osmanlı Amirali)

Sigaramın Dumanı-I

ATİLÂ TÜRK

Gelecek yıllarda, tütün içmek, muhtemelen bütün dünyada yasaklanacak... Ama biz fütürolojiyi bırakıp bu nesnenin geçmişine bakalım.

"TÜTÜN"ün anavatanı", aslında Eski Dünya'nın tütünsarısı Çin'dir. Tütünün ilk Çinliler arasında farkına varıldığı, üretilip tüketildiği kesin. Ne ki, Avrupa Anakarası'na gelişi, Amerika anakarası: Yeni Dünya üzerindendir.

Christopher Colombus'un Küba cennetinden getirdikleri arasında, 1496 yılında arkadaşı Petrus Martin'e sunduğu tütün de var.

Zenginliğin belirleyicisinin sahip olunan toprak büyüklüğü ve var olan toprakların korunup büyütülmesi savaşları olmaktan çıkmaya başladığı bir dönemde; toprağı işlemeyi-işletmeyi değil, gaspetmeyi meslek edinmiş Kilise ve Soylular şdlı hazıryiyici-aylaklar güdümlü feodalizmin çatladığı; kapitalizme gebe olduğu bir dönemde; Avrupa, toplumsal gelişme-değişmelerin merkezine kurulmaya hazırlandığı için, "tütünün anavatanı Çin değil, Amerika'dır" dedirtmeyi başarıyor.

Marko Polo'lar, Kolomb'lar, Diaz'ler, Kortez'ler, Macellan'lar... gittikleri her yerde gördükleri her şey ile şaşkına döndüler[1]. Coğrafya güzellikleri kadar, belki daha çok "yerli"lerin sosyal düzenleri de onları şaşkına çevirmeye yetiyordu. Tarih bilimi ve ondan doğma çocuk-genç pek çok disiplin, bu şaşkın hayranlık gezi anıları'ndan çok yararlandılar.

Tür yoketme yasası dönemini; Mitolojilerden; eski çağlar tarihini ise gezgin notlarından öğrendik[2].

Kolomb'u şaşkına çeviren Antil Adalı Arvaklar, geri bir örgütlenme düzeyindeki sâkin balıkçılardı. Cilâlı taştan balta yerine, göz kamaştırıcı mücevhergerdanlıklar yapıyorlardı. Portekiz gemi adamı Pigafetta, Magellan'ın gezisini anlatırken: "Yemeklerden sonra tatlı yerine *ateş yiyorlar*" diyordu[3]. Mazallah! Ne korkunç şeydi bu? Yüzmilyonlarca yıl, dokunan her canlıyı yakan *ateş*, "Hindli"lerin, Filipin yerlilerinin ağzında oyuncaklaşıp, mükeyyifat konusu olmuştu. Bu nasıl işti böyle?

Bu denizadamları, çok önceleri kokulu bitkileri "pipo"larına doldurup içen Kelt'leri tanımış olsalardı, hiç de böyle şaşmayacaklardı.

İnsan, organ değiştireceğine, aygıt ve yöntem değiştirerek, doğaya karşı savaşa girdi. (...) Mavi uzaklıklar korkunç olmaktan çıktı. Okyanusları aştı. Rüzgârı yelkene gemledi. Yeni gemiler yaptı... 28 Kasım 1492 yılgünü Küba kıyılarına ulaşan K. Kolomb, "barış çubukları"ndan, ağız ve burunlarından dumanlar çıkaran yerlilere şaşıyordu (Olschki, 1941).

"Pipo", "kızılderili" dilinde tütün demekti. Tütün, tanrıcıl bir bitkiydi: bizim islâmlaşmış Akıncılar: Gaaziler arasındaki *kurşun geçirmez hamaylı*sı gibi bir şey. Barış çubuğu'nda tütün içerek, *Büyük Manitu*'larına âfetlerden (sel, kuraklık, açlık, savaş tehlikesi...) koruması için törenler yapan Amerika anakarası yerlileri, okluklarındaki "hindistan cevizi" içinde bir tür sıvı taşıyorlardı. Oklarına sürdüklerinde onulmaz yaralar açardı. Bu sıvı din ululârının buhurdanlıklarında, kandaş top-

Bir Havana Purosu'nun elle yapılışı

luluk üyelerini büyüleme gösterilerinde de kullanılıyordu. Bu sıvı'nın elde edildiği Petum (Cohiba), bugün bizim tütün dediğimiz bitkinin yapraklarından başkası değildi.

"Barış Çubuğu" deme'si, gökselleşen tütünün, barış ve dostluk anlaşmalarından elden ele: ağızdan ağıza dolaştırılan, ilkel pipo'dan gelme. Kelt'lerin ilk kullanımına rağmen, günümüz pipoları, bu Yenidünya yerlilerinden alınmadır. Pipo'da tütün içilmesi Avrupa anakarası için 16. yüzyıl sonuna rastlar. Sonra burjuva egemenliğinin simgesi olur.

Batı Avrupa'da tütün'e *Nicotiana Tabacum* dendi. Neden?

Önce Tabak deme'sinden başlayalım. Kimilerine göre tütün adı: tabak deme'si, ilk getirildiği Antil Adaları'ndan *Tabago* adacığı'ndan kalma. Kimilerine göre de, Orta Amerika Yucatan Krallığı'nın *Tabaco* ve *Tabasco* adlı tütün bölgesinden ad alıyor.

İspanya ve Portekiz'e getirilip yetiştirilmeye başlanan tütün, Madrid'te içilirken, Lizbon'da enfiye olup çekiliyordu. İberik Yarımadası'nda görev yapan yabancı ülke elçileri, tütünün eskidünya'ya yayılmasının öncüsü oldular. Bunların başında Fransız elçisi Jean Nicot de Villemain geliyor[4]. Gündelik ve bilim dilindeki *Nikotin* kullanımını, Bay Nicot'a borçluyuz.

Columb'un gözlerini faltaşı eden, yenidünya yerlilerinin oklarında öldürücülük, din ulularının ağızlıküzerliklerinde ölümsüzlük büyü'sü olan tütün, Fransız Sarayında, mükeyyifata konu olmadan önce, *derman* olarak kullanılıyordu. Astım'a ve başağrılarına karşı[5].

Gerçekleyin, Fransız kraliçesi Catherine de Medici'nin sevgili oğulcuğu II. François, tutulduğu deri hastalığından, tütünden yapılma kremle kurtulduğundan, tütün, sigara-sigarillo-enfiye-purotömbeki-nargile biçimlerinde kullanımlarla dünyamızı dumana boğmadan önce, ilâç olarak kullanıldı. Günümüzde nikotin'in açlık bastırıcı etkisi olduğu sanısı, o dönemde *"Hindistan-otu"* adlı tütünün ilâç olarak kullanımının daha yaygınlaşmasında etken oldu[6].

O zamanlar, tütün, *Katarinaotu, Mediciotu, Kraliçeotu* adıyla anılırdı. Giderek, dışa sürülmekten içe çekilmeye, başları döndürmeye başlayan tütün, bize 'kızılderili' ad-önyargısıyla öğretilen güzelsoylu Amerikan yerlilerinin Manituları gibi göksel bir konum edindi. Ortaçağ karanlığı yeniden doğuşla kapitalizm şafağına açılırken, tütün dumanı göğe yükseliyordu.

Doğrusu, tütünün bu ilk, yarı-ilâçlığı hep sürdü: *Efkâr dağıttı.* Sâkinleştirici, uyuşturucu, unutturucu, uyarıcı... arayışı yüzyıllardır insanoğlunun kendi eliyle yazdığı bir alın yazısı sanki. Oysa, Avrupalı'nın, tütünü ilk gördüğü yıldan 19 yıl sonra (1511) Avrupa'ya ilk girişinde tütün, gece kokan çiçekleriyle önce süs bitkisi olarak dikilmişti.

16. yüzyılda İspanya'da tütün ekimi, yerleşim alanlarında kurulu bahçelerde, daha çok Sevilla ve Endülüs'te yoğunlaşmıştı. Tütün, *sigara* ve *sigar* adını, işte bu bahçelere sahip İspanyol'un, ikram ederken: *"es de mi cigarral"* yani, 'bahçemden' diye gururlanmasından; giderek, *"este cigarro es de mi cigarral"* yani 'bu sigara bahçemdendir' demesinden alacaktır. Cigarral sözcüğünün kökü, *cicada* veya *cicain'*in hecesi olan *cica'*dan gelme. Cica, Ağustos Böceği demek. Bu böcekcik nerede durmazcasına cırlayıp durur? Bahçede! Yani, sigar'ın adı, ağustos böceğinin biçiminden ve yaşama alanından gelme[7].

Üst-uç tütün yapraklarının kıyılıp, ancak kitapçılarda bulunan sigara kâğıtlarına sarılarak yapılan sigaralar, pek çok iyileştirmelerden geçerek geliştirildi. İçlerinde en arananı: *Havana Puroları.* Birkaç yıl alan fermentasyon ve olgunlaşma süreçlerinden sonra usta devşiricilerin elinden geçen tütün yaprakları, iç-yaprak ve kılıf-yaprak olarak ayrıldıktan sonra elle yuvarlanır, biçim verilir. Usta bir puro sarıcı günde en faz-

Yüzyıllar öncesine dayanan pipo içimi

19. yüzyılın sonunda İstanbul'da bir kahvede nargile içenler

la 100 puro üretebilir. Küba'nın kırmızı topraklarında yetişen bu tütünün, özellikle gölgede olgunlaşanları makbuldür. Kapitalizmin Mafya-Babaları'nın, bir zamanlar dinlence-eğlence-cehennemi'ne çevirdiği Havana'da, tütün yapraklarının purolanışı: yuvarlanışı'ndan kaynaklanan "sürpriz": Havana puroları'ndan, kimi zaman, puro yapımevi işçileri bayanların bacakarası kıllarının çıkıvermesine bir Fransız

Avrupa'nın Batısının tütünle tanıştığı çağda, Avrupa zanaatkârları, usta ve kalfaları, çıraklarıyla kentlerde örgütlü idiler.

centilmeninin verdiği ad idi. Bu gün, Kastro'nun Kübası, böylesi "sürpriz"lere yer vermiyor. Kadınlar, şiir, öykü okuyup-dinleyerek puro sarıyorlar. İnanmıyor musunuz? Siz hiç Hemingway ve hayranlarını okumadınız mı?

Avrupa'nın Batısının tütünle tanıştığı çağda, Avrupa zanatkârları, usta ve kalfaları, çıraklarıyla Kentlerde örgütlü idiler. *Lonca*'lar, bir yanıyla, ücret savaşımı aracı sendikalar sayılır. Bir yanıyla da, fabrika sisteminin tersine, basit yeniden üretimde, küçük, bölgesel (yerel) pazara yöneliktir. Lonca üyeleri, hammaddeyi edinme, bulup satınalma, üretme ve satma ile yükümlüydüler. Yani, küçük tüccarlık, küçük dükkâncılıkla iç içeydi. Ustaların yanında kalfa ve çırakların bulunuşu, işveren-işçi ilişkisini içerişinin de kanıtıydı. Ama, işçiler, hem işledikleri hammaddenin hem de kullandıkları iş araç-aygıt-avadanlıklarının sahibiydiler. Emeklerini değil, emek ürünlerini satarlardı. Tütün, Avrupa'ya yerleştikten sonra, sigara-sigar, pipo vb. yapımevlerinin usta, kalfa ve çırakları... lonca örgütlenmesini tanıyamadılar. Neden?

Lonca örgütlü bu kent üretmenlerinin ürünlerine en büyük alıcı ve patron: *devlet* ve *savaş*'tı. Loncaların sınırı, kentsel uğraşı alanlarıyla, devletin sınırı ülkelerle mi çizilmişti? Din mi? Bu bağlamda bir sınır tanımıyordu. Din, devlet-kent-lonca sınırlarını tanımıyordu, tütün ve dumanı gibi.

15. yüzyıl boyunca, ulusların oluşması sürecine girilmişti. Artık bölgesel değil ulusal endüstri, bölgesel deme'ler değil, ulusal edebiyat, ulusal yasalar, ulusal kiliseler... hep, uluslaşma sürecinin ürünleriydi. Uluslar, devlet ve savaş'ın eski sahiplerini değiştiriyordu. Kral ve Kent ittifakı: bağlaşıklığı, feodal yağmacı ordu-feodal otorite'nin yerini alıyordu.

Ticaret, ticaret yolları üzerindeki din ve dünya derebeyliği molozlarını, düzenli-ücretli kraliyet ordularının ileri teknikli askersel silâhlarıyla, borç-vergi-para vb. malî silâhlarıyla paklamaya girişiyordu.

Loncalar da, Baronlar ve Papalık gibi, bu gidişin engelleri olarak topa tutuldular.

Ekincilerin pîri: Hazret-i Âdem'ken, Tüccar ve gemicilerin pîri: Hazret-i Ñuh'ken, Çobanların pirî: Hazret-i Musa iken, Balıkçıların pîri: Yunus Hazretleri iken, tütüncü "esnaf"ı, kendisine bir pîr; hazret edinememiş, bu-

1658'de Nürnberg'de yayımlanmış tütünle ilgili bir risale

Die
Trucene
Trunckenheit.
Eine / aus
JACOBI BALDE
P. Soc. J.
Lateinischem gedeutschte
SATYRA oder Straff-
Rede
wider den
Mißbrauch des Tabaks.
Samt einem Discurs
Von dem Nahmen / Ankunfft / Natur / Krafft und Würkung dieses Krauts.
NÜRNBERG /
Gedruckt und verlegt durch Michael Endter / 1658.

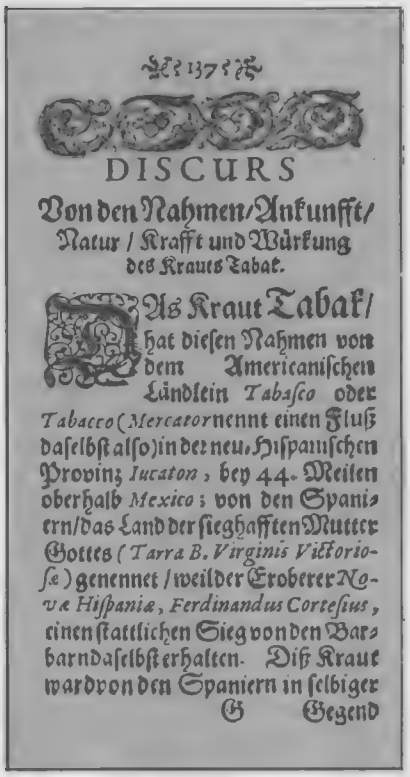

1575

DISCURS

Von den Nahmen/Ankunfft/ Natur / Krafft und Würkung des Krauts Tabak.

DAs Kraut Tabak/ hat diesen Nahmen von dem Americanischen Ländlein *Tabasco* oder *Tabacco* (*Mercator* nennt einen Fluß daselbst also) in der neu-Hispanischen Provinz *Iucatan*, bey 44. Meilen oberhalb *Mexico*; von den Spaniern/das Land der sieghafften Mutter Gottes (*Terra B. Virginis Victoriosæ*) genennet / weil der Eroberer *Novæ Hispaniæ*, *Ferdinandus Cortesius*, einen stattlichen Sieg von den Barbarn daselbst erhalten. Diß Kraut ward von den Spaniern in selbiger G Gegend

Aynı risaleden bir sayfa

lamamıştı. Kendisi bir mübarek mükeyfiyat değil miydi?

Böylesi bir pîre gereksinmiyordu, tütün. *Esnaf* elinde değil, *tekelci ayrılıklar edinmiş tüccarlar* elinde büyüyordu[8]. Nasıl? Neden?

Önce, Kentlerin başlangıçta edindikleri ayrıcalık tekelleri yok edildi. Bu, *kend*'lerin *kendi* yararına idi. Artık *devlet*, Kentlerin yerine geçebilirdi.

Ticareti dar bölge ticareti olmaktan çıkaran ilk *ticaret patlaması*, 11.-12. yüzyıllarda gerçekleşmişti: Kilise'nin gücünü ve egemenlik alanını daha da yaygınlaştıran ve soyluların Talan beklentilerinin hırsını kışkırtan nüfus artışının, Haçlı ve Moğol akınları'nın gerçekleştiği bu yüzyıllarda Tanrı-Toprak-Ticaret-Aşkları sarmaş dolaştı. Gerçekleyin, Avrupa din ve dünya derebeylerinin yani Kilise ve Soyluların: Tanrı aşkı, Toprak ve Ticaret aşkı ile gerdeğe girmişti.

Bu düğün nasıl somutlanmıştı? Doğu'nun baharatı, ipeği, Musul dokuması (Müslin), uyuşturucuları; mükeyyifatı, halıları... vb.ni Avrupa'ya taşımakla. Böylece Venedik, Cenova ve Piza gibi ticaret merkezleri İstanbul'a bağlandılar.

Osmanlı "barbar"ları, Karadeniz'i bir "Osmanlı Gölü" yapınca, Baltık ve Kuzey Denizleri *Akdenizleşti*. Orta Asya, Slav'ların; Rusya, Kuzeydenizi'nin egemenliğine çekildi. Daha 8. yüzyıl ortalarında, *Doğu Akdeniz*, Bağdat'a bağlıydı. Dörtyüz yıl içinde İstanbul Merkez'i, doğu-Akdeniz-pazarları-örgütleri'nin İslâm-Arab öncülüğüne son veriyordu. Bizans-Abbasi ikilemi, daha doğrusu buluşması, *kuzey-batılaşma* gidişi'nde bir duraktı. Vasiliev ve Liyaçenko'nun çalışmalarında belirtip adını koymadıkları bir gerçeklikti bu.

Tüccarlar Loncası, ticareti denetim ve tekeli altına alırken, pîrini de seçmişti: Hazret-i İsa! *Toprak serveti*'nin yanında *para serveti*, yerini sağlamlaştırırken; pazarlıksız-kapalı ekonomi, çokpazarlı açık-ekonomiye; malikâne-doğal ekonomi, dünya-para ekonomisi'ne dönüşüyordu. Kentlerin kırlara egemenliği başlıyordu. Savaşlar, toprak uğruna değil, pazar egemenliği uğruna; sırf ve yalnız toprakta değil, denizlerde de gemilerle yapılıyordu. Tek tanrılı din'in faiz yasağı kalkıyordu. Özgürlük ve mülkiyet oltası ile avlanan (özgürleşmiş?) yığınlar, tarıma açılacak ekilmemiş alanlara veya kentlere yığılırken, toprağın kendisinin herhangi bir meta gibi serbestçe mübadelesi yerleşiyordu. Özetle: ilk ticaret patlaması, özgürlüğün esaretine dönüşmüştü. Tütün dışı tarım ürünlerinin üretiminin artışını, başka deyimle büyük toprak ve köle sahibinin tarımdaki kârını belirleyen, köle pazarında köle arzının bol (ucuz) olması değildi artık. Özgür emek, özgür olmayan emekten daha üretken: kâr getirici idi. Köleci imparatorlukların coğrafî genişlemesi, toprak kazanımları, ekim alanlarının genişlemesinden çok, köle emeğini arttıran bir olayken, bu aşamada artık ekim alanları[10] ticarete açılıyordu[11].

15.-16. yüzyıllarda ticaret, patlamakla yetinmedi. *İhtilâl* yarattı! Ticareti dünya ticareti, parayı (altın-gümüş) dünya tanrısı kılan gelişmelerin bir ucu devalüasyon (tüccar-banker-kral kârları) ise, öbür ucu da değerli madenlerin ana-yataklarının bulunması (yenidünya'nın keşfi) idi.

Ticaret, kurduğu egemenliğinin keyfini çıkarabilirdi: "yak bir cigara!", "sat bir cigara!"

1517'de Bay Martin Luther, ulusal kiliselerin egemenliğini ilân etti: "Papa yok! Ulusal devlet var! Kilise yasası

Nicotiana Tabacum latifolium, *Augsburg'lu Lukas Kilian'ın (1579-1637) bir gravürü.*

Abbas Hamdani, Kolomb'un cesareti yanında bilgisinin boyutlarını belgelemek gibi kişicil isteğini ve de Marko Polo'ya öykünmesini abartıyor.

yok! Ticaret yasaları egemendir!"

Protestan Reformu, sırf ve yalnız Papa'ya vurmuyordu. Bay Luther, 1525'te: *"İsa tüm insanları özgür kıldı!"* çığlığıyla ayaklanan köylü isyancılarının ezilmelerini istedi[12].

Tütün üreticisini ticaret şirketlerine, tütün işçisini de endüstri fabrikatörlerine köle etmeli, fabrika-tarla'ya hapsetmeliydi.

Tanrı aşkına söylensin. Okyanusun ölümcül kasırgalarına ve kıyıcı-kanlı korsanlarına rağmen, Kolomb'ları "Hind Adaları"nın keşfine iten neydi?

Sırf ve yalnız Avrupa krallarının ticaret-kâr tutkusu- gereksinimi mi?

Sırf ve yalnız, para servetin tüccar-bankerlerde yığılması mı?

Avrupa için Doğu, baharat, değerli taşlar, ilâçlar, parfümler, ipekliler demekti. Coğrafya olarak, kısaca Hind'le özdeşti.

Doğu mallarının çok pahalı taşıyıcıları da Venedik gemicileri.

Osmanlı resmî tarihi'ne bakarsanız, Akdeniz, bir *"Osmanlı Gölü"*dür.

Doğu Akdeniz Hıristiyanlara kapandığı için, Atlantik açıldı gerçekliğini belirtmekte utangaç davranmakta Osmanlı yalnız değil. Kimi Arab ve Batı kaynakları da aynı utangaçlığı paylaşıyorlar. Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfe zorlanmasının gerekçesi olarak, idealistçe; Kolomb'un kişicil psikolojisi, adına uygun (Christopher: İsa'nın taşıyıcısı), güçlü dinsel inancı ile Marko Polo gibi Hıristiyan-Moğol Cephesi (Birliği) kurup, Akdeniz gemiciliğinde Portekizliler dahil tüm gemicilere, gemi yapım ve denizcilik öğretmenliği yapmış Arap[13] İslâm ülkelerini kuşatmak, İslâm-Memlûk egemenliğindeki Doğu Yolu dışında yeni bir doğu ticaret yolu[14] açmak üzere *Kudüs'ü Müslümanların elinden almak*[15] olduğunu ileri sürüyorlar.

Katolik Kilisesi'nin derebeylik dünyalarındaki egemenliği ve gücünün farkında olan Kolomb'un, gerekli gemi ve yardımı alabilmek için: inanç desteği-gerekçesi göstermesini, Kolomb'un cesareti yanında bilgisinin boyutlarını belgelemek gibi kişicil isteğini ve de Marko Polo'ya öykünmesini hayli abartıyor Abbas Hamdani.

Nargile

Ticaret patlaması, Doğu'ya, yani Hind'e, pahalı korsan (Venedik) ve sarıklı barbar (Osmanlı) egemenliklerine rastlamadan-toslamadan, doğrudan ulaşmayı, bu yolu aramayı dayatıyordu!

Bir sorunun gündeme gerçekten girebilmesi-gelebilmesi için, çözümünün de olgunlaşmış olması gerekirdi. Gerçekleyin:

Ellerinde Deniz haritaları, Rüzgâr ve Akıntı tabelaları bile yokken, *Pusula:* artık bir silâh konumuna yükselmiş, ge-

Bir yanda yasak bir yanda dumanı paraya çevirme

An den Leser.

Egenwärtige SATYRA oder Straff-Rede / ist / von dem Weltberühmten Teutschen HORATIO H. P. BALDE, in Lateinischer gebundener Red-art / geschrieben worden. Ein Edles Gedichte / und von dem grossen Geist seines Urhebers flamend / voll herrlicher Red-künste und Wolredenheits-blumen. Seine Feder / vergleicht sich hierinnen A iij einem

einem trefflichen Mahler-Pinsel / dessen Kunst daraus erhellet / wañ er das Bildniß eines ungestalten Thersites / eines plumpen Coridons / oder sonst eines liederlichen Ulenspiegels / mit dem Liecht und Schatten seiner Farben / gleichsam lebendig machen kan. Es ist / aus Begierde einiger Verstand-übung und Feder-probe / in diese ungebundene Teutsche Rede / und zwar etwas frey / übersetzt / und mit allerhand Gedanken / so unter dem Uebersetzen beygefallē / um die Hälffte / (wie aus der Gegenhaltung abzu-

mileri kıyıdan-kıyıdan yüzdürmek zorunluğu aşılmıştı. Yön belirleniminde Quatrant *(Kadran)* sonrası Sextant *(Altılık)* ... Rüzgârgülü parçalılıkları; gök ve deniz uzaklıkları tahmininde: ilkel ölçümlerinde: Astrolabium *(Usturlab)*, Ephemeride *(Günlük cetveller)*; zaman ölçümünde: ilkel *Güneş* ve *Kum-Saatı*'ndan sonra Nokturnum *(Gece Saatı)*, Kronometre... kullanımları; az çok gelişkin pusula kullanımı ile silâh ve gemi yapım tekniğindeki ilerlemeler, korsan gözü karalığını da arttırıyordu.

Denizciler, 15. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl başına değin, Batı'ya-Batı'ya ve Güney'e-Güney'e yüzerek çok yönde *Doğulaşmayı:* Doğu'ya: Hind'e yönelmeyi sürdürdüler. 1498'de Vasco da Gama, Afrika kıyılarını yalayarak, güneyden güneyden, Afrika ana*kara*'sını döndü. Bu çıkıntıya Ümit Burnu adını verdiler. *Umud:* Para idi. Sonunda Kalikut limanına demirleyip, Hind'e ulaştı. 1609'da bile Henry Hudson, hâlâ Doğu yolunu arıyordu. Doğu demek, dünyalar kadar para demekti. Doğu, artık önce öncelikle, sonra kesinlikle doğu malları olmaktan çıkıyor, *Batıparası* (önce Meksika ve Peru gümüşleri) oluyordu.

Demek *Batı'nın Batılılaşması, Doğu Akdeniz'in Batılılaşmasından geçiyordu.*

Gerçekleyin, *yeni-doğu-yolu* açılır açılmaz, Osmanlı egemenliğinde *eski-doğu-anayolu,* arasokak oluvermişti. Venedik gibi ticaret kentleri, sönmeye yüz tuttular. Artık, Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa ticarette üstünlük kuracaklardır.

Ticaret Devrimi, yaşlı anakaraların: Avrupa-Asya, nehir-otoyalları, Akdeniz-Baltık gibi kapalı deniz yolları sınırlarını çatlatmış, okyanusları aşılır kılmış, eski-dünya ticaretine Afrika ve Amerika anakaralarını katıvermiştir. Pazar, artık gerçekten *Dünya Pazarı*'dır. Yeni alışveriş olanakları, yeni pazarlar, yeni mallar; ticarî etkinlikleri yoğunlaştırıyor, yeni keşifleri, buluşları, yayılmaları... kışkırtıyordur.

Para Tanrı, Anonim Şirket Tanrıçası ile gerdeğe giriyordur. Doğu Hindistan Kumpanyaları, tüccar-banker-kralların ulusal devletlerarası otağı, Antwerp'e taşınıyordur: Kuzeybatılılaşma![16]

Doğu Akdeniz'in bu tükenişine, "Akdeniz'in doğusunun Batılılaşması" dense yeri değil midir?

Osmanlı'nın ürkütüp Batı'ya ittiği tefeci bezirgânlık, gözünü Doğu'ya dikip Batı'ya-Batı'ya yol almamış mıydı?

(Sürecek)

Tütünün zararları yüzyıllarca önceden de biliniyordu ama...

[1] *Sözgelimi: "havlamayan köpekler"... Karşılaştırınız: Leonardo Olschki, 1941: "What Columbus Saw on Landing in the West Indies", Proceedings of the American Philosophical Society* içinde, July. Aynı yazarın Temmuz 1943 yılgünlü *Geographical Review* dergisindeki makalesi: "The Columbian Nomenclature of the Lesser Antilles".

[2] Edward Cox, 1935-49: *A Reference Guide to the Literature of Travel,* University of Washington, 3 cilt.

[3] Antonio Pigafetta, 1519-22, *Ein Augenzeugenbericht von der Weltumsegelung Magellans, 1519-1522,* yayımlayan: Robert Grün, Tübingen-Basel, Edition: Erdmann, 1970. İngilizce: R.A. Skelton, Yale Uni. Press, 1969.

[4] Jean Nicot, 1897: *Ambassador de France en Portugal au XVIe siècle. Sa correspondance diplomatique inédite,* ed. Edmond Falgairolle, Paris.

[5] Friedrich Benesch, 1934: *150 Jahre österreichische Tabakregie. 1784-1934,* Wien. ve Samuel Morlay Wickett, 1897: *Studien über das österreichische Tabakmonopol,* Stuttgart.

[6] Harald Hitz ve Hugo Huber, 1975: *Geschichte der österreichischen Tabakregie. 1784-1935. Die wirtschaftliche Entwicklung. Die innerbetriebliche Sozialordnung,* Wien, Verlag der öst. Akademie der Wissenschaft, s.13

[7] Bkz. A. Pezolt ve Dr. M. Gertsch, 1946: *Das Buch vom Tabak,* Zürich, s.42. Karşılaştırınız: Tiedemann, 1854: *Geschichte des Tabaks und anderer ähnlicher Genussmittel,* Frankfurt./Fairholt, 1875: *Tobacco, its History and Associations,* London./Henrieck, 1866: *Du tabac, son histoire et culture,* Paris.

[8] Bkz. Benesch, 1934. Wickett, 1897. Özellikle Erhard Koller, 1959: *Die Geschichte der Tabakmonopole in den Wichtigsten europaeischen Staaten, Lehren und Vergleich,* Wien, Doktora tezi. Ayrıca: B.W.E. Alford, 1973; *W.O. and H.O. Wills and the Development of the U.K. Tobacco Industry, 1786-1965,* London. Joseph Krükl, 1878: *Das Tabak-Monopol in Österreich und Frankreich,* Wien.

[10] Bkz. Fischer von Rieselbach, 1780: *Unterricht für die Tabakbauer der Königreiche Hungarn und Galizien,* Wien./Anonim, 1812: *Unterricht über den Tabakbau und desselben Behandlung.* Wien.

[11] Tütünün ekime ve ticarete konu olmasıyla, tütünün ekim alanları artmadı. Sömürgecilik, kapitalizm ve emperyalizmin tütün alanındaki özelliklerine, aşağıda *Osmanlı Reii tekeli*'nde değineceğim.

[12] Martin Luther, 1525 yılı Mayıs başında ["Wilder die räuberische und mörderischen Rotten der Bauern", *Hutten, Müntzer, Luther, Werke in zwei Bänden,* yayımlayan Siegfred Streller, 1970. Berlin-Weimar, Aufbau Verlag, cilt 2, s.258 ve devamı] isyancı köylülere ateş püskürüyor: *"Kes isyancıları! Vacibtir! Sevabdır!"*

[13] J.H. Parry, 1959: *The Establishment of Modern European Hegemony, 1415-1715,* New York, s.21, A.M. Fahmy, 1966, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterrenaen,* Cairo./A.A. Alim, 1967: "Ahmad ibn Mâjid, an Arab Navigator of the XVIth Century and his Contributions to Marine Science", *Preceedings of the First International Congress of the History of Oceanography,* Monaco, içinde. Charles E. Nowell, 1954: *The Great Discoveries and the First Colononial Empires,* New York, Ithaca, s.13./

[14] Samuel Eliot Morrison, 1942: *Admiral of the Ocean Sea,* Boston, cilt 1, s.5-6.

[15] Irving Washington, 1828: *A History of the Life and Voyages of Christopher Columbus,* London, cilt 3, s.169.
Abbas, Hamdani, 1979: "Columbus and the Recovery of Jerusalem", *Journal of the American Oriental Society* içinde, vol.99, Nr: 1, s.39-48, özellikle s.39-40.

[16] Hermann van der Wee, 1963: *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, fourteenth-sixteenth centuries,* Louvain, 3 cilt.

Seyyid Garib Musa Ocağı

NECDET SAKAOĞLU

"Anadolu Alevîlerine 'dede'lik eden seyyidler; Abdal Musâ, Otman Baba, İmam Rızâ, Celâl Abbas, Garib Musâ, Gözü Kızıl, Karadonlu Canbaba, Ağu-içen, Pîr Sultan, Şeyh Samit, Şeyh Bircan, Sarı Saltuk, Seyyid Baba, Seyyid Ali, Şeyh Çoban... Ocaklarından birine mensupturlar. Garib Musâ, Seyyid Baba, Karadonlu Canbaba, Ağu-içen Ocaklarının, Divriği çevresinde tekkeleri, türbeleri, ziyâret yerleri vardır. Bunlardan Garib Musâ Ocağı'nın etkinliği ve sürekliliği diğerlerinden ileridedir. Divriği Alevîlerinin, Erdebil Tekkesi ve Safevî Hanedanı ile olan gizli ilişkileri için Başbakanlık Arşivi Mühimme defterlerinde çok sayıda belge bulunması da dikkate değer. Garib Musâ Ocağı'nın, bu ilişkilerdeki ve 16. yüzyılda Anadolu Alevîlerinden bir bölümünün Batı İran'a göçüşlerindeki rolleri henüz ortaya çıkartılamamıştır. Ama, bir Alp Eren olduğu sanılan Garib Musâ'nın torunları, inanç ve gelenek çizgilerini koruyarak günümüze kadar inebilmişlerdir. Bu ocaktan gelenlerin, Alevîliğin ve Bektaşîliğin en üst mertebesi olan Halifeliğe ulaşmaları, Divriği'deki tekkenin bir benzerini de Sarıkamış'da kurmaları ilginçtir."

HALKIMIZIN boy, soy, aile tarihlerini doyurucu monografilerle sergileyen araştırmalar henüz yetersiz. Bunun gerekçesi de basit: Han-soylular için belge bolluğu, ilgi alanı genişliği sözkonusu iken, sıradan insanların kökenlerine inebilmek güçtür. Ölü insan harmanlarımızın yaşamlarını ve bıraktıklarını anonimleştirip halkbilimcilerimizin incelemesine sunmamız da iyilikseverliğimizin bir kanıtıdır! Dar çerçevede, kendi aile tarihlerini "dede"den bir kuşak daha geriye götürebilenler, kalıtımsal niteliklerini sezenler de giderek azalıyor. Çağlar boyunca bedevîler bile bir soybilimi kültürüne sahip olagelmişlerken bizim, imparatorluk kurucusu Osman Bey için, şehnâmecilere Nuhlu Yâfesli, ipe sapa gelmez bir soyağacı düzdürmemiz düşündürücüdür. Bize geçmişimizi unutturan da yine geçmişin bir mirasıdır: Kâğıda, kaleme, belgeye ilgisizlik. Tanıtacağımız Garib Musa ailesi için görebildiğimiz belge sayısının topu topu "üç" olduğunu vurgulayalım. Üç kōldan (Musaşeyhoğulları, Pirzâdeler, Ağagil) süren torun ailelere, uzun bir geçmişten sâdece üç belge kalmıştır. Buna mukabil, ocak benliği kuşaktan kuşağa aktarılmış ve korunmuştur. Hem de sıkıntılara, göçlere karşın. Bu açıdan, aile torunu Pirzâde Fahrettin (Erdoğan) Bey'in (1874-1958) yaşamı, Garib Musalıların bir insan ömrüne sığdırılmış senaryosu gibidir. Onun, Divriği'nin Yağbasan köyünde başlayıp İstanbul, Balkanlar, Rusya ve Kafkasya serüvenlerinden sonra Ankara'da noktalanan ömrü, olağanlıktan uzak geçmiş gözüküyor.[1]

Garib Musalılar için rivayet çok, belge az. Rivayetlere güvenilirse, aile atası Garib Musa, 14. yüzyıl Horasan erenlerindendir. Onunla ilgili lejantı, bir Âşıkpaşazâde uyarlaması deneyerek özetleyelim:

"Bab. Ânı beyân eder-kim Seyyid Garîb Musâ ve Tahta Kılıçlılar niçe gazâ etdiler. Türkistan pîri nâmı ile mâruf Hoca Ahmed Yesevî'nin doksandokuzbin mürîdi var idi. Halifelerin buyruğunda Hicret-i nebevî'den yedi asır sonra Diyar-ı Rum'a göçdüler. Her tâife bir beldede yurd edindi. Arab'a ve Acem'e bağlanmayub Türk töresinde kaldılar. İslâm ile müşerref oldular. Mürşîdleri Hacı Bektaş Velî idi. Hora-

san Erenleri ve Horasan Erleri ve Tahta Kılıçlılar ve Abdallar ve Alp-erenler, Yesevî an'anesinden gitdiler. Divriği'nin Alan nâm karyesinde Küçük Tekke'de medfûn Seyyid Garîb Musâ dahi Tahta Kılıçlılardandı. Oldahi tâifesiyle Rum'a gelirken yol üzerinde bir Ermeni kalaycı, tahta kılıcı ile alay etti.

Garîb Musâ, tahta kılıcın urub merkebin doğradı. Ermeni pîşmân olup zâr eyledi. Seyyid, hâline acıdı, Allaha duâ etdi. Merkeb sırtında yükü ile dirilib ayağa kalkdı. Ol vakitden beri Ermeni kalaycılar hangi köye gitseler Garîb Musâlu var mı tahkik ederler. Ânın bakırların akçe almadan kalaylarlar. Garîb Musâ'nın Küçük Tekke nâm türbesi ziyaretgâhdır..."

Halk ve aile dilinde "garib" (:yabancı, kimsesiz), bir belgede de "karîb" (:yakın, akraba) adıyla anılan Seyyid Musa'nın gerçek kimliği hiç değilse yaşadığı dönem konusunda kesin bilgi yoktur. Sivas Şer'iye sicillerinde "Garib Musa soyundan gelenlerin incitilmemeleri, askere alınmamaları" konularında kayıtlara rastlanmıştır.[2] Elimizdeki üç belge de bir Garib Musâ'nın yaşadığını doğruluyor. Bunlardan ikisi Divriği Kadısı'na yazılan 1839 ve 1862 tarihli birer emr-i şerif, biri de 1921'de Hacı Bektaş dergâhından verilmiş hilâfetnâme suretidir.[3] Üçünde de "Seyyid Garib Musâ evladından" söz edilmektedir. Belgeler, onun Divriği'ye bağlı Alan köyünde gömülü olduğunu da doğrulamaktadır.[4] Yerel geleneklere göre de Seyyid[5] Garib Musa ile evlâdından Güneş Dede[6], Divriği'nin Güneş köyüne bağlı Garib Musa (Küçük Tekke) mezrasındaki türbede gömülüdürler. Tekke yıkılmakla birlikte, aileden türbedarların baktığı türbe, bölge Alevîlerinin ziyaretgâhıdır. Bu bağlamışa yerli Sünnîlerin de bir ölçüde katıldığı bilinir. Sözlü bilgiler, Garib Musa'yı Oniki İmam'ın yedincisi Musâ Kâzım'ın soyundan gösterir. Kuşkusuz bu, manevî bir bağdır ve "seyyid" sanı verilerek resmen onaylanmıştır da.[7] Bektaşî velâyetnâmelerinde, Hacı Bektaş Dergâhı'na bağlı ocaklar arasında Garib Musa Tekkesi geçmez. Bu, Küçük Tekke'nin Erdebil'e ya da İran'daki bir başka dergâha bağlılığı olasılığını düşündürmektedir. Bir rivayet, "Timur'un Sarıkamış'tan geçerken buradaki Garib Musalılar'a saygı gösterdiğini, Aşut[8] Deli Musa/Deliler köyündeki dervişlerin yola halılar sererek Timur'u karşıladıklarını" hikâye eder. Bu sözlü bilgi, Garib Musa'nın 14. yüzyıl sonunda yaşadığına bir kanıt olmaktan çok, Divriği'den yüzlerce kilometre kuzeydoğuda kalan Sarıkamış'ta da Garib Musalı dervişlerin yaşadığını haber vermesi bakımından önemlidir. F.Kırzıoğlu "-Sarıkamış-Kağızman Türkmenlerinin Garıp-Musalı Oymağının Pir-ocağı'nın, eskiden Deliler köyünde (93 Harbi'nden sonra ıssız kalan Deli Musa Köyü) iskân ettiğini, Garıp-Musalı Alevî Kızılbaşların dedesinin de bu köyde yaşadığını, Pîr Deli Musa'nın ocağı sayılan köydeki tekkenin kapısına 'cigal' denilen, Karslılarca uğurlu Göle sığırlarının boynuzlarının asıldığını" anlatır.[9] 1404'te Deliler köyünden geçen Clavijo ise şunları yazmıştır: "-25 Mayıs'ta Deliler köyüne vardık. Şimdiki adı Deli Baba'dır. Burada yaşayanlar dünyayı terk etmiş ruhbanlardır. Bu müslüman dervişler, getirilen hastaları nefesleriyle iyi ediyorlar. Reisleri tüm dervişlerden saygı görmektedir. Timur buradan geçiyorken dervişlerin yanına gitmişti. Çevrede oturanlar, kendilerine bol bol adaklar gönderirler. Herkes dervişleri ermiş tanıyor. Sakalları ve saçları traş edilmiş vaziyette, yaz kış sırtlarında eski birer aba ile saz çalıp ilahiler söyleyerek dolaşmaktalar. Tekkelerinin kapısında bir püskül ile ay şeklinde bir resim vardır. Bunların altında da geyik, keçi, koç boynuzları sıralanmış."[10]

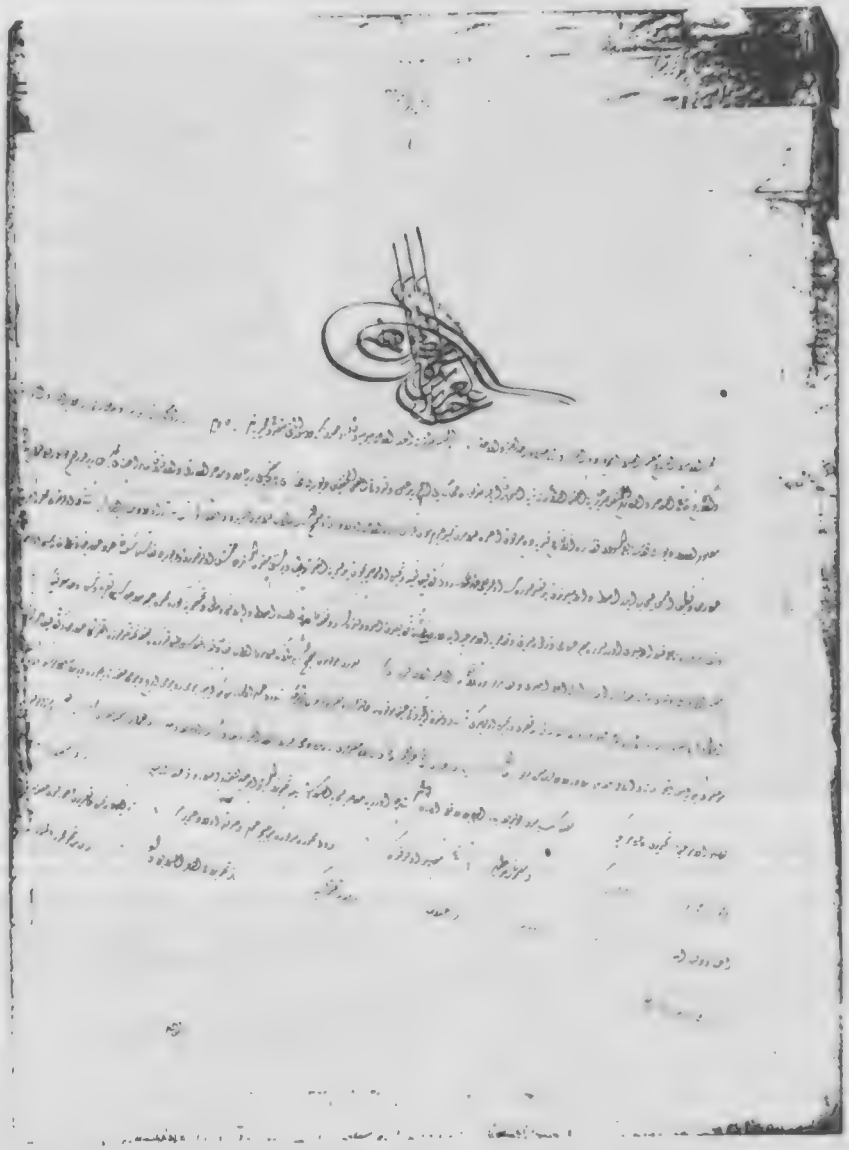

24 Muharrem 1279 (22 Temmuz 1862) tarihli Sultan Abdülaziz'in emr-i şerifi. Garib Musa evlâdından Seyyid Zülfikar ile diğerlerinin ayrıcalıklarına ilişilmemesini buyurmakta olup Sivas Eyaleti Mutasarrıfı Zeki Paşa'ya yazılmıştır.

Garib Musa için Divriği yöresindeki sözlü birikimler, menkıbe özellikleri taşır: Özetle: "Garib Musa bir dervişin çocuğudur. Karadonlu Canbaba ile fırına giren Derviş Musa, bu sınamadan önce oğlunu Karadonlu Canbaba'ya

(Kara Pîrbat) emanet eder. Fırında yanar. Canbaba, Hünkâr'a (Hacı Bektaş) giderken çocuğu da götürür. Kim olduğu sorulunca da "-Musâ'nın garibi!" der. Uzun zaman Hacı Bektaş dergâhında kalan çocuk Musa'nın garibi/Garib Musâ olarak ünlenir. Daha sonra Divriği yöresine gelerek Güneş köyünün arkasındaki yamaca yerleşir...", "Babası kargış vermiş. Dağlar başına düşesin, garip kalasın demiş. Geleninin gideninin eksik olmaması için duâ etmiş...", "Hakkaniyeti seven, alan el değil, veren ellerden Hakullah müessesesine en az başvuranlardan imiş. Haksızlıklara karşı çıkan bir alp erenmiş. Atının yanında dört arşın boyunda tahta kılıcı asılıymış. Ermeni kalaycıya Alan yazısında rastlamış...", "Horasan pîrlerindenmiş. Yedinci İmam Musâ Kâzım'ın neslinden, İbrahim Sânî'nin yedinci göbekten torunu imiş. Hacı Bektaş tekkesinden nasip almış. Hacı Bektaş kendisini Divriği taraflarına gönderirken '-Git Musam garip kalasın' demiş".[11]

Bu söylentileri aile bireylerinin tahminleriyle bir arada yorumlayarak Sarıkamış yöresinde yaşanan bir buhran sonrasında Deliler köyünden bâzı dervişlerin Divriği'ye gelmiş olabileceklerini, buradaki dervişlerle post kavgasına giriştiklerini, sonunda Hacı Bektaş Dergâhı'na bağlandıklarını söyleyip geçeceğiz.

Divriği köylerinde yaşayan (yüzyılı bilinmiyor) "Pir Sultan Abdalım" tapşırmasıyla deyişler söyleyen Halil İbrahim, pîri Garib Musa'ya şöyle seslenmiş:

Yalnız kalmışım dağlar başında
Yeriş Garib Musa gel imdad eyle
Yalınız olduğum size mâlumdur
Yeriş Garib Musa gel imdad eyle

Garib Musa sen bir ulu kişisin
Aile ile Muhammedin eşisin
Car diyende hemen sen ulaşırsın
Yeriş Garib Musa gel imdad eyle

Musa Dedem şeydullaha gidiyor
İnsan zalim olmuş pişman ediyor
Gör ki zâlim kulun bize ne diyor
Yeriş Garib Musa sen imdad eyle

Musa Dedem tekkesini beklesin
Mahmud Dedem talipleri saklasın
Sizi çağıranlar mahrum kalmasın
Yeriş Garib Musa sen imdad eyle

Karasu'dan aşar oldu yolumuz
Gider olduk görünmüyor önümüz
Amucan uşağı kaldı yalınız
Yeriş Garib Musa sen imdad eyle

Karakuş donunda kendi göründü
Geldi ırmak kenarında oturdu
Pir Sultan Abdalım işin bitirdi
Yeriş Garib Musa sen imdad eyle[12]

Bu dizelerde, Bektaşiliğin alegorik yönleri yakalanabildiği gibi, Garib Musa'nın, Hızır aleyhisselâmı hatırlatan ermişliği de görülmektedir. Deyişin, ailenin bir bölümünün sıkıntılı göçüyle ilgisi de açık.

Yayınlanmamış bir cönkteki betimlemeleri de Kul İsmail'den dinleyelim:

Hey erenler sizi görmeğe geldim
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim
Dergâhına yüzüm sürmeye geldim
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim

Dediler bu imiş cihanın varı
Rum Halifesi Horasan pîri
Ol Balım Sultan'ın hem yâdigârı
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim

1 Haziran 1338 (1922) tarihli Hilâfetnâme sureti. Bu belge ile, zâyi edilmiş bulunan 1315 (1898) tarihli Hilâfetnâme doğrulanmaktadır. Garib Musa evlâdından Sarıkamışlı İsmail Halife'nin ve babası Abdülaziz'in birer Bektaşî halifesi olduklarını açıklamaktadır.

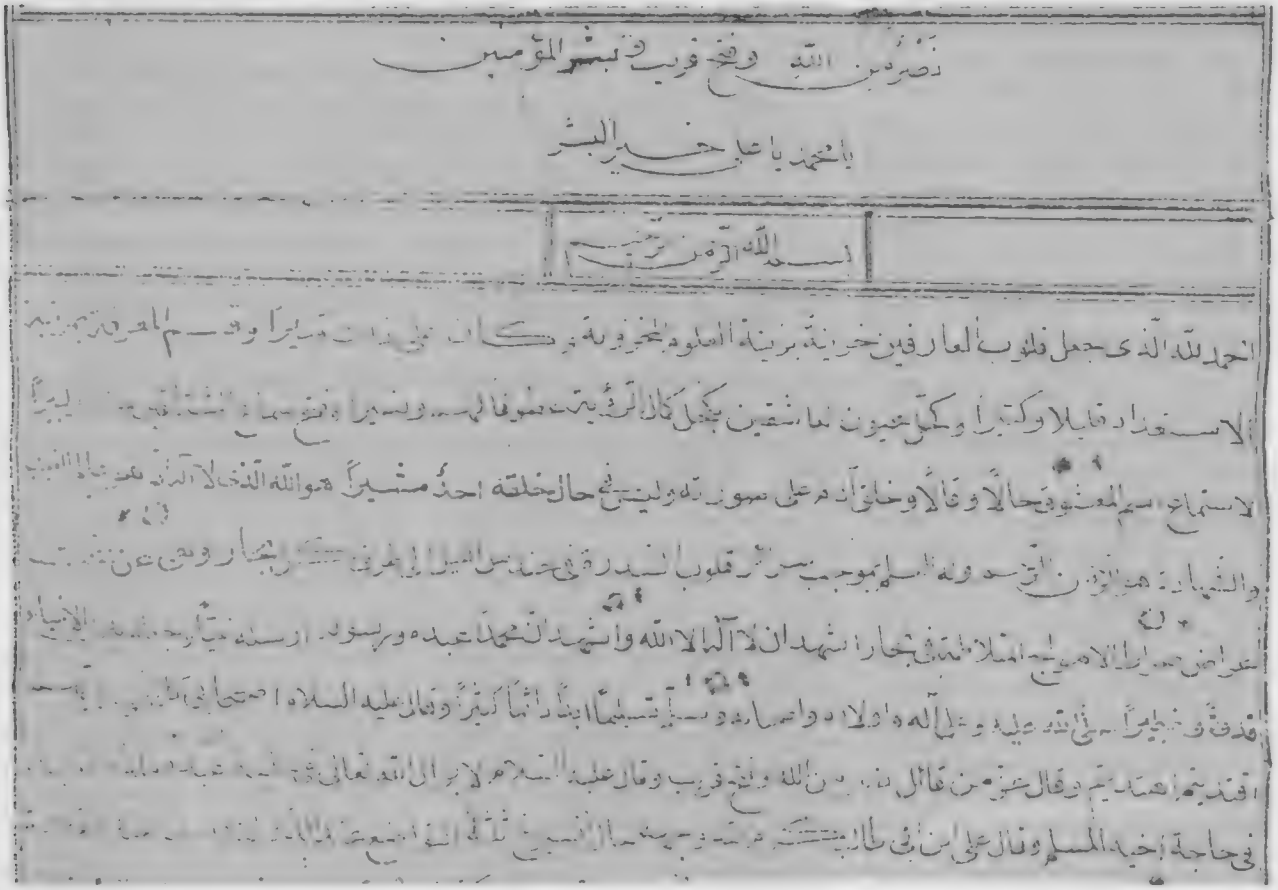

İrşad etdi ağaları beyleri
Horasandan kılınç giyen zağları
Ardıç kılıcıyla böldü dağları
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim

Cümle erden sonra nasibin alan
Tarikat ehlinin kilidin bulan
Firdevs bahçesinin bülbülü olan
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim

Kul İsmail gördü elhamdülillah
'Ayın' 'lem' yazılmış ismi arşullah
Şükür bus eyledim el hükmülillah
Sultan Garib Musa, Sultan Celâlim[13]

Küçüktekke'deki bu kurumuş ardıç Anadolu halkının kökeni için güvenilir bir belge. Şamanlığı Ortaasya'da bırakıp yeni yurtlarına "Bismillah" ile giren ecdadımız, öyle anlaşılıyor ki "kutsal ardıç" kültünden vazgeçememişler... (altta solda) *Kurumuş, yaş ardıçların gölgelediği mezarlarda ise Ortaasya'dan Alp Eren gelip Anadolu'da seyyidlik sarığı saran torunları yatıyor...* (yanda) *Seyyid Garib Musa'nın türbesine benzerlik veren türbe* (solda üstte).

Burada Garib Musa, Bektaşiliğin önde gelen velilerindendir. Balım Sultan'ca yetiştirilmiştir. Eğer bu cönk deyişini bir kayıt sayarsak Garib Musa'nın,

tarikat kurucusu kabul edilen ve gerçekleştirdiği örgüt ve töre ile Bektaşiliği Osmanlı ülkelerinin her tarafında yayan Balım Sultan'ın bir halifesi olduğu, dolayısıyla da 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında yaşadığı kesinleşir. Bu durumda, 13. ve 14. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya göçen erenlerden olması ihtimali de iyice zayıflar.

Hâlen Divriği'de Küçük Tekke/Garib Musa mezrası ile Güneş köyünde (burası aynı zamanda bir demiryolu istasyonudur) Alevî-Bektaşî gelenekleri görüldüğü gibi, Divriği'nin Yağbasan, Erşün, Kızılcaören, Ürük, Kilisecik, Susuzlar, Kımıllar, Höbek, Cüksüzer, İlice, Dışlık, Sincan, Dumluca, Pengürt, Arhusu köylüleri de bu tekkeye bağlıdırlar. Anzağar köyündeki Ganî Baba (Bektaşî) tekkesi de Garib Musa ailesinden Derviş Ağa'nın torunu Ganî tarafından kurulmuştur. Söylentiye göre Erzurum'dan gelip Güneş'e yerleşen Derviş Ağa'nın iki oğlu Haydar ve Süleyman, Garib Musa mezrasında kalırlarken bir oğlu Kanber de Anzağar'a gitmiş. Kanber'in oğulları Sürmeli, Haydar ve Muhammed (Ganî Baba) burada doğmuşlar. Garib Musa talipleri, Eskişehir'de, Kars'ın Selim ilçesinde kalabalık nüfuslar oluşturmuşlar.[14] Garib Musa türbesi, ilk ve sonbaharda topluca ziyaret edilmektedir. Adak için gidenlere "tekkeci" denilir. Türbeden alınan "cöher", ürün bereketli olsun diye tohumluluklara serpilir. Çocuksuzlar burada kurban keserler. Bundan sonra çocukları olursa (çoklukla deligöz olurlarmış) erkeğe Garip, kıza Sultan adı verilir. Türbenin ilerisindeki kurumuş ulu ardıç için, tahta kılıcın yapıldığı ağaç gözüyle bakılır. Ailenin asıl kolunu teşkil eden Musaşeyhoğulları 1950'den sonra mezradan ayrılmışlardır.[15]

Garib Musa için Divriği'de ve Sarıkamış'da türbeler, tekkeler kurulması geleneklerin yerleşmesi, ocağa mensup ailelerle çok sayıdaki taliplerin değişik yerlerde yurt tutmaları, eski Anadolu yaşayışının durağan olmadığını; ilişkilerin ve göçlerin, nedenleri karmaşık biçimde sürüp gittiğini düşündürüyor.

Aile atasının kimliğini ve yaşadığı dönemi bu kadar açıklayabildikten sonra en azından 7-8 kuşağı karanlıklarda bırakıp hesapsız bir adımlama ile 18. ve 19. yüzyıllara geliyoruz. Sultan Abdülmecid'in tahta çıktığı 1839'daki "umum tevcihat"ta Divriği Kadısına yazılan 13 Ramazan 1255 (20.11.1839) tarihli emr-i şerifte özetle: "Aşudu kasabası Alan köyünde gömülü büyük seyyidlerden Garib Musa'nın, torunu Zülfikar ile öteki torunlarının hâlen aynı yerde oturdukları, mülk toprakları bulunmadığından kendilerinin Avarız ve Tekâlif isteğiyle incitilmemeleri" yazılıdır. Belgede, aynı konunun Hicri 1220 (1805), 1223 (1808) ve 1229 (1814) tarihli emr-i şeriflerle de yazılmış olduğu hatırlatılmaktadır. 24 Muharrem

1279 (22.7.1862) tarihli son bir emr-i şerif, yine Seyyid Zülfikar'dan ve öteki Garib Musa torunlarından vergi alınmaması için Sivas Valisi Zeki Paşa'ya ve Divriği Kadısına yazılmıştır. Bu belgeler gösteriyor ki, Garib Musa torunlarının seyyidlikleri yakın zamanlara kadar sürdüğü gibi, Seyyid Zülfikar da 19. yüzyılda uzunca bir zaman Divriği yöresinde dedelik yapmıştır.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında Divriği'nin yaşadığı olaylar ve şartlar[16] nedeniyle Garib Musa evladından bir kısmının buradan ayrılıp Sarıkamış'a göçtüklerini, aylarca süren sıkıntılı bir dönüşten sonra, birkaç yüzyıl önce terkedilen eski köylere ulaşılmaya çalışıldığını, hayattaki torunlar bir aile anısı olarak anlatıyorlar. Musaşeyhoğulları ve Pirzâdeler adlı iki aile kolu Divriği'nin Güneş ve Yağbasan köylerinde kalırlarken göçe katılanların, Ekici İsmail Dede, Uzun Ali, Memik Çelebi gibi, adları unutulmamış aile büyüklerinin yönetiminde ilkin Divriği-Erzincan arasında oyalandıkları, uygun bir yerleşim yeri bulamadıkları, sıkıntılı yolculuklarını sürdürdükleri, yollarda kayıplar verdikleri söyleniyor. Gidişin bir "dâvete icabet" olduğunu Pir Sultan Abdalım'ın "Musa Dedem tekkesini beklesin/Mahmud Dedem talipleri saklasın/Sizi çağıranlar mahrum kalmasın" dizelerinden, göçün zorluğunu da "Karasu'dan aşar oldu yolumuz/Gider olduk görünmüyor önümüz/Amucam uşağı kaldı yalınız" dizelerinden anlayabiliyoruz. Oba'nın, Erzincan-Erzurum arasındaki Karabayır'da oyalandığı bir sırada "Sivas'ın Üreğil köyünde Budala Ağa'nın kızı Zehra Ana ile evli" Memik Çelebi'nin, Hıdır Abdallar'ın iftirasına uğradığı, bundan ötürü bir kez daha göç toplayıp Selim'e bağlı Sikkor'a gidildiği, bir süre de burada iskân edildiği, Ekici İsmail'in, Uzun Ali'nin, Dedo Çelebi'nin, adları unutulmayan kadın bireylerden Güley, Uğur, Hubu, Şehriban anaların burada öldükleri, "Emirler" adı ile bu köyde bir türbe ve mezarlık geleneği oluştuğu, Memik Çelebi'nin de güçlü bir olasılıkla Hicrî 1228 (1813) tarihinde Sikkor'da öldüğü tahmin edilmektedir.

Babasının ölümünde onsekiz yaşında olan ve Sarıkamış'a göçen, Garib Musalıların soy büyüğü kabul edilen Aziz Ağa Dede (1795?-1871) Selim'in Katranlı köyüne yerleşmek istiyorsa da köylülerle uzlaşamıyor. Yerel yöneticilerin gösterdiği Asboğa vâdisine geçerek burada Çobanhasangil, İbogil, Hacıkayagil, Gorogil ve bir de kendisinin temsil ettiği Ağagil (değişik zamanlarda Gagagil, Mamogil, Baldanlıgil de denilegelmiş) ailelerinden oluşan yeni bir köy kuruyor. Bu verimli vâdide çok geçmeden, Divriği yöresindeki köyleriyle aynı adları taşıyan Karaçayır, Yağbasan, Dölbentli, Akyar, Yalnızçam, Yalnız Ağa, Alisofu adlarında başka köy ve mezralar da doğuyor. Seyyid ve "Hacı Bektaş Halifesi"[17] olan Aziz Ağa, yanmış, yıkılmış, issızlaşmış olan atalarının eski topraklarını, dört bir yandan gelen taliplerini iskân ederek şenlendiriyor.

Aziz Ağa üç evlilik yapmış. İlki, Divriğili Baba Resul ocağından Rahim Ana, ikincisi Telli Ana, üçüncüsü Meley Ana. "Dedenin dededen, talibin talipten kız alması" kuralı gereği üçü de birer dede kızıymış. Aynı şekilde Aziz Ağa'nın kızları da Kars'taki ve Divriği'deki dede-soylulara gelin verilmiş. Büyük kızı Senem Ana ise evlenmeyerek uzun zaman aile içinde "Büyük Ana" otoritesini temsil etmiş. 1871'de ölen ve Divriği'deki Garib Musa türbesine benzeyen bir türbede gömülü olan Aziz Ağa'nın oğlu İsmail'e vasiyeti "-Tâlibine hû diyeceğine öküzüne ho de!.."

İsmail Ağa (1852-1931) da babası gibi, genç yaşta seyyidlik, halifelik, köy ve aile reisliği sorumluluklarını yüklenmiş. Onun dönemi özellikle 1878-1918 arasındaki kırk yıllık Rus işgaline rastladığından önemlidir.[18] Ruslar, bu bölgede hatırı sayılan herkes gibi İsmail Ağa'ya da yakınlık göstermişler. Örneğin o ne zaman Sarıkamış'a ya da Kars'a gitmek istese seyyidlik giysileri içinde ve Rus muhafızları ile köyden ayrılırmış. Geleneksel âyinlere katılmak üzere Hacı Bektaş'a gitmesine de izin veriliyormuş. Onun, Hacı Bektaş'a yaptığı en önemli ziyaret 1899'dadır. Üç ay at sırtında heybesinde kefeni, köylerde âyinler düzenleyerek cemler yaparak ve götürdüğü nezir malı (adak sürüleri) çığ gibi büyüyerek[19] Hacı Bektaş'ı bulmuş. (Yattığı yatak, kullandığı eşya, hatta atının tımar edildiği kaşağı, kutsal birer andaç gibi hâlâ köylerde saklanıyormuş.) İsmail Dede, bu ziyaretinde "halife" olmuştur. Buna ilişkin 12 Zilhicce 1315 (6 Mayıs 1898) tarihli ve Dergâh postnişini el-hac Feyzullah Baba ile, Aşçı, Ekmekçi, Mihmandar, Dedebağı babaların imzalarını taşıyan Hilafetnâme[20] daha sonra kaybolduğundan, 1921'de sureti çıkartılmıştır.

İsmail Halife, 1910'lu yıllara değin Hacı Bektaş'a gidişlerini yinelemiş. Bir seferinde de seyahat ettiği iki at koşulu güzel Rus arabasını, postnişin Veliyeddin Çelebi'ye hediye etmiş.

I. Dünya Savaşı başlayınca Asboğa'daki Garib Musalılar İsmail Halife ile birlikte köylerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Nice serüvenden sonra, Yağbasan'dan Asboğa'ya gelen ve İsmail Halife'nin kızı Zühre Hanım'la evlenen Pirzâde Fahreddin Bey (Erdoğan) ailenin hiç değilse kadın bireylerini Gence'ye götürmek için uğraşmışsa da bunu başaramamıştır. Anılarında, ailenin Asboğa'dan ayrılışını şöyle anlatmaktadır: "Kars'ta sıkıyönetim vardı. Türkleri kente sokmuyorlardı. Dostum Tatoz Ağa'yı Asboğa'ya çağırdım. Biz de hazırlandık. On bin altınımızı bir sandığa yerleştirdik. Fakat o akşam silahlı Ermeni çetesinin hücumuna uğradık. İsmail Halife'yi ve bizi evimizde tehdit ettiler. Altınları, kadınlarımızın takılarını aldılar. Bana saldırarak göğüs kemiğimi kırdılar. Ağzımdan kanlar boşandı."[21] Bu Ermeni zulmünden sonra Fahreddin Bey tutuklanır. İsmail Halife de ailesiyle birlikte bir süre Kağızman'ın Kömürlü köyündeki Baba Resul Ocağı'nda kalır. Rus birliklerinin Asboğa'yı kuşatmalarında ise oğulları Yusuf, Ali, İbrahim ve Rıza, öteki köy delikanlıları ile gerçekleştirdikleri direnişte şehit olurlar. İsmail Halife, kardeşleri Seyyid Ali ve Seyyid Aziz (1871-1959) de yaralanırlar. Asboğa'nın yaşadığı felâketi öğrenen Tiknis köylüleri, arabalarla gelip yaralıları ve hayatta kalanları köylerine götürürler. 1917'de Asboğa'ya dönen İsmail Halife, son yıllarını, evlat acısı ve kurulu düzenin yıkılmasından kaynaklanan sorunları çözmekle geçirmiştir. Bu sırada damadı ve amcazâdesi Fahreddin Bey de Bolşeviklerce serbest bırakılmış, bir süre Asboğa'da kaldıktan sonra Cenubigarbî Kafkas Hükümeti'nde "Komiser" olarak görev almıştır. İngilizlerce tutuklanıp Orenburg'a sürgüne gönderilmişse de 1919'da kurtulmuş, ilkin Türkistan'ın kurtuluşu için Sadri Maksudî ve Zeki Velidî Beylerle çalışmış, 1920'de de Kars Meb'usu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmıştır.

I. Dünya Savaşı başlayınca Asboğa'daki Garib Musalılar, İsmail Halife ile birlikte köylerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır.

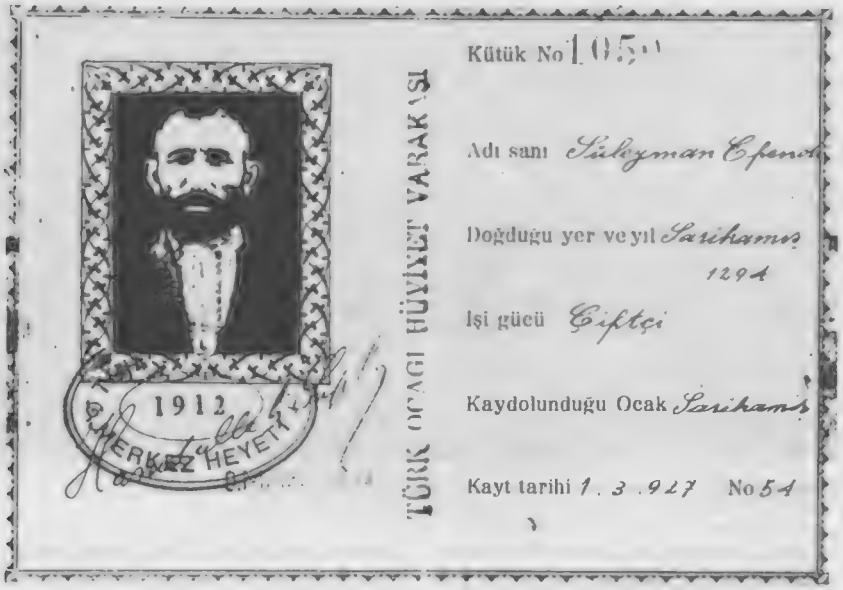

İsmail Halife'nin oğlu Süleyman Erdoğan'ın Türk Ocağı Hüviyet Varakası. Süleyman Efendi, dede vasiyetini tutmuş, "Talibine hü demeyi bırakıp öküzüne ho demiş" ve de tarikatçılığa ulusçuluğu tercih etmiş.

1920'de Asboğa'ya eski düzeni verebilen İsmail Halife, babasının yaptırdığı büyük evi (hâlen durmaktadır) eski işlevine kavuşturmuş, tekke geleneğini canlandırmıştır. Anlatılanlara göre "Herkes orada kendisini evinde sayıyor; dilediği kadar kalabiliyormuş. Ekim zamanları yoksul rençbere anbarlardan tohumluk verilir; yazın çayır zamanında Asboğa vâdisinden ot biçme yerleri gösterilirmiş." Dergâh kayıtlarındaki unvanı ve adı "Hâdimü'l-fukara ve'l-mesâkin İsmail Halife ibn Abdülaziz Halife an evlâd-ı karîb Musa" olan İsmail Ağa, 1898'de aldığı Hilafetnâmeyi, Rus baskınında zâyi ettiğinden 1338'de (1922) bir kez daha Hacı Bektaş'a giderek belgenin bir örneğini yazdırmak gereğini duymuş. Burada öğrenim gören oğlu Feyzullah Efendi'yi, dergâh çelebilerinden Murtaza Hoca'nın kızı Müdebbire Hanımla evlendirdikten sonra birlikte Asboğa'ya dönmüş. Hilafetnâmenin onaylı suretinde şu açıklamaya yer verilmiştir: "Karîb Musâ evlâdından İsmail Halife bin Abdülaziz Halife 1315 tarihinde dergâh-ı hazret-i pîr efendimize gelüb izn ü icazet alarak erkân-ı evliyâ üzere halife çıkmış, bâlâda gösterilen aslına mutabık olan suret veçhiyle yedine hilâfetnâme verilmiş ise de bu kere Harb-i umumide Rusyalunun Sarıkamış'ı işgalinde hâneleri garet ve evladlarının bâzıları şehid edildüğünden mezkûr hilâfetnâmenin sureti bâlâya ihracla kendü ocağına mensup ehl-i tarikate şeriat-ı garra ve tarikat-ı evliyâ üzere icrâ-yı âyin etmek üzere işbu hilâfetnâme sureti taraflarımızdan tasdikle mumaileyh İsmail Hakkı halife yedine tastiren itâ kılınmıştır. 1 Haziran 338"[22]

İsmail Halife, tekkelerin kapatılmasından sonra çiftçilikle uğraşarak ömrünü tamamlamıştır. Tek eşi, Divriği'nin Erikli köyündeki Seyyid Resul Baba Ocağından, Sarıkamış'ın Kömürlü köyüne göçen, Molla Haso oğlu Kanber Ağanın kızı Melek anadır. (Melek ananın, Eley, Hürü, Gözel, Elif, Tuşu, Kıymet adlı kızkardeşlerini, ilginç adlarından ötürü burada zikredelim.) Melek ana, kuzeni Hamide'yi (doğ. 1896) de oğlu Sülyman Ağa'ya almıştır. İsmail Ağa'nın oğulları Süleyman, Hasan ve Feyzullah Efendiler, Garib Musa ocağının Sarıkamış'daki ilk cumhuriyet kuşağıdır ve "Erdoğan" soyadını almışlardır. Feyzullah Efendi (ölm. 1969) dedelik halifelik gütmeden, arayanlara mânevi destek vermiş bilgili, erdemli, nüktedan bir kişi bilinir ve Asboğa'daki son postnişin sayılır. Süleyman Efendi (Erdoğan) (1878-1952) Türk Ocağı'na üye olmuştur. Onca sıkıntıyı göğüsleyerek bir ailenin ülkeye kazandırabileceği azami sayıda aydın evlat yetiştirmede de kusursuzdur. (Oğulları: Dr. Hasan Erdoğan 1954-60, 1961-65 Kars C.H.P. Milletvekili; Av. Orhan Erdoğan, M.E.G.S.B. Başmüfettişi Kutluay Erdoğan, Dr. Gültekin Erdoğan, Avukat Ali Haydar Erdoğan S.H.P İstanbul Milletvekili. Yeri gelmişken Süleyman Erdoğan'ın kızkardeşi Leylâ Aras-lı'nın dokuz çocuğunun da yüksek öğrenim yaptığını vurgulayalım. Bunlardan Avukat Doğan Araslı, 1973-80 arasında C.H.P. Kars Milletvekilliği yapmıştır.)

Garib Musaların Asboğa köyündeki varlığı sürüyor. Tekke işlevindeki tarihî ev de duruyor. Bir vesileyle bu azman yapıyı gören Deli Halit Paşa'nın, orta avluyu ve çevresindeki binaları hayretle seyrettikten sonra "-Burası bir kışla olabilir" dediği anlatılır. Anılara göre bu mekân, çevre ormanlardan, halkın imeceyle kesip getirdiği tomruklarla Halife Abdülaziz Efendi zamanında yapılmış. Ahırlarında uzun yıllar 300-500 küçükbaş, 100-150 büyükbaş hayvan barındırılmış. Toprak damında bayramlar kutlanmış, törenlerde, düğünlerde ahali toplanmış. Büyük kanatlı kapılarına da kesilen kurbanların boynuzlarının asılması geleneği sürdürülmüş.

Yağbasan'daki Pirzadeler de "Erdoğan" ve "Erdoğdu" soyadları ile varlıklarını korumaktalar. Anılarında Türkistan'dan gelme Özbeklerden olduklarını açıklayan Fahrettin Erdoğan "-Eski aile adımız Pirzâdelerdir. Soyumuzdan üç Pirzâde geçmiştir. Büyük Pirzâde III. Murad zamanında (1574-95) Lâla Mustafa Paşa ile Kafkas seferine iştirak etmiştir. Bünyece iri, sakalı da heybetli olduğundan sancaktarlık şerefi kendisine verilmiş. Çıldır Savaşı'nda şehit düşmüş. (Ola ki Garib Musa budur.) İkinci Pirzâde'nin oğlu Hıdır Ağa büyük dedemdir. Mehmet Ağa da babam." diyor.[23] Biz, 1969'da, Divriği Kaymakamı Sn. Ömer İhsan Paköz ile Yağbasan köyüne giderek Pirzâdeler'in yaşlısı ve Fahrettin Bey'in yeğeni Haydar Efendi'nin konuğu olmuştuk. Onun, bir köy efendisinin inceliği, bir ocağı temsil etmenin onuru ile yedirip içirdiklerini, duvazlar, oyunlar sergileterek sabaha kadar bizi oyalamasını yâdetmemek mümkün değildir.

Küçük Tekke mezrasındaki Musaşeyhoğulları (Akgün soyadını almışlardır) dağılmışlardır. Bunların küçük bir kolu yine Divriği'nin Ziniski köyünde aynı aile adıyla oturmaktadır. Olasılıkla bu köydeki Seyyid Baba türbesinin de aileyle ilgisi vardır. Küçük Tekke'deki son dedenin (Hüseyin Akgün, ölm. 1956) oğlu Emekli Hâkim Albay Ali Cemal Akgün şunları anlatmıştır: "-Garib Musa ve Güneş Dede'den sonra bizim bildiğimiz şeyh ve dedeler Süleyman Şeyh ile kardeşi Hızır Dede'dir. Bu Hızır Dede, uzun boylu, sarışın, güçlü kuvvetli ve yakışıklıymış. Üç oğlu Hüseyin Dede, Mahmud ve Veyis'dir. Divriği halkının "Dede Gülüm" dediği, "Dede Gülüm için elma da bir at da

bir'' sözüyle de cömertliği, konukseverliği anlatılan babam Hüseyin Dede, Seferberlikteki askerliği sırasında bir ara Enver Paşa'ya emir çavuşluğu yapmış. Sarıkamış harekâtına katılmış. Dönemin modasına uyarak o zaman enverî bıyıklı ve kalpaklıymış. Ömrünün son yıllarını okuyarak ve konuk ağırlayarak Küçük Tekke'de geçiren Gülüm Dede'nin başlıca görevi türbedarlıkmış. Gelenleri ağırlar, askere gidecek gençler de onun duasını (''-Allah allah bismillah. Alp Erenlerin yüzüsuyu hürmetine ziyaretiniz kabul ola. Asker ocağına hıyanet etmeyin. Doğru gidin, doğru gelin. Bu ocak ulu ocaktır'') alırlarmış. İmecelerde de ''-Orağını alan gelsin!'' dediğinde bir aylık işi bir günde bitirtirmiş.

Ailenin daha küçük parçaları Divriği'de oturmaktadırlar. Buna karşılık ''Garib Musalı'' olduklarını unutmamış yüzlerce aile, Eskişehir'e bağlı Mahmudiye'nin Yeşilyurt, Yahnikapan, Karatepe köylerinde ''Çelebiler'', ''Güven'' soyadları ile yerleşiktirler. Ankara'nın Kalecik ilçesindeki Sarıcalar çiftliğinden Dışkapı'ya taşınan Kanberağalar da ''Garib Musa''yı ecdat bilmektedirler.

Sonuç: 13.-14. yüzyılların Alplik, Erenlik, Dervişlik ortamlarında, o çağda olmasa bile aynı esintilerin sürdüğü sonraki yüzyıllarda Horasan'dan Anadolu'ya göçen tahta kılıcı ile inanç alaycılarına savaş açan yarı destansı bir kişinin ata sayıldığı bir Türkmen ocağı bugün de Kars'ta, Sivas'ta, Ankara'da, Eskişehir'de, İstanbul'da tütebiliyor. Yinelenen göçler, ölümler, mücadeleler, ocağı söndürememiş, gelenekleri köreltememiş. Bunda, ''dede'', ''ağa'' ''çelebi'', ''halife'', ''efendi'' bireylerin olduğu kadar, dünkü Türk toplumunun töresel bir yaklaşımla saygınlık ve bağlılık duyduğu ''ana''ların ''bacı''ların da payı vardır. Örneğin bir ululuk kazanmak için ''dede oğlu'' olmanın yetmediğini, ''dede kızı''ndan doğmuş olmak gerekliliğini geleneklerden öğreniyoruz. Bu açıdan, Garib Musa ocağının yüzyıllarla yarışmasında Senem, Melek, Meley, Gülizar, Fadime, Gözel, Eley, Zöhre ... analar önemli sorumluluklar taşımışlardır.[24] □

Asboğa köyünün manzarası. Önde aileye ait ev görülmektedir.

Garib Musa Ocağı'nın son kuşaklarından portreler: Seyyid giysisiyle İsmail Halife (ölm.1931), damadı ve amcazadesi Fahreddin (Erdoğan) Bey (ölm.1958), oğlu ve son postnişin Feyzullah (Erdoğan) Efendi (ölm.1969) ve yüzlerce yıllık ocak geçmişinden, geleneklerinden, kent yaşamı içinde uzaklaşmış dördüncü kuşak torunları... Arka plândaki Asboğa, onlar için ''Orda bir köy var uzakta o köy bizim köyümüzdür'' olmuş!

[1] Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara Yeni Matbaa 1954.
O, bu önemli hâtıra kitabında, Divriği'deki öğrenimini, İstanbul'da amcasının yanında geçirdiği günleri, 1894'te Bulgaristan'a geçişini, buradaki Divriğili tüccarları, 1897'de Sarıkamış'ta amcazâdelerini buluşunu... uzun uzun anlatır. Bu hâtıra kitabı, bir Anadolu çocuğunun 15 yaşında köyünden çıkıp ülkeleri dolaştıktan sonra nasıl saygınlık kazandığını, yerel örgütlerde görev aldığını, 46 yaşında da TBMM'ne katılabildiğini örneklendirmesi bakımından ayrıca önemlidir.

[2] Sivas Şer'iye sicillerinin (tasnifsizdir) tamamını inceleyen İbrahim Aslanoğlu'nun 20 Ocak 1988 tarihli mektubu. Aslanoğlu, Garib Musa için yazılı belge bulmanın mümkün olamayacağı görüşündedir. Yağbasanlılara göre "Karadeniz" adlı kitabın 11. sayfasında, Hazret-i Hacı Bektaş-ı Veli zamanında Horasan erenlerinden Ebul Hasan Harkanî, Ali ibn Câfer, Ebulkasım Kerkânî, Ali ibn Abdülvahid, Ebu Ali Kaydî, ibn Fâzıl, ibn Muhammed, Tavuz ibn Karib Musa'da onbirinci halife" imiş. Bu bilgiyi, adıgeçen kitaptan, 1948'de Çelebi Ali Rızâ Efendi çıkartmış...

[3] Her üç belgeyi de Sn. Kutluay Erdoğan temin etmiştir.

[4] Belgelerdeki ortak ifade şudur: "-Kazâ-i mezbura tâbi Aşudu kasabasında Alan nam karyede medfûn eizze-i kirâmdan Seyyid Garib Musâ akdese sırrahü'l-aziz..." Aşudu, Divriği toprağında bir yörenin adıdır. Aşudu Tekke, Höbek, Yalnız Söğüt, Yellice, Kuluncak, Çüksüzer, Kurtbeyaz köyleri ve İnallı mezrası bu yöre içinde kalır. Aşudu Tekke'deki türbede ise Hüseyin Abdal'ın yattığı bilinir. (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Türk Dili Okutmanı Sn. Kutlu Özen'in 10.2.1988 tarihli mektubundan)

[5] "Seyyid", manevî silsile ile Hz. Ali'ye mensup olan, onun Hüseyin adlı oğlunun soyundan gelen kişilere verilen unvandır. (Bu konuda bknz. N.Sakaoğlu, "Seyyidlik Sarığı Sarmak", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1985 sayı: 14, s.35 vd).

[6] "Güneş adı düşündürücüdür. Alevilikte Doğacılık oldukça egemen. Örneğin Dersim'de eskiden, güneşe dönüp ilk ışığının vurduğu yere secde etmek ve orayı öpmek ibadetmiş. (Ömer Kemal Ağar, *Tunceli Dersim Coğrafyası* s.24 vd. İst.1940) Hıristiyanlıkta Zerdüştlüğü birleştiren Manikeen inancına mensup Munzur-Dersim Türkmenleri arasında ise "Güneş Oğlu" (:Arevordik) denen Kızılbaşlar varmış. (F.Kırzıoğlu, *Kars Tarihi* Cilt I, s.288, İst.1953).

[7] Hicrî 1255 tarihli emr-i şerifte, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud dönemlerindeki berat yenilemelerinde de Garib Musa'nın büyük seyyidlerden olduğuna ilişkin beratlar yazıldığına dâir bir cümle vardır.

[8] Sarıkamış'taki "Aşut"a karşılık Divriği'de de "Aşudu" adının geçmesi önemlidir. Sarıkamış'a yakın bir demiryolu istasyonunun adı da hâlen "Aşıt"tır.

[9] Kırzıoğlu, Clavijo'nun "derviş" yerine "keşiş" deyimini kullanmasını "-Farsça ile Ermenice'deki keşiş'in manastır rahibi anlamına geldiğini, Kitab-ı Dedekorkud'da bu sözün "gâvurbaşı" anlamında geçtiğini, Deli Musa'daki "deli"nin ise Dedekorkud'da "yiğit-gözüpek" (Oğuznâmelerdeki Deli Tondar, Deli Karçar, Deli Budak gibi) anlamı taşıdığını, Deliler köyündeki dervişlere Clavijo'nun, manastır rahiplerine benzeterek Müslüman keşişler dediğini, bu açıdan bu köydeki Türkmenlerin İsâ dinini bırakıp Muhammed dininin Kızılbaşlığına döndüklerini, Oniki Havari yerine de Oniki İmam'ı benimsediklerini, bunların, kopuz çalıp soylama/koşma söyleyerek gezen eski ozan/kamların geleneğini yaşatan Oğuzlardan olduklarını" anlatarak yorumlamış. (a.g.e. s.476 vd.)

[10] Timur Nezdinde İspanya Elçisi Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* 1. Kısım (Tercüme eden Ö. Rıza Doğrul) Kanaat Basımevi İst. 1938, s.103-4).

[11] Sn. Kutlu Özen'in 11.7.1980'de Divriği Karageban Köyü Ömerli mezrasında İ.Hakkı Çaylı'dan, 28.8.1986'da Güney köyünde Balı Culha'dan, Divriği merkezinde 3.4.1988'de Garip Tuncay'dan ve Süleyman (Akgün) dededen derleyip bize gönderdiği notlardan.

[12] İbrahim Aslanoğlu, *Pir Sultan Abdallar*, Erman Yayınevi İst. 1984, s.422-3

[13] Kutlu Özen'de bulunan cönkten.

[14] Kutlu Özen'in 11.7.1980'de Divriği'de, 28.8.1986'da Höbek köyünde, 10.2.1987'de Divriği'de konuyla ilgili olanlardan derlediği notlardan.

[15] Ali Cemal Akgün, Musaşeyhoğulları'nın Küçük Tekke'deki evinde doğup büyüdüğünden, tekke, kurbanevi, aileye mahsus ev, "birlik odası" denen ilginç mekân vs. konularında bilgiler vermiştir.

[16] 1790-1813 arasında Divriği, Köse Mustafa Paşa'nın oğlu Hâfız Veliyeddin Paşa'nın derebeyliklerinde çok farklı şartlar yaşamıştır. Özellikle de Aşudu ve Hargün (Yağbasan) topraklarında yaşayan köylüler bu şartlardan etkilenmişlerdir. Aşudu'da Musaşeyhoğulları, Hargün'de de Pirzâdeler o dönemde kalabalıktılar. (N.Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı*, Ank. 1984).

[17] Bektaşi halifesi, kendi bölgesinde tıpkı Hacı Bektaş'daki gibi, dergâh kurmaya, görgü, sorgu ve âyinler yapmaya, unvan vermeye ve müritoplamaya yetkiliydi. Bunun için de kendisine hilafetnâme veriliyordu. Aziz Ağa'nın da bir halife olduğu, oğlu İsmail Ağa'nın hilafetnâmesinde geçmektedir.

[18] Berlin Antlaşması'nın 58. Maddesi, Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) sınırlarında yaşayan Türk-Müslüman halkın mülklerini satıp Anadolu'ya göçmeleri için beş yıllık bir süre koymuştu. Ruslar çok yüksek fiatlar teklif ederek toprak almaya başlayınca köylüleri yerlerinde tutmak güçleşmişti. Fahrettin Erdoğan'ın anılarında açıkladığına göre İsmail Halife manevî nüfuzunu kullanarak bu göçü önlemeye çalışanlardandı. (a.g.e. s.17).

[19] Nezir hayvanı bir dana ise, iki sene beslenir inek-öküz olduktan sonra nezir malına katılabilirdi. Bunun için de büyük bir nezir ahırı vardı. Çoğu talip de hayvan yerine nezir bedeli veriyordu.

[20] Nezir malları ile günlerce kazanların kaynatıldığı bu âyinin Bektaşilik açısından özel bir önemi vardır. Hacı Bektaş'daki son halifelik verme töreni budur. Narlıdere ve Tokat'dan birer kişiye de halifelik unvanı verilmiş, bu tarihten sonra benzeri bir işlem yinelenmemiştir.

[21] Fahrettin Erdoğan, a.g.e. s.52 vd., 57, 74 vd.

[22] Bu belge Kutluay Erdoğan'dadır. Anlaşıldığına göre "Şeriat-ı garra, tarikat-ı evliyâ üzere" âyin yapma yetkisi taşıyanlar, çevrelerinde her ne kadar tanınsalar da ellerindeki yetki belgesini saklamak, kaybolduğunda da yenisini çıkarttırmak durumunda imişler.

[23] F.Erdoğan, a.g.e. s.7.

[24] Yazımızda çokça kullandığımız sözlü bilgileri, Sn. Kutluay Erdoğan kendi anılarından, notlarından ve aile bireylerinden yararlanarak bize aktardı. Benzeri yardımı Sn. Ali Cemal Akgün'den de gördük. Sağolsunlar.

Seyyid Garip Musa Türbesi.

Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikler

HATİCE AYNUR

Bu yazı, 155 yıl önce yapılan bir saray düğününün ayrıntılarıyla anlatıldığı çağdaş yapıtlardan yararlanarak, o dönemin sosyal yapısı hakkında bilgiler aktarmaktadır.

I. Divan Edebiyatında Surname türü

SURNAME, Farsça düğün, ziyafet, şenlik anlamına gelen "sur" sözcüğü ile yine Farsça "name" sözcüğünün bileşiminden oluşur. Divan edebiyatına özgü bir tür olan surnameler, padişah çocuklarının doğum ve sünnet törenleri ile padişah kızlarının düğün törenleri manzum, mensur ya da mensur-manzum biçiminde anlatılır. Manzum surnameler mesnevi ya da kaside nazım biçimi ile divan şiirinin genel kuralları ve kalıplarıyla yazılır. Kaside olarak yazılan ve Suriyye adını alan surnamelere divanların ya da mecmuaların içinde rastlanır. Ancak divan ve mecmualar üzerine yapılan çalışmaların az sayıda oluşu, mevcut Suriyye kasidelerinin sayısını saptama olanağını vermemektedir.

Divan edebiyatında surname türüyle 16. yüzyılda karşılaşırız. Bu yüzyıla kadar yapılan düğün törenleri ve şenlikler tarih sayfaları arasında yer alır. Ayrıca, bu yüzyıldan itibaren şenlikleri izleyen yabancı yazarların kitapları da vardır[1].

Surnamelerde olaylar çoğunlukla tarihî metinlerde olduğu gibi günü gününe anlatılır. Mensur surnameler tarih metni önemi kazanmakla birlikte, olayların verilmesi ve algılanması açısından farklılık gösterir. Mensur surname sade, orta ya da süslü bir dille yazılır.

Surnamelerin konusunu şehzadelerin sünnet törenleri için yapılan sur-ı hitan adı verilen şenlikler, padişah kızlarının nişan ve evlenmeleri için yapılan sur-ı cihaz adı da verilen törenler ile padişah çocuklarının doğumu için yapılan ve veladet-i hümayun adını alan şenlikler oluşturur. Bu şenliklerin düzenlenişi ve yapılışı genellikle aynı şekilde olduğu için surnamede konuya sur gününün saptanması, şenlik için düzenlenecek yerin belirtilmesiyle girilir. Bundan sonraki anlatılanlar surname yazarının anlatımı ve önem verdiği noktalara göre değişir. Düğün boyunca gece-gündüz yapılan eğlence, gösteriler, katılan yerli ve yabancı konuklar, verilen hediye ve ziyafetler kimi surnamelerde uzun uzadıya anlatılırken, kimilerinde kısaca söz edilir.

Surnameler, Osmanlı sarayının ve toplumunun yaşam biçimini, belirli günlerdeki yaşantısını, zevk ve eğlence anlayışını, kıyafetlerini, törenlerini, musikisini, oyun ve eğlence şekillerini, ziyafetler için kullanılan araç-gereçleri, çağının geleneklerini anlatması açısından kültür tarihi ve halk bilim için ilgi çekici özelliklere sahiptir. Yazıldığı devrin sözcük, deyim ve terim bakımından zenginliğini, özelliklerini ve kullanımını göstermesi surnameleri dil ve edebiyat açısından önemli kılmaktadır.

II. Saliha Sultan'ın Düğün Törenini Anlatan Surnameler

Elimizde Sultan II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan[2] ile Tophane müşiri Halil Rıfat Paşa'nın[3] 1834 yılında yapılan düğün törenlerini anlatan ikisi manzum biri mensur[4] üç surname bulunmaktadır. Ayrıca, gazete haberi olarak *Takvim-i Vekayi*'de[5] anlatılan düğün töreni yabancı basında[6] ve *Lütfi Tarihi*'nde[7] de yer alır. Şimdilik birer

Takvim-i Vekayi'*de yayımlanan "tembihname" (1249/1834, sayı 82, s.2)*

nüshası saptanan üç surnameden Mensur Surname 87 yaprak olup, yazarı belli değildir. Manzum olan diğer iki surnameden Rifat tarafından yazılan 41 yaprak, Esad tarafından yazılan ise 4 yapraktır.

Bu yazıdaki bilgiler adı geçen üç surname ve düğün töreniyle ilgili gelişmeleri ayrıntılı bir biçimde veren *Takvim-i Vekayi*'den yararlanılarak meydana getirilmiştir.

Hazırlıklar

Sultan II. Mahmud, 25 yaşına giren kızı Saliha Sultan'ın evlenme yaşına ulaştığını düşünerek, Boğaziçi'nin Rumeli kıyısında Reşat-Abad adlı yerdeki sahilsarayını kızına ihsan eder ve sarayın tamir ve inşasına başlanır. Bu esnada damat adayının kim olduğu belli değildir.

Tophane müşiri Halil Rıfat Paşa "damad-ı şehriyarî" olmaya uygun görülür. Kendisine Zilkade ayının onuncu Cuma günü (10 Eylül 1834) Çırağan sahilsarayında padişahın huzurunda yakası işlemeli mor harvanî giydirilerek, damad-ı şehriyarî ünvanını aldığını ilan eden ve ayrıca *Takvim-i Vekayi*'de basılan "suret-i hatt-ı hümayun" kethüda-yı devlet Mehmed Said Beyefendi tarafından okunur.

Bu hatt-ı hümayunla Serasker Paşa nikah ve sur-ı hümayun için gerekli işleri yapmak üzere tayin edilir. Serasker Paşa ve Kethüda Bey hazretleri birkaç gün sonra biraraya gelerek sur-ı hümayun merasimini müzakere ederler. Bu müzakereler sonucunda taşradan davet edilecek vüzera-yı izam, meşayih ve ulema ile yabancı ülke hükümdarlarına gönderilecek davetnameler hazırlanır.

Zilhicce ayının 21. Perşembe günü (1 Mayıs 1834) kıyılmasına karar verilen nikâh; Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi tarafından Hırka-ı Saadet odasında, damadın vekili Serasker Paşa, şahitleri kaptan-ı derya Mehmed Tahir Paşa ve müşir-i asakir-i hassa Fevzi Ahmed Paşa, Ayasofya-i kebir camii şeyhi el-Hac Yusuf Efendi, Sultan Ahmed camii şeyhi ve Eyüb başimamı Abdullah Efendi ile Saliha Sultan'ın vekili Darüssaade ağası Abdullah Ağa, şahitleri lalası ve hazine vekili olan Abdullah Ağa ve mirliva Reşid Paşa'nın katılması ile kıyılır. Nikâhtan sonra kapılar ardına kadar açılarak şerbet, kahve, gülab ve buhur ikramları yapılır.

Bu arada Serasker Paşa tarafından sur-ı hümayun esnasında halkın uyması gereken kuralları içeren bir tenbihname yazılır. *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bu tenbihname, ayrıca basılarak ilan şeklinde mahallelere dağıtılır. Pek çok açıdan ilgi çekici olan bu tenbihnamede:

Düğünün başlayacağı cumartesi gününden gelin alayının gideceği onüçüncü perşembe gününe kadar Dolmabahçe meydanında gündüzleri canbaz oynatılacağı, geceleri, Tophane ve Humbarahane tarafından fişengler atılacağı, ateşbazî ve çeşitli oyunlar oynatılacağı, Rumeli ve Anadolu yakasındaki yalı, ev gibi yerlerin kandil ve ışıklarla süslenmesinin vacibe-i zimmet ve farize olduğu, kadın-erkek ve küçük-büyük herkesin bu oyun mahallerine gelip "ırz ve edepleriyle" seyredebilecekleri anlatılmakta ve daha önce cihaz ve gelin alayının doğrudan Beşiktaş'tan Ortaköy'e gittiği halde, bu kez padişah tarafından bu alayların Beşiktaş saray-ı hümayunundan Dolmabahçe meydanından kır

12 Haziran 1845'te Adile Sultan ile Mehmet Ali Paşa'nın Haydar Paşa çayırındaki düğün şöleni ve İtalyan havacı Antonio Comaschi'nin balonu. E.Grünberg-E.M.Torn. Four Centuries of ottoman Taste. 1988

yoluyla Maçka kışlası ve Ihlamur'un üst tarafından Nişantaşı'nın önünden geçerek Okmeydanı ve Kâğıthane yolları sol tarafta kalarak doğruca Balmumcu çiftliği önünden ve Yıldız kasr-ı hümayunu arkasında olan yoldan geçerek oradan Ortaköy üzerinde olan Maşatlık önünden Ortaköy'e inip Ortaköy köprüsü ve Hamam önünden geçerek Neşat-Abad sarayına gitmesinin uygun görüldüğü bildirilmektedir. Bu günlerde ziyaret ve temaşaya gelecek küçükbüyük kadın ve erkeğin adı geçen yerlerde "ırz ve edepleriyle" gezmeleri, en ufak bir "sızıldı ve şamatat" yapmamaya özen ve dikkat göstermeleri, bunca meydan var iken ziyaretçilerin Ortaköy üzerinde olan Maşatlık'dan ileri dar mahalle ve sokak aralarında kaldırım üzerinde durarak gerek alay-ı hümayun, gerek sultanın ve selatin-i izam hazretlerinin arabaları geçerken zahmet ve "çaparazlık" (karışıklık) vermeğe cesaret etmemeleri belirtilerek, sur-ı hümayun günlerinde her kim edepsizlik eder ya da tenbih dışında hareket ederek sokak ve mahalle arasında kaldırım üzerinde durarak gelip geçecek alaya zorluk çıkarırsa, her kim olursa olsun kadın ve erkek zabitan tarafından yakalanıp, hangi mahalleden olduğu saptanarak mahallesinin imam ve muhtarı dahil olmak üzere cezalandırılacağından, bu günlerde bu kuralların dışında davranılmamasını herkesin bilmesi ve mahalle imamlarının ahalisine anlatıp gereği gibi ifade etmeleri için bu tenbihnamenin basıldığı ve dağıtıldığı yazılıdır[8].

Kurulan Çadırlar

Düğün töreninden önce Dolmabahçe kasr-ı hümayunu civarında olan çeşmeden yukarıda olan çeşmeye kadar iki taraflı olarak ikisi Serasker Paşa ile Damad Halil Rıfat Paşa, birer tanesi de Tophane-i Amire nazırı el-Hac Saib Efendi, Mesarifat nazırı Osman Beyefendi, Kapıkethüdalarından Sarım Beyefendi, Çavuşbaşı Necib Ağa ve Teş-

rifat yamağı İsmail Ağa'ya ait olmak üzere 12 hayme (büyük çadır) kurulur. O civarda bulunan kasr-ı hümayun, ebniye müdürü Abdülhalim tarafından onarılır ve yorgancıbaşı tarafından döşenerek, avize ve aynalarla süslenir. Kasr-ı hümayuna davet edilenler için iskele başında her gün donatılmış atlar hazırlanır. İskelenin bitişiğine dört hayme kurulur ve on iki nefer ağa tayin edilerek, gün gün gelecek misafirleri bildiren pusulalar verilir. Kasr-ı hümayuna davet olunanların tezkireleri sadr-ı âliden olarak mektub-ı sadr-ı âli odasında, haymeye gelen misafirlerin tezkiresi kethüda kaleminde, yabancı elçilerin, memleketeyn beyleri, patrik ve hahambaşıların tezkireleri sadrazamlık tarafından yazılır.

Düğüne Davet Edilenler

Düğüne konuk edilecek kişilerin davet tezkireleri kendilerine çeşitli şekillerde ulaştırılır. Örneğin:

Şeyhülislamlık tarafından her tarikat bir deftere yazılır. Teşrifat odasına getirilen bu deftere göre tezkireleri hazırlanır ve mehterler aracılığıyla her tarikatın dergahına mühürlü torbalarla gönderilir. Müderris efendilerin tezkireleri İstanbul kadısına, imam ve hatiplerin tezkireleri Ayasofya hatibine, cami şeyhlerinin tezkireleri Ayasofya şeyhine, darüssaade ağası ile enderun-ı hü-

Surname-i Esad, *y. 1*

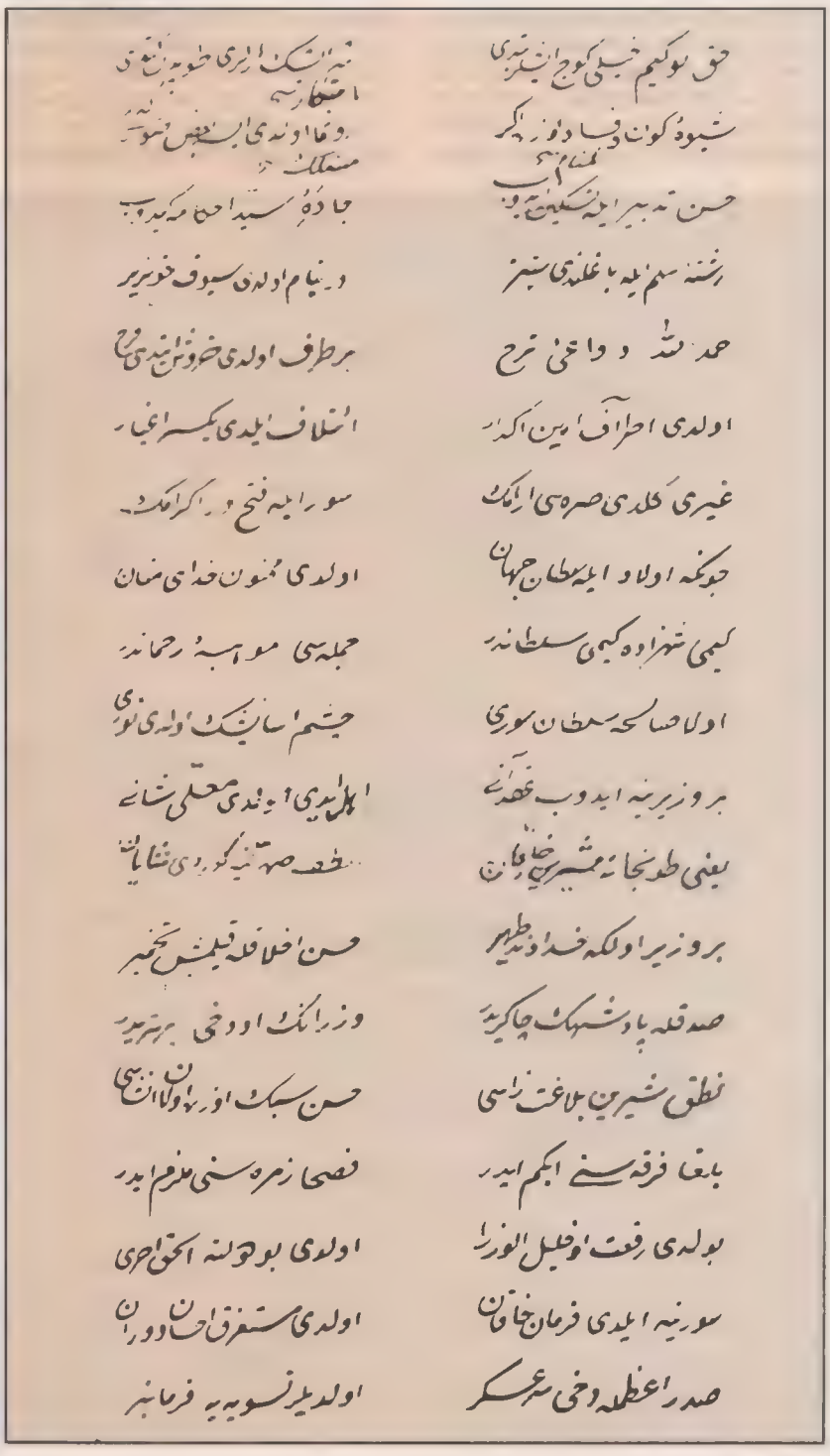

mayun nazırının tezkireleri telhisî ağaya verilir.

Yabancı Ülke Elçileri ve Ağırlanmaları

Düğüne konuk yabancı elçilik mensupları arasında Fransa büyükelçisi ve eşi, İngiltere büyükelçisi, Nemçe büyükelçisi, Rusya, İsveç, Felemenk, İspanya, Amerika, Sicilya ve Sardinya maslahatgüzarları, Prusya elçisi ve Yunan elçisi vardır.

Sur-ı hümayunun onbirinci Salı günü davet edilen elçiler iskeleden alınıp "madamaları" kolaskaya (şehirde kullanılan bir nevi at arabası), kendileri atlara bildirilerek kasr-ı hümayuna götürülürler. Onlar için kasr-ı hümayunun döşemesi kaldırılarak tirebezeler (Rumca, masa) ve sandalyeler hazırlanır, her elçi geldikçe reisülküttap Divan-ı hümayun tercümanı Esrar Efendi maiyyetlerinde olarak hoşgeldin merasimi yapar.

Kasr-ı hümayun karşısında kurulan büyük otağ tüccardan Bulak bezirgâna büyük bir masa yaptırılır ve üzeri ziyafet için donatılır. Rütbelerine göre yazılan pusulalar oturacak oldukları yerlerdeki masaların üzerine konulur. Batılı anlamda oturma düzeni yapılarak büyük masanın girişe nazır sağ tarafına masanın ortasına padişah, bir tarafına Fransa, diğer tarafına İngiltere elçisinin "madamaları", yanlarına eşleri, karşı taraflarına kaptan paşa hazretleri ile müşir-i hassa Ahmed Paşa ve onların yanına diğer elçi madamaları, reisülküttab efendi, Namık Paşa hazretleri, diğer tercüman ve serkâtipler oturtulur. Muzıka takımı ayin-i Efrenciye üzre padişah hazretleri aşkına tabiriyle başlamış, ardından birer kadeh bade içildikten sonra muzıkalar fasılı ve yemeğe başlanır.

Kaptan Paşalar ve Gemi Adları

Düğüne konuk olan kaptan paşaların adları Mensur surnamede verilirken görev yaptıkları 26 geminin adı da verilir:

Burc-ı Zafer, Fethiyye, Fırkateyn-i

1. Abbas Paşa T., 3b, 10a, 50a, 63b:
   Mehmed Efendi, Bolu'da.
2. Abdullah el-Kaşgarî T., 13b:
   Nakşî, Mehmed Eşref Efendi, Eyüp'te.
3. Abdülahed el-Nuri T., 16b:
   Halvetî, es-Seyyid İbrahim Efendi, Eyüp'te.
4. Abdülbaki zaviyesi, 21b:
   Sadî, İsmail Efendi, Kadıköy'de.
5. Abdüsselam Asitanesi, 21a:
   Sadî, es-Seyyid Mehmed Galib Efendi.
6. Abid Çelebi T., 21b:
   Sadî, Hasırcızade damadı es-Seyyid Hüseyin Efendi, Otlukçuyokuşu'nda.
7. Acıbadem T., 15b:
   Celvetî, Şeyh vekili Mehmed Hilmi Efendi, Üsküdar'da.
8. Afganîler T., 15a:
   Nakşî, Mehmed Efendi, Üsküdar'da Çinili Camii kurbunda.
9. Ağaçayırı T., 16a:
   Sünbülî, es-Seyyid Mehmed Emin Efendi.
10. Ahmed el-Buharî T., 14a:
    Nakşî, Mehmed Rıfkı Efendi, Cibali'de.
11. Ahmed Raufî T., 18b:
    Halvetî, es-Seyyid Ahmed Necmeddin Efendi, Beykoz'da:
12. Ahmed Raufî T., 18b:
    Halvetî, Üsküdar'da.
13. Akarca T., 15b:
    es-Seyyid Sadullah Efendi, Tophane'da Akarca'da.
14. Akbıyık T., 17a:
    Halvetî, İsmail Efendi.
15. Alaeddin T., 15b:
    Celvetî, Mehmed Nureddin Efendi, Sofular mahallesinde.
16. Alaybeyi T., 23a:
    Halvetî, el-Hac İbrahim Efendi, Şehremini kurbunda.
17. Ali Haydar Efendi T., 20b:
    Kadirî, es-Seyyid İsmail Efendi, Keçeciler'de Karabaş mahallesinde.
18. Altıncıoğlu T., 19b:
    Şabanî, Müştak Efendi, Ağayokuşu'nda.
19. Anadoluhisarı T., 14b:
    Nakşî, Ali Efendi.
20. Arabzade T., 23a:
    Bedevî, el-Hac Mustafa Efendi, Kasımpaşa'da.
21. Arpacı T., 21a:
    Sadî, el-Hac Hasan Efendi, Çivizade kurbunda.
22. Atpazarı T., 19b:
    Şabanî, Selim Efendi.
23. Attarzade T., 14b:
    Nakşî, Şükrüllah Efendi, Kabataş kurbunda Karabali'de.
24. Aydınoğlu T., 19b:
    Şabanî, Babıâli kurbunda.
25. Aziz Mahmud Hüdayi Efendi hankâhı, 15a:
    Celvetî, es-Seyyid Abdurrahim Nesib Efendi, Üsküdar'da.
26. Balaban T., 21b:
    Sadî, Mehmed Emin Efendi, Üsküdar'da Balaban İskelesi'nde.
27. Bâlâyokuşu zaviyesi, 22a:
    Rufaî, İbrahim Efendi, Silivrikapusı civarında.
28. Balçık T., 21b:
    Sadî, Mehmed Emîn Efendi, Defterdar İskelesi'nde.
29. Bâliçavuş T., 20a:
    Kadirî, Mehmed Efendi, Üsküdar'da İnadiye'de.
30. Balmumcu T., 19a:
    Şazelî, Şeyh vekili Mustafa Kâmil Efendi, Unkapanı kurbunda.
31. Balmumcuzade T., 14a:
    Nakşî, Şeyh Raşid Efendi, İdrisköşkü'nde.
32. Başçı T., 18b:
    Gülşenî, Rıfat Efendi, Haseki kurbunda.
33. Bayrampaşa T., 16a:
    Sünbülî, Hafız Efendi.
34. Peyk (?) T., 21a:
    Kadirî, Mehmed Said Efendi, Hekimzadealipaşa civarında.
35. Bedeviler hankâhı, 23a:
    İsmail Efendi, Kasımpaşa'da.
36. Beşikçizade T., 14b:
    Nakşî, Ayasofya-i Kebir hatibi es-Seyyid Hafız Efendi, Davud Paşa Cami kurbunda.
37. Beşiktaş Mevlevihanesi, 13a:
    Abdülkadir Efendi.
38. Buhurî T., 16b:
    Halvetî, Mehmed Said Efendi, Topkapusı'nda.
39. Bursa Mevlevihanesi: 13a
40. Büyükpiyalepaşa T., 20a:
    Hüseyin Efendi, Kasımpaşa'da.
41. Cafer Paşa T., 20a:
    Kadirî es-Seyyid el-Hac Hasan Efendi, Eyüp'te.
42. Canfeda Baba T., 17a:
    Halvetî, Zakir Hafız Efendi, Fındıklı'da.
43. Cigerim Dede zaviyesi, 22a:
    Rufaî, es-Seyyid eş-Şeyh Halil Efendi, Kasımpaşa'da Hasan Paşa kışlağı civarında Hatice mahallesi

Fazlullah, Fırkateyn-i Feyz-i Nusret, Fırkateyn-i Hıfz-ı Rahman, Fırkateyn-i Mazhar-ı Tevfik, Fırkateyn-i Nesim-i Zafer, Fırkateyn-i Pertev-nişan, Fırkateyn-i Şeref-resan, Fırkateyn-i Tarir-i Bahrî, Fırkateyn-i Yaver-i Tevfik, Gulet-i Feth-i Bülend, Korvet-i Feyz-bahşa, Korvet-i Felek-zafer, Korvet-i Gül-i Sefid, Korvet-i Kerembari, Korvet-i Mecra-yı Zafer, Korvet-i Ziver-i Bahrî, Mahmudiyye, Memduhiyye, Mesudiyye, Mukaddime-i Hayr, Peyk-i Meserret, Rehber-i Nusret, Selimiyye, Tevfik-i Huda.[9]

Ayrıca Mensur surname'de konuklar arasında yer alan tekke şeyhleri ve bulundukları tekkelerin adları da verilmektedir. Bu konuyla ilgili bilgileri ayrı bir bölüm olarak veriyoruz.

Eğlenceler

Muharrem ayının onbeşinci Cumartesi (24 Mayıs 1834) günü Beşiktaş sarayı önünde atılan toplar ile başlayan ve onüç gün süren düğün töreni boyunca geceli-gündüzlü çeşitli eğlenceler, oyun ve gösteriler yapılmıştır. Her üç surname de bu oyun ve eğlencelerden farklı farklı söz ederler.

Canbazlar

Gündüzleri önce "İslam canbazları" Dolmabahçe meydanında gösterilerini icra etmekte:

"İslâm canbazları içün sahil-i bahrden Bayıldım nam mahalde kâin kasr-ı hümayun zirvesinde olan çeşmeye kadar menzil kurulup beher yevm menzile kılıçlar ve bukağular ile çıkmak ve arka arkaya inmek yani yokuş aşağı girü girü gitmek ve Ecelbeşiği tabir olunur mahalde enva-ı sanatlar göstermek ve aşağıda sagir meydanda dahi dürlü dürlü hünerler icra etmek ve bir gün canbazın birisi iki kanatlı kuş resmine girüp hayme-be-hayme gezüp bayağı iki insan boyunca sıçrayıp atladığı ve bir aded kebir balık resmi dervada yüzmek

mescidinde.
44. Cündî Hurrem T., 17a:
Halvetî, Hüseyin Efendi, Altınmermer'de.
45. Çakırağa T., 21b:
Sadî, Ahmed Efendi, Edirnekapı civarında.
46. Çakırbaba T., 16a:
Sünbülî, es-Seyyid Abdüşşükûr Efendi,
Dolmabahçe'de.
47. Çıplak T., 16b:
Halvetî, Ahmed Efendi, Osmaniyye kurbunda.
48. Çukadar Osman Ağa T., 19a:
Sinanî, es-Seyyid Osman Efendi, Egrikapı civarında.
49. Darüssaade ağası Beşir Ağa T., 14a:
Nakşî, es-Seyyid Hasan Efendi, Babıâli kurbunda.
50. Defterdar İbrahim Bey T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Nureddin Efendi, Eyüp'te.
51. Derunî T., 14a:
Nakşî, Şehzade Cami-i şerifi kurbunda.
52. Dırağman T., 16a:
Sünbülî, Abdülhalim Efendi.
53. Doğramacı Ahmed Efendi T., 20a:
Kadirî, Mehmed Niyazi Efendi, Kasımpaşa'da
İbadullah mahallesinde.
54. Dürmuş Dede T., 18b:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Aşir Efendi.
Rumelihisarı'nda.
55. Dülgerzade T., 14b:
Nakşî, İsmail Hakkı Efendi, Beşiktaş'ta.
56. Ejder Efendi zaviyesi, 21b:
Sadî, es-Seyyid İsmail Efendi, Karagümrük civarında.
57. Emir Buharî T., 13b:
Nakşî, es-Seyyid Mustafa Efendi.
58. Emir Buharî T., 13b:
Nakşî, Abdülhalim Efendi, Edirnekapı haricinde,
59. Emir Buharî T., 13b:
Nakşî, Mesud Efendi, Eğrikapı dahilinde.
60. Emir Efendi T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid Seyda Efendi, Kasımpaşa'da
Kulaksız'da.
61. Emir Efendi mescidi T., 21a:
Kadirî, es-Seyyid Abdullah Efendi, Hekimzadealipaşa
kurbunda.
62. Erdebil T., 15b:
Abdüllatif Efendi, Ayasofya-i Kebir civarında.
63. Etyemez zaviyesi, 21a:
Sadî, es-Seyyid Ali Efendi, Davudpaşa civarında.
64. Fenayî T., 15b:
Celvetî, Üsküdar'da Pazarbaşı mahallesinde.
65. Ferruh Kethüda T., 15b:
Sünbülî, es-Seyyid Haşim Efendi, Balat kurbunda.
66. Feyzullah Efendi T., 17b:
Halvetî, Celaleddin Rumi Efendi, Üsküdar'da
Ağahamamı kurbunda.
67. el-Hac Feyzullah Efendi T., 16b:
Halvetî, Küçük Şeyhzade Raşid Efendi.
68. Fındıkzade T., 14b:
Nakşî, Osman Efendi, Molla Güranî kurbunda.
69. Galata Mevlevihanesi: 13a
es-Seyyid Kudrettullah Efendi
70. Gelibolu Mevlevihanesi: 13a
71. Gülşenîhane T., 18b:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Aşir Efendi,
72. Gürcî Ali Efendi T., 18b:
Gülşeni Ali Efendi, Egrikapu kurbunda.
73. Hacı Evhad T., 16a:
Sünbülî, Sofi Mehmed Efendi.
74. Hacı İlyas T., 18b:
Gülşenî (?), Hamdullah Efendi, Eğrikapı'da.
75. Haffaf Şeyh Süleyman Efendi T., 21a:
Kadirî, Mustafa Efendi, Hekimzadealipaşa kurbunda
Seyyid Ömer Mahallesinde.
76. Hâkî Baba T., 20a:
Kadirî, Maruf Efendi, Eyüp'te Bülbülderesı'nde.
77. Hamamî Mehmed Ağa T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid el-Hac Mustafa Efendi, Hasköy'de
Hacı Şaban mahallesinde.
78. Hamzazade T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Haşim Efendi, Nişancı-ı
Cedid civarında.
79. Hasan Efendi T., 17a:
Halvetî, Ahmed Efendi, Cihangir'de.
80. Hasırcızade zaviyesi, 21b:
Sadî, Süleyman Sıdkı Efendi, Sütlüce.
81. Hasîb Efendi T., 23a:
Bedevî, Mustafa Efendi, Üsküdar'da Toptaşı'nda.
82. Haşim Efendi T., 15a:
Celvetî, Abdurrahim Selâmet Efendi, Üsküdar'da
İnadiye'de.
83. Haydarî Ali Dede T., 20b:
Kadirî, es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi, Saraçhane
kurbunda.
84. Hekimzade T., 20b:
Kadirî, Nasreddin Efendi, Kocamustafapaşa'da.
85. Helvayî T., 22b:
Rufaî, es-Seyyid Ulvan Efendi, Şehremini kurbunda.
86. Helvayî T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Abdüllatif Efendi,
Otlukçuyokuşu'nda.

ve sallarda tuhaf ve nevadir resmler yapılmış..."[10]

ardından "Frengistandan" gelen canbaz ve zurbazlar hünerlerini göstermektedirler. Rıfat *Surnamesi*nde bu gösterileri şöyle anlatır:

Ya andan olan Frengî cânbâz
Eylerdi niçe hünerler ibrâz

Ka'im olarak ata binerdi
Sür'atle koşardı hem inerdi

Gâhîce atardı ipde piştov
Gâhîce yürürdü hemçü hinto[11]

Gâhî geyik oynadurdı ipde
Bin masharalıklar arz idüpde[12]

Rakkaslar

Bu gösterilerden sonra, sıra Osmanlı toplumunun eğlence anlayışında önemli yer tutan rakkasların oyununa gelir. Rıfat, *Surnamesi*'nde rakkas ve köçek adlarını (Ahu, Ceylan, Cilve, Haver, Kumru, Mehdide, Mehtab, Nergis, Pırlanta, Reftar, Şahin) kendilerine özgü özellikleriyle birlikte şöyle verir:

Rakkaslar ise bütün şeker-hand
Bî hûş olur gören hıred-mend

Andan biri olmasun mı Ahû
Hünkâr düğüni değül midür bu

Pırlanta *biri misâl-i zühre*
Bulmışdı felekde hayli şöhre[13]

Sazende ve Hanendeler

Yine Rıfat *Surnamesi*nde "hanende" ve "sazendeler"den bahsederek def, kanun, keman, lavta, kemençe, ney, saz, tanbur eşliğinde bunların acem, alafranga, aşiran, dügah u şehnaz, gazel, girift-i ziba, hicaz, ırak, ince-saz, kar, kürdî, mahur, muhayyer, nişabur, peşrev, rast, saba, segah, şarkı, şevk-i dil, şevk-i tarab makamları eşliğinde şarkı söylediklerini anlatır ve bu arada devrinde ünlü oldukları anlaşılan Kemanî üstadı Mirun'un ve ses sanatkârı Yorgaki'nin de isimlerini verir:

87. Helvayî Dede zaviyesi, 22b:
Rufaî, Ahmed Efendi, Sultan Beyazit civarında.
88. Himmetzade T., 18b:
Bayramî, Muhyiddin Efendi, Baruthane yokuşu'nda.
89. Hindîler T., 21a:
Kadirî, Esrar Efendi, Horhor'da.
90. Hüsameddin Uşşakî T., 19a:
Alaeddin Efendi, Kasımpaşa'da.
91. Hüseyin La-mekânî T., 16b, 22b:
Halvetî, Hüsameddin Efendi, Davudpaşa'da.
92. İbrahim Efendi T., 22a:
Rufaî, Ulvan Efendi, Küçükmustafapaşa'da.
93. İbrahim Paşa T., 16a:
Sünbülî, Abdullah Efendi, Kumkapu'da.
94. İsa Efendi T., 21a:
Sadî, el-Hac Mehmed Emin, Halıcılar kurbunda.
95. İsa Efendi T., 17a:
Halvetî, Rıfat Efendi, Sultan Mehmed kurbunda.
96. İskender Baba T., 15b:
Celvetî, Mahmud Sadık Efendi, Üsküdar'da Ahmediye kurbunda.
97. İsmail Ağa T., 15a:
Celvetî, Mahmud Sadullah Efendi, Ayasofya-i Kebir civarında.
98. İsmail Efendi T., 18b:
Halvetî, es-Seyyid Yahya Efendi, Üsküdar'da Karacaahmed kurbunda.
99. İsmail Rumî T., 19b:
Kadirî, es-Seyyid Mehmed Emin Efendi, Tophane'de Etmekcibaşı mahallesi'nde.
100. İzzet Paşa (sadr-ı esbak) T., 13b:
Nakşî, es-Seyyid Abdülkadir Efendi.
101. Kadem-i Şerif zaviyesi, 21a:
Sadî, Vel-Hac Mehmed Efendi, Davutpaşa kurbunda.
102. Kalenderhane, 13b:
Nakşî, Abdullah Efendi, Eyüp'te.
103. Kantarcı Halil Efendi T., 21b:
Sadî, Halil Efendi, Dolmabahçe'de.
104. Kapuağası T., 18a:
Halvetî, Yahya Galib, Üsküdar'da.
105. Kara Mehmed Paşa zaviyesi, 21a:
Sadî, es-Seyyid Mehmed Sadık Efendi, Aksaray kurbunda.
106. Karabaş T., 18b:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Atıf, Rumelihisarı'nda.
107. Karabaş Mustafa Ağa T., 19b:
Kadirî, es-Seyyid Mehmed Şakir, Tophane'de.
108. Kasımpaşa mevlevihanesi: 13a
109. Kefevî cami T.: 14a
Nakşî, Süleyman Keşfî Salmatomruk'da.
110. Kelâmî Efendi zaviyesi, 22b:
Rufaî, es-Seyyid Kemaleddin Efendi, Yayla nam mahallede.
111. Keşfî Cafer Efendi T., 16a:
Sünbülî, Yunus Efendi, Fındıklı'da.
112. Kıllı Yusuf zaviyesi, 22a:
Rufaî, Ali Efendi, Topkapı kurbunda.
113. Kocamustafapaşa T., 15b:
Sünbülî, es-Seyyid Mehmed Razî.
114. Koruk T., 15b:
Sünbülî, Mehmed Efendi, Molla Güranî kurbunda.
115. Kubbe T., 22a; 23a:
Rufaî, es-Seyyid Hasan Hamdi Efendi, Sultan Mehmed Han kurbunda.
116. Kuşadalı İbrahim Efendi T., 19b:
Şabanî
117. Küçük Ayasofya T., 15a:
Celvetî, Abdi Efendi.
118. Küçükpiyalepaşa T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid Ali Efendi, Kasımpaşa'da.
119. Kürkçü T., 16b:
Halvetî, el-Hac İbrahim Efendi, Kocamustafapaşa kurbunda.
120. Lebiba T., 22a:
Rufaî, İbrahim Efendi, Çırakçıbaşıçeşmesi kurbunda.
121. Maçka T., 17b:
Halvetî, Eyyüb Efendi, Beşiktaş'da.
122. Mahmud Efendi T., 19a:
Uşşakî, Mehmed Efendi, Yenibahçe kurbunda.
123. Mehmed Aga T., 18b:
Bayramî, es-Seyyid Ali Efendi, Çarşambapazarı'nda.
124. Mehmed Bey Mescidi zaviyesi, 22b:
Rufaî, Mustafa Efendi, Eyüp'te, Otlakçılar'da.
125. Mehmed Paşa T., 19b, 29b, 30a:
Şabanî, Mustafa Efendi, Sultanahmed Han kurbunda.
126. Merkezefendi T., 15b:
Sünbülî, Ahmed Efendi.
127. Mimar T., 16a:
Sünbülî, Mehmed Emin Efendi, Yenikapı dahilinde.
128. Mirahur T., 16a:
Sünbülî, Mehmed Said Efendi.
129. Molla Çelebi T., 14a:
Nakşî, Ahmed Hayatî Efendi Eyüp'te.
130. Muabbir Hasan Efendi T., 14b:
Nakşî, es-Seyyid Mehmed Eşref Efendi, Cumartesi Pazarı'nda.
131. Murad Molla T., 14a, 23a:
Nakşî, es-Seyyid Mehmed Murad Efendi,

Eshâb-ı neşât zâhir oldı
Her meclise saz hâzır oldı

Sâzende takım düzen getürdi
Şevk-i dili bi-mihen getürdi

Hânendeleri misâl-i bülbül
Agazedeleri sadâ-yı kulkul

Yorgaki o hoş sadalı üstâd
Eylerdi niçe nevâlar icâd

Tanbûr u kemân u nây u kanûn
Anda o Koca Kemanî Mîrûn

Gâhî çalınup kılarnete hûb
Eylerdi safası aklı meslûb[14]

Kandiller ve Fişeklerle Yapılan Gösteriler

Boğaziçi'nin sağ ve sol tarafında Tophane ve Üsküdar'da devlet büyükleri ile evi denize nazır olup gücü yerinde olan müslim ve gayr-ı müslimler evlerini kandiller ile süslerler. Sahilsaray-ı hümayun meydanında bir gece humbarahaneden, bir gece tophaneden sırayla "enva-ı tasvirat-ı hayvanat", türlü türlü "resm ve eşkal-ı insan" yapılır, saat gece birbuçuk sularında önce hevayi tabir edilen fişeklerle gösteriler başlar, ardından enva-ı dahmeler ve misli görülmemiş türlü türlü fişekler atılır ve saat üç buçuk civarında donanma ayini başlar. Bu ayin için bir gece humbarahane, bir gece tobhane ve üçüncü gece tersane-i amire denizde sal-

Halil Rıfat Paşa

Çarşambapazarı'nda.
132. Mustafa Efendi T., 13b:
Nakşî, es-Seyyid Ahmed Efendi, Eyüp'te.
133. Münzevî T.: 18a
Nakşî, Şeyh Necati Efendi, Üsküdar.
134. Nasuhî Efendi T., 17b:
Halvetî, Şeyh vekili Hüseyin Efendi, Üsküdar'da Doğancılar'da.
135. Nazmî Efendi T., 20b:
Kadirî, Şeyh vekili İsmail Efendi, Şehremini kurbunda Baruthane karşısında.
136. Nişancı Mehmed Paşa T., 19b:
Şabanî, es-Seyyid Halil Fahreddin Efendi.
137. Nureddin el-Cerrahî T., 18a, 23a:
Halvetî, Abdülaziz Efendi, Karagümrük'te.
138. Oğlanlar T., 19b:
Şabanî, Dede Efendi, Aksaray'da.
139. Ordu-yu hümayun şeyhi (esbak) Mustafa Efendi T., 18a:
Halvetî, Ahmed Yesari Efendi, Sofular civarında.
140. Osman Keşfî T., 18a:
Halvetî, Hafız Mehmed Feyzi Efendi, Şehzade civarında.
141. Öküzlimanı T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid Ahmed Efendi, Üsküdar'da.
142. Özbek T., 15a:
Nakşî, Mehmed Mukim Efendi, Üsküdar'da Bülbülderesi'nde.
143. Özbekler T., 14a:
Nakşî, Mehmed Efendi, Kadırga limanı kurbunda.
144. Özbekler T., 15a:
Nakşî, Abdürrezzak ve Sadık Efendiler, Üsküdar'da Sultantepesi'nde.
145. Ramazan Efendi T., 16b:
Halvetî, Yahya Efendi, Kocamustafa Paşa civarında.
146. Remlî Efendi T., 21a:
Sadî, es-Seyyid Ali Efendi, Şehremini kurbunda.
147. Rufaî T., 22b:
Rufaî, Nuri Efendi, Üsküdar'da Debbağlar Meydanı'nda.
148. Rufaî T., 22b:
Rufaî, Feyzullah Efendi, Üsküdar'da Menzilhaneyokuşu'nda.
149. Saçlı Hüseyin Efendi T., 17b:
Halvetî, Mehmed Rıza Efendi, Üsküdar'da Tabutçular içinde.
150. Sadık Efendi T., 15a:
Nakşî, es-Seyyid Ali Rıza Efendi, Üsküdar'da Alacaminare'de.
151. Sadullah Çavuş T., 16b:
Halvetî, el-Hac Osman Efendi, Kocamustafapaşa civarında.
152. Safvetî T., 17b:
Halvetî, es-Seyyid Şükrü Efendi, Üsküdar'da Doğancılar'da.
153. Said Çavuş T., 22a:
Rufaî, Mehmed Tahir Efendi, Küçükmustafapaşa'da.
154. Salı T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Hafız Şakir Efendi, Sultan Mehmed'de Kumrulu mescit kurbunda.
155. Sancakdar Hayreddin zaviyesi, 21a:
Sadî, es-Seyyid Hafız Mustafa Efendi, Samatya kurbunda.
156. Sarmaşık T., 15b:
Celvetî, es-Seyyid Tahir Efendi, Edirnekapı civarında Keçeci Piri mahallesinde.
157. Selamî T., 13b:
Nakşî, Mehmed Bahaddin Efendi, Eyüp'te.
158. Selim Dede Kelim Dede T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid Mustafa Efendi, Üsküdar'da Zincirlikuyu'da.
159. Selimiyye T., 14b:
Nakşî, Behçet Efendi, Üsküdar'da.
160. Ser-tarikzadeli Pazar T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Ali Efendi, Eyüb'te Nişancılar'da.
161. Seyfeddin T., 21a:
Sadî, es-Seyyid el-Hac Halil Efendi, Üsküdar Atik Valide kurbunda.
162. Seyyid Seyfullah Efendi T., 16b:
Halvetî, Necib Efendi, Kocamustafapaşa civarında.
163. Seydî Bey T., 16b:
Halvetî, Ali Efendi, Molla Güranî kurbunda.
164. Seyyidbaba T., 16a:
Sünbülî, Şerefeddin Efendi, Haseki kurbunda.
165. Sinaniyye T., 19a:
Şeyh vekili Ahmed Efendi, Eyüp'te.
166. Sirkeci T., 16a:
Sünbülî, es-Seyyid İsmail Efendi, Ayakapı dahilinde.
167. Sivasî T., 16b:
Halvetî, Hafız Hüseyin Efendi, Sultan Selim kurbunda.
168. Şah Sultan T., 15b:
Sünbülî, Abdullah Efendi, Eyüp'te.
169. Şazelî T., 19a:
el-Hac Ahmed Efendi, Alibeyköy'de.
170. Şerbetdar zaviyesi, 22b:
Rufaî, Üveys Efendi, Molla Güranî civarında Fenayı nam mahallede.

lar üzerinde fişeklerle karada olduğu gibi "enva-ı resimler" yapar ve sur-ı hümayunun onikinci gecesi bir frenk tarafından kale şeklinde yapılan kandiller yakılarak "sürur-ı hümayun mübarek bad" yazılı mahya hazırlanır. Kandille ve fişekle yapılan gösterilerden *Surname-i Esad*'da şu şekilde sözedilir:

Sûr-ı gehde atılan niçe fişeng
Şuhud-ı sâkıb ile eyledi çeng

Gerçi indiyse de gerdûnda o
Lîk basdurdı su'ûd eyledi bu

Bir gice berden atup Tophâne
Bir gice saldan atup Tersâne

Saçdılar ber ile bahre envâr
Nola dûn olsa cihândan ekdâr[15]

Hediyeler

Mensur Surname'de damat paşanın hınna (kına) gecesi, cihaz alayı, gelin alayı, zifaf gecesi, paça günü (yeni evliler tarafından verilen ziyafetin adıdır) geline ve saray çevresine verdiği hediyeler ayrıntılarıyla anlatılır. Örneğin, kına gecesi damat paşanın kethüdaları aracılığı ile gönderdiği hediyeler şöyle sıralanmaktadır:

"saksonya sahan içinde 20 aded olan 4 tabla şekerleme-i mütenevvia, farskarî işlemeli şişe içinde 30 tabla şukufe-i mü-

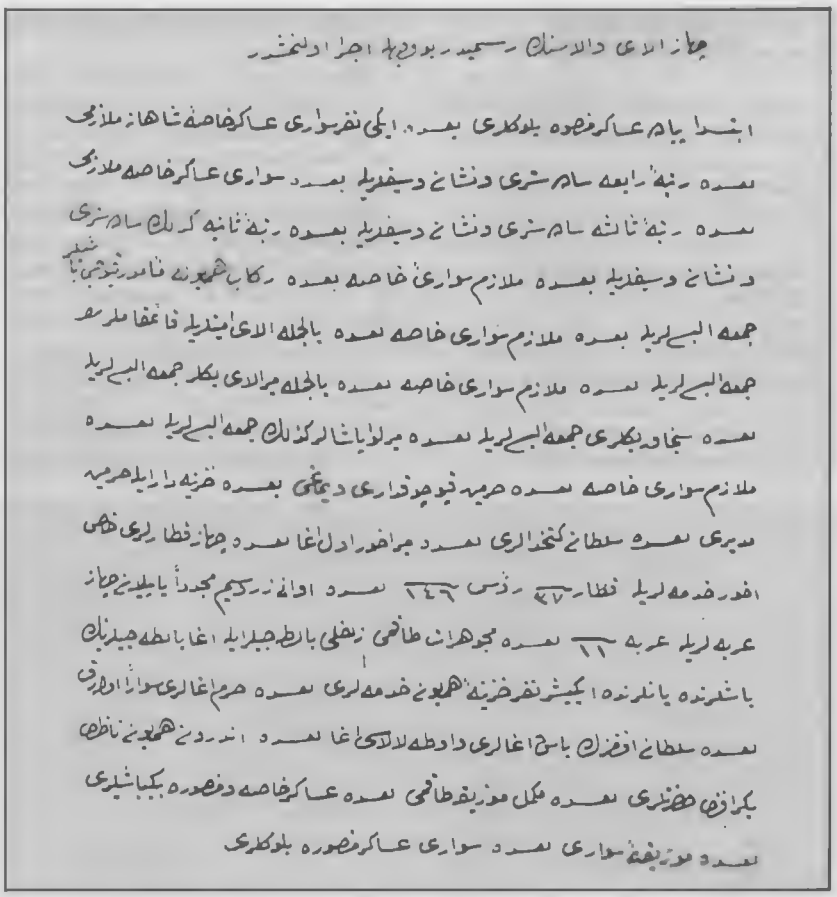

Yazarı belli olmayan Mensur Surname.

171. Şeyh Ali T., 13b:
Nakşî, Mehmed Niyaz Efendi, Eyüp'te Oluklubayır'da.
172. Şeyh Ali T., 22b:
Rufaî, Ulvan Efendi, Kasımpaşa'da Çürüklük nam mahallede.
173. Şeyh Aşık T., 20b:
Kadirî, Aşık Baba Efendi, Eyüp'te Çömlekçiler'de.
174. Şeyh Camii T., 15a:
Celvetî, Mehmed Asım Efendi, Üsküdar'da Bülbülderesi civarında.
175. Şeyh Gavsî Efendi T., 20b:
Kadirî, es-Seyyid Mehmed Efendi, Hekimzadealipaşa kurbunda.
176. Şeyh Halil Nizami T., 18a:
Halvetî, es-Seyyid Halil Efendi, Edirnekapı civarında.
177. Şeyh Kartal T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid Ömer Efendi, Üsküdar'da Nuhkuyusu'nda.
178. Şeyh Kiçi T., 21b:
Sadî, es-Seyyid Mehmed Fethullah Efendi, Üsküdar'da Ağahamamı kurbunda.
179. Şeyh Mehmed Efendi T., 17b:
Halvetî, Hüseyin Efendi, Üsküdar'da Çavuşderesi'nde.
180. Şeyh Mehmed Efendi T., 20b:
Kadirî, es-Seyyid Fahreddin Efendi, Keçeciler'de Yeniçeşme'de.
181. Şeyh Mehmed Efendi T., 21b:
Sadî, es-Seyyid Mehmed Raşid Efendi, Üsküdar'da Tabutçular içinde.
182. Şeyh Murad T., 13b:
Nakşî, Mehmed Esad Efendi, Eyüp'te.
183. Şeyh Resmî Efendi T., 20b:
Kadirî, Süleyman Efendi, Karagümrük'te Kabakulak mahallesinde.
184. Şeyh Sadık Efendi T., 22b:
Rufaî, Ali Efendi, Laleli'de Alacamescit'te.
185. Şeyh Said Efendi T., 20b:
Kadirî, es-Seyyid Abdülkadir Efendi, Karagümrük'te Sarmaşık mahallesinde.
186. Şeyh Selamî Efendi T., 15a:
Celvetî, Mehmed Reşid Efendi, Üsküdar'da.
187. Şeyh Süleyman Alaiddin T., 18a:
Halvetî, Şeyh vekili İbrahim Efendi, Çırakçıçeşmesi civarında.
188. Şeyh Taha zaviyesi, 20b:
Kadirî, es-Seyyid Taha Efendi, Molla Güranî kurbunda.
189. Şeyh Tahir Efendi T., 13b:
Nakşî, Şeyh Tahir Efendi, Eyüp Baba Haydar mahallesinde mescid.
190. Şeyhülislam Hulusi Efendi T., 14a:
Nakşî, el-Hac Ömer Efendi, Otlukçuyokuşu'nda.
191. Şeyhülislam Mustafa Efendi T., 13b:
Nakşî, Zeki Efendi, Eyüp'te.
192. Şeyhülislam-ı esbak Kadı Efendi T., 20a:
Kadirî, Nuri Efendi, Kadırga'da.
193. Tahir Ağa T., 14a:
Nakşî, es-Seyyid Mehmed Tevik Efendi, Kadıçeşmesi'nde.
194. Tarsus zaviyesi, 22a:

tenevvia; kiraz 30 sepet, 10 tabla; erik 30 sepet, 10 tabla; çilek 30 sepet, 10 tabla; elma 30 sepet, 10 tabla; portakal 30 sepet 10 Tabla; limon 27 sepet, 8 tabla; şekerleme 15 sepet, 5 tabla; hurma 12 sepet, 4 tabla; sakızbademi 15 sepet, 5 tabla; kavrulmuş fındık 15 sepet, 5 tabla; enva-ı leblebi 30 sepet, 10 tabla; kavrulmuş kestane 9 sepet, 3 tabla; rezzaki 25 sepet, 5 tabla; çekirdeksiz üzüm 12 sepet, 4 tabla."[16]

Paça günü Saliha Sultan'ın annesine verilen hediyeler şunlardır: 4 aded şal, 8 aded sevayî (bir çeşit ipekli kumaş), 10 aded sade sevayî, mücevher saat.

III. Mensur Surname'de Adı Geçen Tekkeler

Saliha Sultan'ın düğün törenini anlatan surnamelerden yazarı belli olmayan mensur surname'nin özelliklerinden biri de düğüne konuk olan tekke şeyhlerini ve bulundukları tekkelerin adlarını içermesidir. Surname'de tekke şeyhleriyle birlikte 213 tekke, zaviye, mevlevihane ve hankâh'ın adı geçmektedir[17]. Bugün kapalı olan tekkelerin belirli bir devirde günlük hayatın çok önemli bir halkasını[18] teşkil etmesi ve sosyal yapının vazgeçilmez bir unsuru olması dolayısiyle İstanbul tekkelerine ait kaynak niteliğini taşıyan bu bilgilerin İstanbul'un tarihi, mimarisi ve sosyal yaşamı ile ilgili araştırma yapacaklara yararlı olacağını sanıyoruz. Ayrıca, mensur surname'nin şimdilik elde tek nüshası bulunması ve basılmamış olması kullanımını güçleştirmektedir[19].

Surname'de tekke ve şeyhlerinin adı, bulundukları yer, ait oldukları tarikat ve padişah tarafından verilen hediyenin miktarı belirtilmektedir. Ancak, tekke adları dışında verilen bilgilerde eksiklik sözkonusu olabilmektedir.

Sözkonusu mensur Surname'de geçen bilgiler başka kaynaklarla karşılaştırılmadan verilmiştir. Tekkeleri (T kısaltması kullanılmıştır) alfabetik olarak metinde geçtiği yer, varsa ait olduğu tarikat, şeyhi ve tekkenin bulunduğu yer adı ile birlikte, çerçeve içinde sunduk. □

[1] 1582, 1675, 1720 şenliğinin yabancı ve yerli tanıkları için bkz.: Metin And. *Osmanlı şenliklerinde Türk sanatları*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, s.259-260

[2] Saliha Sultan için bkz.: M. Çağatay Uluçay *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1980, s.130.
M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1971, s.71-73

[3] Halil Rıfat Paşa için bkz.: İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı devlet erkanı*, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1971, s.228
Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa", *Akşam* Gazetesi, 20 Temmuz 1946, s.5
Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa'ya dair", *Akşam* Gazetesi, 19 Kasım 1947, s.5

[4] Esad, *Surname-i Esad*, İstanbul Üniversitesi Ktp.si, TY: 3022 (manzum)
Rıfat, *Surname-i Rıfat*, İstanbul Üniversitesi Ktp.si, TY: 5555 (manzum)
Yazarı bilinmeyen bir *Surname*, İstanbul Üniversitesi Ktp.si, İbnül Emin Yazma: 2802 (mensur)

[5] *Takvim-i Vekayi*, 75, 80, 81, 82, 83, 84 (1249-1250/1834)

[6] E. Barrault, "Une noce 'a Constantinople", *Revue de deux monde*, 3/4 (1834) s.152-173

[7] Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, 4.C., İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1290-1320 [1873-1903]. s.140-141, 156-157

[8] *Takvim-i Vekayi*, 82 (1249/1834) s.2

[9] Yazarı bilinmeyen *Surname*, 44a, 44b

[10] Yazarı bilinmeyen *Surname*, 12a

[11] Macarca, fayton, binek arabası

[12] *Surname-i Rıfat*, 11b

[13] *Surname-i Rıfat*, 10a

[14] *Surname-i Rıfat*, 9b

[15] *Surname-i Esad*, 3b

[16] Yazarı bilinmeyen *Surname*, 56a

[17] Tekke, zaviye ve hankâhlarla ilgili olarak, belli başlı kaynakları içermesi ve bu konuda yapılan en son çalışma olması nedeniyle bkz.: Günay Kut, Turgut Kut, "İstanbul tekkelerine ait bir kaynak: Dergeh-nâme", *Türkische Miszellen Robert Anhegger*, İstanbul, ISIS, 1987, s.213-236

[18] 30 Kasım 1341/1926'da kabul edilen Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklarla birtakım ünvanların men ve ilgasına dair 677 numaralı kanun ile tekkeler kapatılmıştır. Bkz.: *Resmî Gazete*, no. 243

[19] Bu surname ve Saliha Sultan'ın düğün törenini anlatan surnameler için bkz.:
Hatice Aynur, *Sultan Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın düğün törenini anlatan surnameler*. Basılmamış master tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 1988.

Rufaî, İbrahim Efendi, Mevlevîhanekapısı kurbunda.
195. Taşlıburun T., 21b:
Sadî, el-Hac Süleyman Efendi, Eyüp'te.
196. Tavil Mehmed Efendi T., 19a:
Bayramî, Himmetzadelerden eş-Şeyh Abdülhay ve Kirameddin Efendiler, Üsküdar Küçükhamam kurbunda Seyyid Ömer Cami karşısında.
197. Tevkî Cafer Çelebi zaviyesi, 22a:
Sadî, Kasım Efendi, Sultan Selim kurbunda.
198. Tuluî T., 17b:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Reşid Efendi, Üsküdar'da İnadiye'de.
199. Türabî T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid el-Hac Ali Efendi, Kasımpaşa'da.
200. Ümmî Ahmed Efendi T., 17b:
Halvetî, Mehmed Rıza Efendi, Üsküdar'da Çinili Cami kurbunda.
201. Ümmî Sinan asitanesi, 19a:
Zekayizade Hasan Efendi, Şehremini kurbunda.
202. Üsküdar mevlevihanesi, 3a:
Abdullah Necib Ağa.
203. Valide-i Atik T., 17b:
Halvetî, Neş'et Efendi, Üsküdar'da.
204. Vanî T., 14a:
Nakşî, Mehmed Emin Efendi, Silivrikapı dahilinde.
205. Yahya Efendi T., 19b:
Kadirî, es-Seyyid Mustafa Efendi, Beşiktaş'ta.
206. Yahya-zade T., 22a:
Rufaî, Hasîb Efendi, Eyüp'te.
207. Yenikapı mevlevihanesi, 13a:
Osman Efendi.
208. Yanık Şeyh T., 20a:
Kadirî, es-Seyyid İsmail Efendi, Kasımpaşa'da Karanlık Çeşme'de.
209. Yıldız T., 18b:
Halvetî, es-Seyyid Mehmed Nureddin Efendi, Bahçekapı civarında.
210. Yokuşçeşmede zaviyesi, 22b:
Rufaî, Kamil Efendi, Cerrahpaşa civarında.
211. Zeyrek T., 19b:
Şabanî, es-Seyyid Halil Efendi.
212. Zıhgirî Seyyid Kemal zaviyesi, 22b:
Rufaî, Alyanakzade Ali Efendi, Lâlezar nam mahalde.
213. Ziyaeddin Efendi T., 20b:
Kadirî, es-Seyyid Mehmed Efendi, Mesih Ali kurbunda Muhassi Hasan Efendi türbesi civarında.

Metinde verilen bilgilerin ışığında 213 tekke, zaviye, mevlevihane ve hankâhın tarikatlara göre sayısal dağılımı şöyledir:
Bayramî (3), Bedevî (3), Celvetî (11), Gülşenî (4), Halvetî (43), Kadirî (31), Nakşî (35), Rufaî (20), Sadî (21), Sinanî (3), Sünbulî (16), Şabanî (8), Şazelî (2), Uşşakî (2), Tarikatı belirtilmeyen (3), Mevlevihane (7).

Divan Edebiyatı'nın kendine özgü bir türü olan surnameler sayesinde bugün artık geçmişte kalan zengin bir kültürün çeşitli yönleri; Osmanlı sarayının düğün anlayışı, ziyafetleri, hediyeleri, devrin eğlenceleri ortaya çıkmaktadır.

Meb'us Namzedimiz

Ethem Nejat Bey Eskişehir'de Ne Yaptı?

[Bir İzci Birliği Fotoğrafı]

Eskişehir Gençleri Hayata Hazırlanırken...
(Sağlam Fikir Sağlam Vücutta Olur)

ETHEM Nejat Bey'in iki senelik Eskişehir sancağı Maarif Müdürlüğü'nde ifa eylediği hidematın hatırda kalanlarını zikretmekle mumaileyhin şiddet-i azm ve faaliyeti ve kudret ve kıyaseti hakkında bilmeyenlere fikr-i mahsus verelim. Böylelikle müntehipler ve müntehib-i sânilere mumaileyhi meb'us intihap etmek için doğru bir yol daha irae etmiş olacağız.

1- İptidaîlerin beşiği ıtlakına seza olan Darülmuallimîni leylî olarak tesis eyledi.
2- İdadî halinde mektebi, tahsisatı muvazene-i maliyeden almak üzere Sultanî derecesine yükseltti.
3- Nejat Bey gittikten sonra kapanmış olan Darülmuallimat'ı sırf kendine mahsus bir itina ile tesis etti.
4- Eskişehir sancağındaki bilûmum ana mekteplerinin, çocuk yuvalarının müessis ve bânisi Nejat Bey'dir.
5- Umum mekâtib-i iptidaiyyeyi ıslah etti ve hariçten pek çok iyi tahsil görmüş ve Darülmuallimînlerden mezun, bugün iftihar ettiğimiz muallimleri celp ve cem' etti.
6- Tedrisat-ı iptidaiye kanununun 15'inci maddesini memleketin hayrına tatbik eyledi.
7- Yaptığı beş senelik program ile bütün köylerin mekteplerinin kâgir olarak yeniden inşasına ait masarifi bankalarda cem'e başlamıştı. Onun programı takip edilseydi bugün Eskişehir sancağının bütün köyleri bir mektep yaptıracak tahsisata malik olacaktı.
8- Turan Nümune Mektebini müceddeden inşa ettirdi.
9- Kuyucak'ta inşa olunan kâgir iptidaînin vaz'-ı esasını yaptı [temelini attı].
10- Matlab'ta (?) kâgir ve büyük bir iptidaî başlattı. (Fakat bu binanın bilâhare inşası tehir olunmuştur.)
11- Aşağı Mahallede yine kâgir bir mektep inşa etmek üzere vasî bir arsa mübayaa eyledi.
12- Eskişehir'de Turan Nümune, Haymana Ana Nümune, Edebalı, Sultan Osman, Sivrihisar'da Kızılelma Nümune, Beylikahır karyesi İnas mekteplerini yeniden tesis eyledi.
13- Pek iptidaî bir halde olan iptidaî mekteplerini en güzel, temiz bir darütterbiye haline koydu.
14- Harp içinde Avrupa'dan gerek merkez mekâtibine ve gerek mülhakata ders âletleri celp eyledi.
15- Zamanında ziraat dersleri talebeye amelî gösterildi. Ve Ziraat Nümune tarlasında talebeye mahsus bir kısım terfik edilmişti.
16- Zamanında mekteplerin vücuda getirdiği el işlerinden mürekkep bir sergi tesisine çalıştı.
17- İzcilik terbiyesi için sarf-ı mesâi eyledi ve muallimlere mahsus tatbikat ve malûmat devre-yi tedrisiyeleri küşat olundu. Keza Almanya'dan gelen Muallim von Hof Paşa nezdinde beray-ı tahsil muallimler izâm edilmişti.
18- Memlekete ağaç yetiştirmek ve çocukların ağaç ve ziraat muhabbetini tezyit eylemek üzere zamanında bütün memleketin iştirakıyla ağaç bayramları yapıldı.
19- Eyyam-ı milliyede talebelerin yaptırdığı müsamereler sâkin şehrimize bir mevcudiyet-i milliye ve hissiye getirmişti.
20- "Muallimler Yurdu" ünvanıyla bir müessese açılmıştı ve burada muallimlere lisan dersleri verildi ve talim ve terbiye musahebetleri tesis olundu.
21- *Karacahisar*'ı* ilk neşreden ve liva matbaasını tesise çalışan Nejat Bey'dir. *Karacihasar* o zaman Türkiye'nin en iyi bir gazetesi olduğu İstanbul matbuat mehafilinde bile söylenmiş ve yazılmıştı.
22- Nejat Bey halk terbiyesiyle de uğraşmış ve bunun için bilhassa halka mahsus bir kütüphane tesis eylemiştir.
23- Ahaliye mahsus kitaplar tab' eyleyerek meccanen tevzi etmiştir. Bilhassa Çocuklarımızı Nasıl Yetiştirmeliyiz ve Mektep Müsabakaları isimli kitaplar şayan-ı tezkârdır.
24- İdman alanını (Kuvvetli bir dimağ sağlam bir vücutta bulunur) hakikatine tatbiken tesis ve inşa ettiren Ethem Nejat Bey'dir. İdman alanının sonradan başına gelenleri herkes bilir.
25- Eskişehir ve mülhakatı alâim-i havaiye rasathanelerinin tesisine İstatistik Müdürü Ferit Bey'le beraber çalışan Ethem Nejat Bey'dir. Râsıtlık için muallimlere bir devre-yi tedrisiye açılmıştı.
26- Meb'us namzedimiz Nejat Bey'in maarif icraatı hülâsaten budur. Onun muvaffakiyetini ve mesâisini anlamak için zamanında livanın hususi bütçesinin yüzde yetmiş beşten fazlası maarife ait olduğunu zikreylemelidir. (Ahrar)

* Eskişehir'in 1916'da yayımlanmaya başlayan ilk resmî gazetesi.

مبعوث نامزدیز

ادهم نژاد بك اسكيشهرده نه یاپدی ؟

اسكيشهر كنجلری حیاته حاضرلانیورکی .
(صاغلام فكر صاغلام وجودده اولور .)

(احرار)

Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç (İstanbul: Ant Yay., 1970) adlı kitabında (s. 78-79'da) sözünü ettiği bu belgenin bir suretini, yayımlamam için bana veren Sayın Engin Tonguç'a çok teşekkür ederim.

(Ahrar), Millî Ahrar Fırkası olmalı! Tarık Zafer Tunaya hocamızın *Siyasî Partiler* kitabına göre (tek ciltlik ilk basım, 1952, s.431-34), 4 Mayıs 1919'da istanbul'da oluşturulan bu fırkanın kurucuları şu zevattır:

— *Söz* gazetesi başmuharriri Asaf Muammer, İd.Hey. âzâsı,
— aynı gazete sahibi Soysallıoğlu İsmail Suphi, İd.Hey. âzâsı,
— dava vekili Agâh Mazlum,
— sabık valilerden Bekir Sami [Kunduh ?], İd.Hey. âzâsı,
— eski Fizan meb'usu Câmi [Baykurt], Katib-i Umumî,
— dava vekili Refik İsmail [Kakmacı], İd.Hey. âzâsı,
— eshab-ı emlâkten Süleyman Nüzhet,
— tüccar Şakir Bey Sarıca,
— eshab-ı emlâkten Abdülhak Şinasi [Hisar ?],
— eski Ankara meb'usu Mahir Sait,
— mühendis ve muallim Mehmet Refik Beyler.

İsmine rağmen, bu fırkanın Meşrutiyet'in ilk muhalefet partisi olan Ahrar'la ilgisi yoktur. Ancak, programı Prens Sabahattinci fikirler içermektedir. İttihat ve Terakki'nin yanlışlarına karşı cephe almıştır. 1919 sonundaki Meclis-i Meb'usan seçimine Ahali İktisat Fırkası ile anlaşarak yalnız İstanbul'dan katılmış, kazanamamıştır. Bazı âzâları başka vilâyetlerden seçilmişler ve 1920'deki son Osmanlı Meb'usanına [oradan da TBMM'ne] girmişlerdir. Fakat, fırka seçimin meşruiyetini kabul etmemiş ve Meb'usanın feshini istemiştir.

Ahali İktisat Fırkası ile müşterek namzet listesi:
— Kemal Mithat,
— Âsaf Muammer,
— Câmi,
— Reşat Hikmet (Millî Ahrar'dan);
— Faik Nüzhet (Ahali İktisat'tan);
— Refik Nevzat (Sosyalist);
— Prens Sabahattin,
— Lûtfi Fikri,
— Celâlettin Ârif,
— Rauf Hikmet,
— Ahmet Salâhattin (Müstakil).

Prof. Tunaya'dan aktardığımız bu bilgiler tahkike muhtaç görünüyor. Çünkü, yukarıdaki adayların bazılarının, en azından Câmi, Reşat Hikmet, Celâlettin Ârif Bey'lerin seçildiklerini biliyoruz. Tunaya, ayrıca (s.439'da) 5 Aralık 1919 tarihli *Alemdar* gazetesinden Ethem Nejat'ın Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın üç İstanbul adayından biri olduğunu aktarmaktadır. Bense, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* adlı kitabımda (s.305/dn. 16'da), Ethem Nejat'ın TİÇSF Eskişehir adayı olduğunu, yakınlarından işittiğimi yazmıştım. Oysa, Ethem Nejat, burada Ahrar'ın Eskişehir adayı olarak karşımıza çıkıyor. Belki de, TİÇSF'nin İstanbul, Ahrar'ın Eskişehir adayı olarak seçimlere girmiştir. MAF'nın başka partilerle ortak liste yapması, özellikle T.Sosyalist Fırkası'ndan Dr. Refik Nevzat'ı listesine alması, böyle bir olasılığı da akla getirmektedir.

Seçim sonuçlarını yorumlayan *Kurtuluş* dergisi (sayı 4, Ocak 1920), Eskişehir'den aday olan sosyalistin "mebus olan iki zattan sonra en çok oy kazandı"ğını ve bu başarının sosyalizme ait büyük bir zafer olduğunu yazmaktadır. Bakınız: *Kurtuluş* (İstanbul: Anadolu Yay., 1975), s.243.

7 Kasım tarihli *İkdam* gazetesinde ilân edilen "Millî Kongre'nin taşra namzetleri" arasında, Eskişehir'den Ethem Nejad'ın adı, bir dizgi yanlışıyla İbrahim Nejad bey diye geçmektedir. Ancak iki gün sonra, Millî Kongre'den *İkdam*'a gelenbir tavzih, ilân edilen adların Millî Kongre namzetleri değil, "tahattürü faideli bazı isimler olduğunu" açıklamaktadır.

TKP'nin ilk genel sekreteri olan Ethem Nejat'ın yaşam öyküsü için, benim kitabımda s.212-15/dn. 200'e bakılabilir. □

METE TUNÇAY

Cumhuriyet Dönemi Basın Tarihimizle İlgili

Bir Mektup

CEVDET ERALP ALIŞIK

Savaşın ilk yıllarında göreli bir ifade özgürlüğü tanınmıştı. Ancak Stalingrad'tan sonra Türkçülere baskı başladı. Savaşın sonunda ise baskı sırası solculara gelecekti.

II. Dünya Savaşı yıllarında Türk basını iç ve dış politika konularında belli sınırlar içinde kalmıştır.[1] Bu yıllarda bir yandan siyasî, bir yandan da teknik ve maddî güçlüklerle karşı karşıya kalan basınımızın durumuna küçük de olsa bir açıklık kazandırmak amacıyla belge niteliğindeki bir mektubu yayınlamak istiyoruz.

Adı geçen mektup, 3 Haziran 1943'te Hüseyin Nihal Atsız (öl: 11. 12. 1975) tarafından Konya Millî Kütüphane Müdürü Mahmud Mesud Koman'a (öl: 30. 11. 1979) yazılmıştır.

Cumhuriyetten sonraki milliyetçilik hareketinin öncüsü durumunda olan Atsız, şimdiye kadar Türkiye'de daha çok siyasî yönü ile tanıtılmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü'ndeki asistanlık vazifesinden atıldıktan sonra (1932) kendisini hayatının sonuna kadar siyasî mücadele içinde bulan Atsız, kendi ifadesiyle "Zamansızlık gibi güç şartlar altında" Türk edebiyatı ve Türk tarihi ile ilgili onsekiz ciddî eser vermiştir[2] Bu arada 1931 yılında çıkmaya başladığı *Atsız Mecmua* ile girdiği yayın hayatı süresince yöneticiliğini ve başyazarlığını yaptığı birçok Türkçü dergi, dönemin hükûmetleri tarafından bir süre sonra

Kardeşim Mesud Koman,

Bu sefer gayet geç cevap veriyorum. Böyle geç cevap vermeği senden öğrendim ama görüyorsun ki üstâdını geçmiş şâkird durumundayım. Bunun sebebi nedir, biliyor musun? Ankara'ya gittim. Sakın gülme! Senin sinemaya gitmen, Mükrimin Halil'in[1] roman okuması, Bakî Gölpınarlı'nın[2] evlenmesi ne kadar tuhafsa benim de Ankara'ya gitmem o kadar tuhaf. Bunu ben de biliyorum ama ne yapayım ki hakikat budur. Hem de daha tuhafını söyleyeyim mi? Sakın gülme ha!.. Iş takibine gittim. Anlatayım da dinle:

Belki *Tasvir* ve *Cumhuriyet* gazetelerindeki ilânları görmüşsündür. 15 Mayıs'da *Türk Sazı* adında aylık bir mecmuamız çıkacaktı. Nazlanan matbaacıyı itma' edip sıkıştırarak 14 Mayıs sabahı her şeyini hazır etmiştik. Bâyilerle mukaveleler, ittifaklar, andlaşmalar yapmıştık. İspanya'da şatolar kuruyorduk. Fakat birden bire Ankara'da Matbuât Umum Müdürlüğü'nden gelen bir telgrafla mecmuanın satışa çıkarılması men edildi. Mecmuanın imtıyazı Balıkesir'de Reşide Sançar (kardeşim Necdet Sançar'ın refikası) tarafından alınmıştı. Ankara'dan gelen telgrafta şu iki nokta ileri sürülüyordu:

1. Her ne kadar Balıkesir vilâyeti Reşide Sançar'a imtıyaz vermişse de bilâhare Emnıyet Umum Müdürlüğü'nün yaptığı tahkikat üzerine Reşide Sançar'ın Kımyâ öğretmeni olduğu anlaşılmış ve matbuât kanunu hükümlerine gore de memurlar ancak meslekî mecmua çıkarabileceklerinden imtıyazın usûlsüz alındığı anlaşılmıştır.

2. İstanbul gazetelerine verilen ilânlarda *Türk Sazı* ve *Atsız Mec-*

kapatılmıştır. *Orhun* dergisinde 1 Nisan 1944 tarihinde o dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yayımladığı ikinci açık mektuptan sonra dergi kapatılmıştır. Yayınlanan mektup, bu hadiselerin hemen öncesinde Türkiye'deki basın hayatını ve siyasî durumu da yansıtmaktadır. Mektubun yayınlanmasına vesile olan *Türk Sazı* dergisi de tek sayı çıkmış olması münasebetiyle basın tarihimizde ayrı bir yer tutar.

Türk Sazı*'nın 1. sayısı*

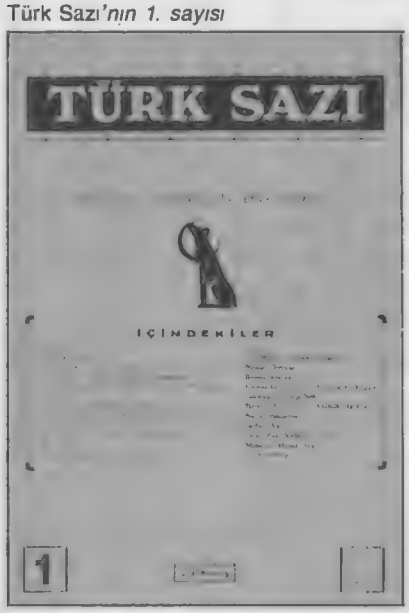

Mahmud Mesud Koman ise Çanakkale Rüştiyesi, İstanbul Alman Lisesi ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde sürdürdüğü eğitiminden sonra, ilk kez 1918 yılında *Kırım, Resimli Malumât* ve *Edebiyatı Umumiye* dergilerinde yayımladığı yazılarla adını duyurdu. İçel Türk Ocağı Hars Encümeninde 1925-1926 yıllarında başkanlık yaptı. 1928'de Konya Bölgesi Âsar-ı Âtika Muhipleri Cemiyeti Heyeti Merkezi Kâtib-i Umumisi iken göstermiş olduğu olumlu çalışmalar sonucunda önce Maarif Bakanlığı tarafından uzman sıfatı ile Bakanlık bünyesine, daha sonra da Konya Millî Kütüphane Müdürlüğü'ne atanmıştır. Müdürlüğü sırasında kütüphaneye birçok değerli yazma eser kazandıran Koman, bu arada Konya Halkevi'nin kuruluşundan sonra Halkevi tarih, dil ve edebiyat komitesinin başkanlığını yaptı. İlk sayısı 1936 Eylül'ünde çıkmaya başlayan aylık *Konya* dergisinin yöneticiliğini yaparken bu dergide Konya ve yöresinin Anadolu Selçukluları'ndan kalan tarihî yapılarını tanıtmış, 13. yüzyıl Anadolu şâirleri hakkında yeni bilgiler ortaya çıkarmış ve Selçuk tarihine ait bilim dünyasınca o zamana kadar bilinmeyen yeni yazma eserleri tanıtmıştır.[3] *Konya* dergisinde yayımladığı yazılarından başka, M. Ferit Uğur ile birlikte Konya Halkevi yayınları arasında çıkan *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri* (İstanbul, 1934), *Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi* (Konya, 1942), *Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme* (Konya, 1945), *Şikarî'nin Karamanoğulları Tarihi* (Konya, 1946), Ernst Diez, Oktay Aslanapa ile birlikte yayımladığı *Karaman Devri Sanatı* (İstanbul, 1950) ve *Eyüp Sultan Loti Kahvesi Çevresi* (İstanbul, 1966; 2. baskı; İstanbul 1987) gibi bilim ağırlığı fazla olan eserleri vardır.

Konya Millî Kütüphane Müdürlüğünden sonra Bitlis'te Vakıflar Bölge Müdürlüğü yapan Mesud Koman, siyasî sebeplerden dolayı buradaki vazifesinden alınmıştır. Daha sonra İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü Planlama Dairesi'nde eski eser uzmanı olarak bir

---

mua'nın devamı olarak gösterilmiştir. Bu mecmua hukûmetçe kapatılmış olduğundan onun devamı olarak başka bir mecmua çıkarılamaz.

Derhal 64 Irayı gözden çıkararak Ankara'ya gittim. Selim Sarper'e[3] dedim ki.

— "Memurlar meslekî mecmua çıkarırlar demek ancak gayr-ı siyasî mecmua çıkarabilirler demektir. Bir Kimyâ öğretmeninin kültürü fikrî mecmua çıkarmağa müsaittir. Mehmed Halid Bayrı Belediye memuru olduğu halde yıllarca folklor dergisi çıkardı. Sâniyen *Orhun* mecmuası hukûmetçe kapatılmıştır, ama matbuât kanununa göre ancak ben başka bir mecmua çıkaramam. Bu fikrı benimseyen başka birisi çıkarabilir"

Selim Sarper bana karşı çok husnuniyet gösterdi. Fakat burada anlatması uzun sürecek olan munakaşalara rağmen *Türk Sazı*'na müsaade etmedi. Yalnız *Tanrıdağı*'na yakında müsaade edeceklerine söz verdiler. İşte mesele bu... Onun için *Türk Sazı*'nın ilk ve son sayısını sana göndermekte şimdiye kadar geciktim.

Dört mebus sizlere memur oldu. Bunlardan birisi Hüseyin Rahmi'ye, biri de Yahya Kemal'e mevdumuş diye işittim. İnşallah diğer ikisinden biri de sana mevdu olur. Mebusluk pek de temennî olunacak bir şey değil, ama bazı kimselerin mebus olmasında memleket için hayır vardır. Ağustos'taki kurultaya ait teklifini kabul ederim. Bana eski harflerle ve oldukça aralıklı satırlarla yaz gönder. Ben de elimden geldiği kadar ikmale uğraşayım. Ne de olsa insan kendi eserinde hata yapıyor. Onun için benim görmem her halde iyi olur.

Kardeşim! Bu Konya sana yaramıyor. Sen ya Ankara'da mebus ol, yahud İstanbul'da sucu dükkânı aç. İstanbul'da iken sıhhatin iyiydi. Sana gıbta ederdim. Konya'da ise galiba sen bize gıbta ediyorsun.

Konya dergisi artık çıkmıyor mu? Bende en son 50'nci sayı var. 51, 52, 53, 1000, 15.000 falan çıkarsa isterim. Böyle dostluk olmaz. Vazifemiz dostların çıkardığı mecmua ve kitapları almak, çıkardığımız mecmua ve kitapları da onlara vermektir. Hepimizden selâmlar. Sağlıklar ve iyi haberler dilerim.

Atsız

Gönderdiğim *Turk Sazı* hakkındaki fikirlerini de beklerim.

---

[1] Mükrimin Halil Yınanç (ö. 23.12.1961), Turk tarihçisidir. 1919'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni, 1921'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. 1925'de ilmî araştırma için Paris'te bulundu. Yurda dönüşünde bir süre çeşitli İstanbul liselerinde öğretmenlik yaptı. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ tarihi bölümüne doçent olarak atandı. Aynı yerde 1941'de ordinaryüs profesör oldu. Selçuk tarihi alanında dünyanın en önde gelen uzmanlarındandır. En önemli eserleri, *Dusturname-i Enverî* (İstanbul, 1928) ve *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*'dir (İstanbul, 1944).

[2] Abdülbaki Gölpınarlı (ö. 25.8.1982), tanınmış Turk edebiyatı tarihçisidir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni 1930'da bitirdi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde İran edebiyatı üzerinde doktora yaptı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Turk-İslâm tasavvuf tarihi ve edebiyatı okuttu. Doçent olarak Fakülteden ayrıldı. Özellikle Mevlâna ve Yunus Emre'nin hayatı ve eserleri üstünde yaptığı araştırma ve çalışmalarla tanınmıştır. En önemli eserleri arasında, *Melâmilik ve Melâmîler* (İstanbul, 1931), *Yunus Emre, Hayatı* (İstanbul, 1936), *Yunus Emre Divanı* (İstanbul, 1948), *Fuzulî Divanı* (İstanbul, 1950), *Şeyh Galib* (İstanbul, 1953), *Hâfız Divanı* (İstanbul, 1954), *100 Soruda Tasavvuf* (İstanbul, 1969) gösterilebilir.

[3] Selim Rauf Sarper (ö. 1968), orta tahsilini İstanbul Robert Koleji ve Almanya'da Megde Lisesi'nde tamamladı. Berlin Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü. Yurda dönüşünde Şark İstiklâl Mahkemesi'nde zabıt kâtibliği yaptı (1925). Daha sonra Dışişleri Bakanlığı'na geçerek çeşitli ülkelerde görev yaptı. Bir süre de Siyasî Şube Müdürlüğü'nde bulunan Sarper, 31 Mayıs 1940'ta Başbakanlığa bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü'ne atandı. 1 Haziran 1943'ten itibaren de Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir (ek bilgi için bk. Server Iskit, *Turkiye'de Matbuat Idareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943, 321 s.). 1944 te Moskova Büyükelçisi, 1946'da da Roma Büyükelçisi olarak Türkiye'yi temsil etmiştir. Moskova büyükelçiliği sırasında II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla birlikte Sovyet ordularına karşı çarpışan ve daha sonra teslim olarak Türkiye'ye sığınan Turk asıllı Sovyet vatandaşları (çoğunluğunu Azeri Türkleri oluşturmaktadır) Sovyetler Birliği'ne savaş suçlusu olarak geriye verilmiştir (bk. Feridun Cemal Erkin, *Turk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968, 252-253 s.). Sarper, Turkiye daimî temsilcisi olarak 1947-1957 yılları arasında Birleşmiş Milletler'de ve 1957-1959 yıllarında da Nato Konseyi'nde görev yapmıştır. 27 Mayıs 1960'tan sonra Millî Birlik Hukumeti'nin dışişleri bakanlığına getirildi. Aynı yıl CHP'den İstanbul milletvekili olarak parlamentoya girdi ve İnönü'nün başkanlığındaki koalisyon hukûmetinde dışişleri bakanlığı yaptı.

Nihal Atsız

müddet çalışmış ve buradan emekliye ayrılmıştır. Mesud Koman hakkında bilim çevrelerinde şimdiye kadar biyografik bilgi verilmemiştir. Konya Millî Kütüphane Müdürlüğü yaptığı sırada Dr. Rıza Nur, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Atsız ve Polonyalı ünlü Türkolog Prof. Dr. Tadeusz Kowalski ile mektuplaşmıştır. İlmî değeri olduğu kadar Türkoloji tarihi açısından da önem taşıyan Nedret-Necdet İşli arşivindeki bu mektuplar da sırayla yayınlanacaktır.

Atsız ile Mesud Koman'ın yazışmaları Cumhuriyet döneminin ünlü politikacısı Dr. Rıza Nur'un (öl: 7.9.1942) tavsiyesi ile gerçekleşmiştir[4]. Bu bakımdan mektuplar yalnız dönemin siyasî hayatını değil, aynı zamanda Türk edebiyatı ve Türk tarihinin de o döneme ait birçok meselesini yansıtmaktadır.

Arşivinden yararlanmamı sağlayan sayın Necdet İşli'ye burada teşekkür etmek benim için bir bahtiyarlıktır. □

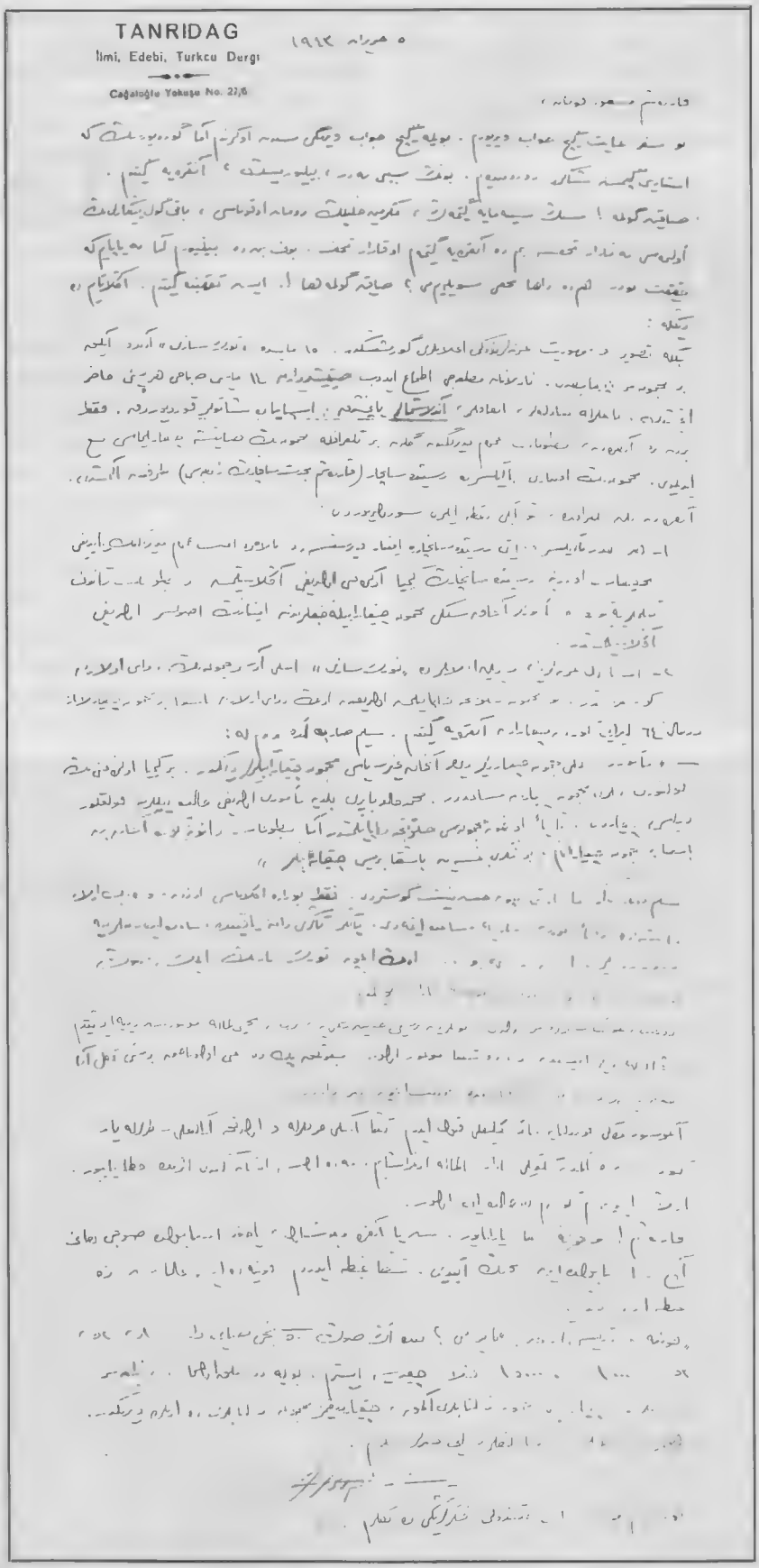
TANRIDAG
İlmi, Edebi, Turkcu Dergi
Cağaloğlu Yokuşu No. 27/6

[1] Cemil Koçak "İkinci Dünya Savaşı ve Türk basını" *Tarih ve Toplum*, 1986 (Kasım), 29-33. s.

[2] Bkz. *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, LXIII-XCII. s.

[3] Atsız, "Mühim bir dergi", *Çınaraltı* 27. sayı, İstanbul 1942, 13. s.

[4] Atsız'ın 3 Ocak 1938 tarihli mektubu. Tamamı 41 adet olan bu mektuplar tarafımızdan toplu olarak yayınlanacaktır.

Ziya Gökalp Hakkında Dinsizlik İddiaları ve Nedenleri

TURGUT AKPINAR

Yazıda, Türk Devrimi'nin önde gelen ideologlarından Ziya Gökalp'in kendine özgü Müslümanlık anlayışı ve bunun doğurduğu tepkiler anlatılmaktadır.

I. Gökalp Hakkında Muhtelif Zamanlardaki Dinsizlik İddiaları

a. Gençlik Yılları

ZİYA Gökalp'in Türkiye'nin Düşünce Tarihinde çok önemli ve seçkin bir yeri bulunduğu hiç kimse tarafından inkâr edilemez ve edilmemektedir. Fakat her önemli fikir adamı gibi onun da lehinde olduğu kadar aleyhinde de bazı iddialar ve hükümler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri, kendisinin bazı çevrelerce "dinsizlik"le itham olunmasıdır.

Meselenin araştırılmasına girmeden önce hemen şunu belirtelim ki, ona dinsiz diyenlerin bu kavramı ilmî bir dikkat ve titizlikle kullandıkları söylenemez. Çünkü lâfzen "dinsiz", yabancı dillerdeki "ateist" kavramına tekabül eder. Bu ise hiçbir Tanrı ve Uluhiyete inanmayan kimse anlamına gelir. Yeni terimlerle buna "Tanrıtanımaz" diyoruz. Halbuki Gökalp'e dinsiz diyenlerin bununla ifade etmek istedikleri, onun Medresenin temsil ettiği, Sünnî, ortodoks İslâm esaslarına aykırı düşünen bir kimse olduğunu belirtmekten başka bir şey değildir. Yoksa Ziya Gökalp'in gerçekten dinsiz (ateist) olmadığı çok açık şekilde yazılarından anlaşılabileceği gibi, kendisini yakından tanıyanlarca defalarca yazılıp, söylenmiştir.

Ziya, Diyarbakır'daki çocukluk ve gençlik yıllarını, dindar bir aile çevresinde geçirmiş ve eğitiminin bir kısmını tasavvufa bağlı amcası Hasip Efendi'den edinmiştir. O yıllarda birçok "düşünen" genç gibi, kâinatın, âlemin nereden gelip nereye gittiği şeklinde ifade edilebilecek "mebde ve mabad meselesi yani âlemin ilk sebebi ve gayesi onu en çok meşgul eden mesele olmuştu"[1].

Amcası ona Arapça öğretirken, Muhiddin Arabî ve Gazalî'nin eserlerini de okutmuştu. Gazalî'nin, insanın din itikadlarında şüpheye düşebileceğini, bu şüpheden kurtulma yollarını anlatan yazıları, onun fikir hayatına çok müessir olmuştu. O zamandanberi tasavvufa büyük değer vermeye başladı. Tasavvuf, dinin naslarını iç tecrübelere göre genişletir, âyetlere, hadislere hususi ve felsefî mânâ verir. Bütün bunlar içini dinlemeye kabiliyetli olan Ziya'ya en uygun dünya görüşü gibi geliyordu. Bu yıllarda Ziya henüz dinî açıdan tereddüd ve şüpheler içindedir. Mütemadiyen düşündüğü bu konuları, güvenilir, yetenekli ve uzman kişilerle konuşup tartışmaktadır. Bu kişilerden biri, okulda Tabiiye (Biyoloji) dersi de okutan Diyarbakır Belediye Doktoru Yorgaki Efendi'dir. Bu zatın ona din konusunda pozitivist birtakım düşünceleri, yani ilmin din hususundaki serbest, hür fikirlerini öğrettiğini tahmin etmek güç değildir. Nitekim Ziya, sonraları Hocasından bahsederken, "onun sözleri benim için bir ufuk açardı" demiştir[2].

Diğer taraftan Ziya, bir dindar için çok sert ve tahammül edilmez sayılabilecek düşüncelerini bile müsamaha ile dinleyerek ona devamlı İslâmi telkinlerde bulunan Nardankemiğizade Hacı İzzet Efendi ile uzun sohbet ve tartışmalar yapıyordu. Ziya'nın hususi hayatı hakkında en yetkili söz sahibi olarak kabul edilen çocukluk arkadaşı Ahmed

Cemil, bu fikrî ilişkiden bahsederken, "Gökalp, Diyarbakır'da derunî şüphe ve tahkik arzularını tabiî ve hoş karşılayarak münakaşalarına vukufla iştirak ve zaman zaman ilzam eden Hacı İzzet Efendi gibi mütefekkirlerle karşı karşıya gelmek bahtiyarlığına ermiştir" diyor. Bu dönemde Ziya'nın din konusundaki şüphelerinin kuvvetini, adıgeçen zatın, Ziya Malta'dan döndükten sonra kendisiyle yaptığı ilmî müsahabelerden edindiği intıbaı açıklarken söylediklerinden anlıyoruz: "Ziya pek ezici bir buhranla buradan gitmişti. Şimdi pek müsterih ve mütedeyyin (dine bağlı) bir surette avdet etmiştir"[3]. Ahmed Cemil, hatıralarında kendi kanaatini ise şöyle özetlemiştir: "Ziya bir imanı tahkiki ile mütedeyyindi, onun ehemmiyet vermediği İslâmiyetle kabil-i telif olmadığı halde nasılsa adab-ı İslâmiye arasına fuzulî olarak sokulmuş olan bid'atlerdi, insanlar için dinin lüzum ve kutsiyetini ehemmiyetle müdafaa ederdi"[4].

Arkadaşının bu sözlerine rağmen, o dönemde Diyarbakır'da onun hakkında "Münkir", "Haçlı Ziya" gibi sıfatların kullanıldığını ve sevilmediğini bazı yazılardan açıkça öğreniyoruz. F. Karakoyunlu, ona bazı "dar düşüncelilerin" haksız olarak "Münkir" dediklerini belirttiği gibi, Erzurum Lisesi öğretmenlerinden Müştak Sıtkı Dursunoğlu, halkın söylediklerini şöyle naklediyor: "Diyarbakır'da senelerce oturmuş, halkı ve münevveri ile kaynaşmış olan bir dostumdan dinlemiştim: Yerli halk, Ziya'ya "Haçlı Ziya" dermiş. Sebeb olarak da gençliğinde, neticesi ölüme varmayan bir intihar dolayısiyle alnında yapılan bir ameliyatın haç şeklinde ve hafif çizgi halinde kalan izi imiş. Halkın Ziya'ya "Haçlı" lâkabını verirken aynı zamanda mecazi mânâ kasdetmesi de Ziya'nın daha çocuk denebilecek yaşlarda, halkın iskolastik zihniyetine aykırı fikirler neşr ve işar etmiş olması ihtimalindendir. Diyarbakır muhitinin o zamanki genç Ziya'yı sevmemiş olduğunu da yine o dostumdan dinlemiştim"[5]. Dursunoğlu M. Sıtkı'nın bu sözleri çok ilginçtir. Onun dinî fikirleri nedeniyle, halkın kendisine "Haçlı" lâkabını yakıştırması ve rivayete göre, kendisini sevmemesi dikkat çekicidir.

b. Olgunluk Yaşları

Gökalp aleyhindeki bu düşüncelerin, onun olgunluk çağında da zaman zaman su yüzüne çıktığını görüyoruz. Bu konuda ilgi çekici bir olayı, Doktor Rıza Nur anlatmaktadır. Kendisi, 1921'de Rusya'ya yaptığı resmî bir seyahatten dönerken, Samsun'da Ziya'ya rastlar. Diyarbakır'a gitmek üzere olduğunu öğrenince, onu bu fikrinden vazgeçirerek Ankara'ya götürmek üzere ikna eder. Hatıralar'ından çok ilgi çekici olan bu kısmı aynen alıyorum: "Otelde Ziya Gökalp ile sabık Adana mebusu ve İttihatçıların sergerdelerinden Ali Münif var. Malta'dan kurtulmuşlar, aileleriyle memleketlerine gidiyorlar. Ziya Gökalp'ı şahsen de şeklen de ilk görüyorum. Alçak boylu, şişmanca, değirmi çehreli, esmer alnının ortasında kurşun yarası olan, gözleri sönük ve derin, dalgın, hareketleri yavaş biri. Kendisine: 'Diyarbakır'a gidip ne yapacaksın, Vatan'a hizmet lâzım, seni Ankara'ya götüreyim' dedim. Tereddüt etti. Sonra ikna ve razı ettim. Ziya İttihatçıların içinde yegâne bir düşünür kafa ve âlim bir adamdı. Memleket ondan istifade etmeli. Vakıa on yıl muhasım saflarda bulunduk. Ama vatan işi başka. Kıymetli adamları iş başına koymalı. Yalnız pek az konuşuyor. Siz sormazsanız hep somurtuyor. Lâf ağzından damla damla çıkıyor. Yaylılarla Ankara'ya gidiyoruz. Ankara'ya vardık, Maarif Vekiline Ziya Gökalp'ı Telif ve Tercüme'ye almalarını söyledim. Oraya yerleşti. Sonra 'dinsiz' diye zavallıyı atmışlar, o da Diyarbekir'e gitmiş, oradan bir zaman sonra mebus olarak gelmişti"[6].

Ziya Gökalp

Ne yazık ki, yeni Devletin ilk zamanlarında yaşanan bu olayın ayrıntılarını bilmiyoruz. Acaba onun dinsizlikle suçlanması kim tarafından yapılmıştır? İşine son verilmesinin resmî sebebi ne olarak gösterilmiştir? Bilinmesi çok yararlı olurdu.

Gökalp'ın dolaylı şekilde de olsa dinsizlikle suçlanması bir de onun Türkçülük Mefkûresi yüzünden olmuştur.

Eski şeyhülislâmlardan Musa Kâzım Efendi'nin, *İslâm* mecmuasında vaktiyle yazdığı gibi, İslâmda Milliyet ve ırkçılık iddia etme şiddetle menedilmiştir. Bu nedenle de, Müslümanlar nazarında ırkçılık ve milliyetçilik iyi gözle görülmez. Çünkü İslâm dininde ümmetçilik esastır. Yani aynı dine, İslâmiyete bağlı olanlar bir Birlik teşkil ederler, yoksa aynı soydan ve ırktan olanlar değil. "Müslümanlar birbirinin kardeşidir" mealindeki âyet (Hucurat Suresi, 10. âyet) bu konudaki ana prensibi koymuştur.

Şahsında, Sünnî Müslümanlığı taviz vermez bir şekilde temsil eden Müderris Babanzade Ahmed Naim, bu meseleyi uzun bir makalesinde âyetler, hadisler ile süsleyerek, "İslâm'da Davay-ı Kavmiyyet"in nasıl telakki edildiğini ortaya koymuştur[7]. O bu yazısında, ismini söylemeden fakat iyice anlaşılacak şekilde Gökalp'ın Türkçülük Mefkûresini kasdederek; "açıklamak istedikleri şey, *açıkça dinsizlik mefkûresidir*" diyecek kadar ileri gitmektedir. Burada değil halkın, bir Darülfünun yani Üniversite Hocasının bile (dinsizlik gibi) kavramları ne kadar gelişigüzel kullandığını görüyoruz. İslâm olmayan herkesin dinsiz olmadığını söylemeye bile hâcet yoktur. Türkçülük İslâmiyete aykırı olsa bile, o kimsenin dinsizliğini gerekli kılan bir husus olamaz[8].

Diğer bir İslâmcı yazar, Hüseyin Kâzım Kadri (Şeyh Muhsini Fanî) de Türkçülük ve onun temsilcisi aleyhinde çok ağır hücumlarda bulunmuştur. Bu zat, bugüne kadar yayınlanmadan kalmış eserlerinden biri olan "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" isimli tenkid kitabında Ziya için "ukalây-ı mecaninden ve mecanin-i ukalâdan" (delilerin akıllılarından, akıllıların delilerinden) şeklinde çok sert ve gayrı ciddi sıfatlar kullanmaktadır[9].

Ziya Gökalp'ın Türkçülük Mefkûresi bir bilgin Hoca tarafından açıkça "dinsizlik" diye gösterilir, kendisi ise diğer bir âlim zat tarafından "deli" gibi gösterilirse, Cemaatin Gökalp'e "dinsiz" demesi herhalde azçok mazur görülebilir.

II. Ziya Gökalp ve Tasavvuf

a. Ailede Tasavvufa Bağlılık ve Eğitiminde Tasavvufun Yeri

Gökalp'in bazı çevrelerde iyi bir Müslüman olduğundan şüphe edilmesinin bir nedeni de, kanaatimizce onun manzumelerindeki tasavvufî havadır.

Gençliğinde amcası Hasip Efendi Arapça dersleri verirken ona bazı mutasavvıfların kitaplarını da okutmuştur. Bu zatın kendisi tasavvufa bağlı imiş. Bu sebeble de Ziya'ya Arapça dersleri vesilesiyle, Muhiddin Arabî, Gazalî gibi tasavvuf büyüklerinin eserlerini benimsetmeğe çalıştığını yukarıda aktarmıştım. Hatta Gazalî'nin şüphe hakkındaki fikirlerini öğrenince, buhranlar içindeki gencin bir bakıma ferahladığı söylenmektedir[10]. Erişirgil, belirtilen eğitimden sonra Ziya'nın tasavvufa büyük değer vermeğe başladığını da belirtir.

Fikret Karakoyunlu ve onun fikirlerine tamamen katıldığını yazan İ.H. Baltacıoğlu, M.E. Erişirgil, Darülfünun'dan Ziya'nın meslektaşı olan G. Bergstraesser ile R. Hartmann, H. Schlötermann, G. Jaeschke gibi bilginler onun tasavvufcu yönüne işaret etmişlerdir. Gökalp'ın en azından "tasavvufa meyilli" olduğunu söyleyebiliriz. Bazı şiirlerinde bu açıkça görülmektedir (meselâ "Din" başlıklı şiiri).

b. Tasavvufun Ortodoks İslâm İnancındaki Mevkii

İslâm âleminde tasavvuf olarak bilinen mistisizm, bütün dünyada yaygın bir dinî akım olup, bunun İslâmî bir müessese olup olmadığı, İslâm diniñin esasları ile bağdaşıp bağdaşmadığı hususunda tamamen zıd iki fikir vardır. Birinciye göre, tasavvuf diye bir şey İslâm'ın başlangıcında yoktu. Esas ve ruh itibariyle İslâm'a aykırı olan bu akım sonradan yabancı etkilerle İslâmiyete sokulmuş, bazı becerikli ve zeki bilginler (mes. Gazalî) tarafından birtakım tefsir, tevil, yalancı hadisler yoliyle sözde İslâmiyetle bağdaşır bir hale sokulmuştur. Mistisizm cereyanı, önüne geçilemez büyük bir güç olduğundan, büyük, kitaplı dinlerde istenmeyerek de olsa, dinin bir parçası imiş gibi kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Din sosyolojisi kitaplarında uzun uzun açıklanmış olan bu meselenin, teologlar, dindar kişiler tarafından bu şekilde anlaşılması imkânsız gibidir. Bu nedenle biz meselenin izahını bırakarak ikinci fikre geçelim. Buna göre Tasavvuf, İslâmiyette mevcut, yani İslâmî bir düşüncedir. Bu sebeble "İslâm Tasavvufu" kavramı ile kanaatlerini açıklamış olmaktadırlar.

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi

Tasavvufun İslâmiyette başlangıçta olmayan bir akım olduğunu belirten en büyük mütefekkir İbn Haldun olmuştur. Büyük düşünür, nafiz görüşüyle, meselâ vahdet-i vücud anlayışının İslâmî olmayıp, dış kaynaklardan geçtiği hususu üzerinde ısrarla durmaktadır[11].

Gerçek şudur ki, Medreseler, Sünnî İslâm bilginlerinin önemli bir kısmı, tarih boyunca Tasavvufun ve ondan doğan Tarikatlerin karşısında olmuşlardır. İslâm ve Türk tarihinde Hocalar ile Şeyhler-Mutasavvıflar arasında devamlı bir mücadele devam edegelmiştir[12].

Bizde Osmanlı Devrindeki Medresetekke savaşını bir tarafa bırakıp yakın zamanlara gelirsek, din âlimlerinden İzmirli İsmail Hakkı, vahdet-i vücudun bir felsefe olduğunu ve bunun "Yunan ve Hint mistiklerinden alınarak bazı mutasavvıflarca din boyası ile boyandığını" vurgular[13].

Tanınmış müfessir Elmalılı Hamdi Yazır, bu konuda, "nerede bir şirk varsa bu felsefe ile az çok alâkası vardır" diyerek benzer bir fikri ileri sürmektedir[14].

Tasavvufa ve Tarikatlere en sert tenkidleri yapan, yeni sayılabilecek iki eser biliyoruz. Bunlardan biri bir Müftü tarafından yazılmış olup, "İslâmiyet Açısından Şeyhlik Ağalık" başlığını taşımaktadır ve ana fikir olarak, Tarikatlerin, dolayısıyle de tasavvufun İslâm esaslarına büsbütün aykırı olduğunu büyük açıklıkla ortaya koymaktadır[15]. Diğer kitap ise "Mesnevinin Tenkidi" adını taşımakta, Mevlâna'nın fikirlerini çok ağır şekilde tenkidle, İslâm'a tamamen aykırı bulmaktadır[16]. Yabancılardan Alfred von Kremer ise, meşhur eserinde Tasavvuf bahsini "İslâmiyetin Bozulması" olarak ele almakta ve incelemektedir[17].

Buraya kadar olan açıklamalardan, tasavvufun, bazı ortodoks Müslüman çevreler ve hatta yabancı ilim adamlarınca gayrı İslâmî bir müessese olarak tenkid ve şiddetle reddedildiğini görmüş bulunuyoruz. Acaba Ziya Gökalp'in tasavvufî bazı şiirlerinin, bu şekilde düşünenler tarafından kötü karşılanmasının onun dinî fikirleri aleyhindeki kanaatin oluşmasında rolü yok mudur? Biz bu soruya olumlu cevap verilebileceğini kabul ediyoruz.

III. Gökalp'ın İslâmiyet Anlayışı ve Yabancı Bilginlerin Tenkidleri

Ziya Gökalp'a karşı yapılan dinsizlik iddialarını reddederek onu savunanlar dahi, kendisinin İslâmiyet ve din anlayışının, ortodoks telâkki ve inançlardan çok farklı olduğunu kabul ve ifade etmişlerdir. Çünkü onlara göre Gökalp, birtakım yanlış ve bidatlerle dolu ve gerçek İslâmiyetten uzak bazı inançların dışında, bir İslâmiyet anlayışına sahiptir ve bu hususta oldukça ileri gitmiş olduğu da yine onların yazdıklarından anlaşılmaktadır. Bunlara örnek verelim: Ziya'nın özel hayatı hakkında en yetkili kimselerden biri olarak kabul edilen çocukluk arkadaşı Ahmed Cemil'in hatıralarında, onun dinsel inanışını anlattığını belirtmiştik. Fakat insanlar için dinin lüzumlu olduğunu söylemenin, aslında dinî inanç sahibi olmakla ilgisi bulunmadığı gibi, onun bid'at olarak gördüğü şeylerin bazen İslâmiyetin aslî inançları olduğunu aşağıda göreceğiz.

Karakoyunlu'ya göre "Gökalp'ın insanlar için faydalı gördüğü *vecdî din,* umumî cemiyet hayatını idare için konulmuş her türlü siyaset, iktisat ve pozitif hukuk kaidelerinin tamamen üstünde kalması lâzımgelen ferdî ve vicdanî itikattan ve bunun serbestisinden ibarettir."[18]. Bu düşüncelerin de, İslâm dininin esasları ile bağdaşmasının zor olduğuna ayrıca değineceğiz.

Karakoyunlu'nun "Ziya Gökalp ve İtikad Mefhumu" isimli makalesinin her noktasına aynen katıldığını söyleyen Baltacıoğlu, "Gökalp'ın din anlayışını anlamak için bu yazıda geçen sözlerini okumak yeter" dedikten sonra, "Gökalp, Türktü, Müslümandı. Ancak onun Müslümanlığı ağızdan kapma, kulaktan dolma bir Müslümanlık olamazdı... Gökalp, İslâm dininin kaynağı olan Kur'an'a, dinin kendisine bağlanarak bütün uydurma, yapma inançlarından (? T.A.) kendini kurtarmıştı." diyor ve yalnız "Gökalp'in ümmet anlayışına, Halifeliği savunmasına katılamam" diye ekliyor[19].

Baltacıoğlu'nun, onun Kur'an'a bağlanarak bütün diğer uydurma inançlardan kendini kurtardığı kanaati, pek

Bir Malta Hatırası: 16 no.da Ziya Gökalp

inandırıcı değildir. Meselâ sadece "Din" manzumesinde Cennet, Cehennem, Şeytan tanımadığını söylemesi bile, Kur'an'da defaatle zikredilmiş bu kavramları da bir tarafa bıraktığını açıkça göstermektedir. Onun, İslâmiyet adına ileri sürdüğü birtakım düşüncelerin İslâm esaslariyle asla bağdaşmadığını, bu dini incelemeye ömürlerini veren birçok tanınmış doğubilimciler vurgulamışlar ve Türkleşmek formülü yanında İslâmlaşma'yı da ortaya atan bir mütefekkirin, bu tutumu karşısında hayret ve şaşkınlıklarını ifadeden kendilerini alamamışlardır.

Meselâ Ziya Gökalp'in "Meşihat" manzumesinde ileri sürdüğü fikirler, İslâmiyetin ana prensiplerine taban tabana zıd düşmektedir. Şöyle ki, o hukukun, Din'in işi olmadığını ve Meşihat'ın devlet işlerinden tamamen uzak durması gerektiğini savunmaktadır. Halbuki İslâmiyette bilindiği gibi Din ve Devlet ayrımı yoktur. Hepsi bir bütünlük içinde İslâmî Düzeni oluşturur. Dinî Düzeni sağlayan kuralların tümüne de Şeriat denir. Şeriat, ferdin özel hayatının en mahrem yönlerinden tutun da, devlet idaresine kadar uzanan her türlü düzenlemeleri içeren bir bütündür.

Şimdi bu meseleler üzerinde yabancı bazı bilginlerin yazdıklarını aktaralım: Jaeschke'ye göre, Ziya Gökalp, "Meşihat" şiiri ile Şeriata karşı en şiddetli hücumu yapmıştır[20]. *Yeni Hayat* isimli kitapta yayınlanan bu manzume, o dönemin İttihat ve Terakki Hükümeti daha doğrusu Enver Paşa'nın emriyle bütün nüshalardan kesilip çıkarıldıktan sonra eser piyasaya çıkarılmıştır. Bu yüzden Türkiye'de bu manzumeyi ihtiva eden bir *Yeni Hayat* nüshasına rastlayabilmek için birçok kütüphanelerdeki nüshaları (Ankara, İzmir, İstanbul) taradığımız halde maalesef bu cür'etli sayılan manzumeyi bulamayınca, bir Almanca araştırmadaki Almanca çeviriden tekrar Türkçe'ye çevirmek zorunda kalmıştım. Daha sonra, vaktiyle A. Fischer'in eserinde bu manzumenin Türkçe olarak yayınlandığını öğrenebilmiştim[21]. "Meşihat" nihayet Türkiye'de de yayınlandı. Fakat yine bir yabancı tarafından (1975 yılı *Sosyoloji Konferansları*, s.6). Bildiğim kadariyle, Şevket Beysan da *Ziya Gökalp* Dergisinde bu şiiri kısmen yayınlamıştır.

O döneme göre gerçekten cüretkârane bir ana fikri taşıyan manzumenin birkaç dörtlüğünü aşağıya alıyorum:

MEŞİHAT

Bir Devlet ki hukukunu kendi doğurmaz,
Kanununa "gökten inmiş değişemez" der
O asla bir Devlet değil, müstakil durmaz,
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer

Hâkim olan Millet midir Meşihat mıdır?
Millî Meclis Mebusan mı? Bab-ı Fetva mı?
Meşrutiyet bir hile-i şeriat mıdır?
Hür bir Millet olduğumuz yoksa rüya mı?

İlmi bırak külliyeye, adli Devlete
Sen sadece diyanetin neşrine çalış
Muradsa nail olmak haklı hürmete
Asra uyan vazifeni yapmağa çalış.

Genç yaşta vefat eden değerli Alman müsteşriki Bergstraesser, onun "Din" şiirindeki fikre de işaret eder. Vaktiyle İstanbul Darülfünununda Ziya Gökalp'le birlikte Hocalık yapmış olan ve kendisini çok iyi tanıyan bu bilgin, onun "Benim dinim ne ümittir ne korku, Allahıma sevdiğimden taparım" diye başlayan şiirinde "Dogmatik"in yani nas'ların (İslâmî ana inançların) bir tarafa bırakıldığını vurgular[22].

Ziya Gökalp hakkındaki önemli kitabında Uriel Heyd, onun din konusundaki tutumunu da belki de bugüne ka-

dar en ayrıntılı şekilde incelemiş bir doğubilimcidir. Profesörün bu konuda söylediklerinden bazıları gerçekten dikkat çekicidir:

"Ziya Gökalp, diğer dinleri olduğu gibi, İslâmiyeti de değişebilir ve içinde geliştiği toplumsal ortama bağlı bir tarihî olgu şeklinde görmektedir" (bir sosyoloji mensubu için bu tabiî bir görüş ise de, pek çok mutaassıb insanla dolu o dönemdeki toplumda [ve hatta bugün için... T.A.] bu çok cesur bir davranıştı".. bir yandan Sufizmin, yani tasavvufun, diğer yandan rasyonalizmin etkisiyle, *Gökalp, ortodoks İslâmiyetin inançları ve yükümlülüklerinden kaçmıştır.* Ziya Gökalp'ın en fazla hayretle karşılanan fikirlerinden biri "Örf ve Nâs" arasında çelişki bulunması halinde, örfün esas alınması gerektiği yolundaki düşüncesidir ki, Heyd, bunu *"şaşırtıcı"* olarak nitelemektedir. Gerçekten de şaşırtıcı olan bu kanaat veya tez, hiç de inandırıcı bir şekilde delillendirilmiş olmadığı için olacak ki, H.A.R. Gibb gibi büyük bir orientalist tarafından "tamamen subjektif" ve "İslâmi felsefenin temelleriyle bağdaşmaz" bulunmuştur[23].

R. Hartmann, Gökalp'ın İslâmın ilk ve gerçek ruhuna, çekirdeğine dönmek ve bunun için de sonradan eklenmiş bütün unsurları atmak istediğini ve İslâmlaşmaktan bunu anladığını söylerse de, aslında onun birtakım fikirlerinin İslâmın ilk şekli ve ruhu ile de bağdaştığı iddia edilemez[24]. Esasen Bergstraesser'in belirttiği gibi onun din hakkındaki fikirleri sistemli bir bütünlük arzetmeyip, manzumelerine serpiştirilmiş ve pratik ve politik amaçlara yönelik olarak ortaya atılmıştır[25].

Görülüyor ki, din konusundaki fikirlerinden dolayı Gökalp'ı muahezeye edip, tenkid etmeleri için hiçbir şahsî, dinî nedenleri olmayan müsteşrikler bile onun ileri sürdüğü birtakım önerilerin ve düşüncelerin İslâmiyetin esaslarına uygun düşmediği kanaatindedirler. Bu durum, konumuz bakımından birinci derecede önem taşır ve çok anlamlıdır.

IV. Gökalp'in Din Anlayışı Üzerinde Ülken ve Duru'nun Görüşleri

Yukarıda bazı yazarlarımızın onun İslâmiyet ve din anlayışının, ortodoks telâkkilere uymadığını, oldukça farklı olduğunu belirttiklerine işaret etmiştik. Bunlar arasında onun çocukluk arkadaşları, hayranları ve takdirkârları da vardır. Söyledikleri şeyler genellikle yuvarlak hükümler halinde kalmakta, biraz da onu savunma amacı taşımaktadır. Halbuki önemli bir fikir adamımız ve sosyoloğumuz Hilmi Ziya Ülken'in ve Gökalp'ı yakından tanıyan eğitimcilerimizden Kâzım Nami Duru'nun konumuzla ilgili olarak yazdıkları üzerinde durulması gereken bir mahiyet taşımaktadır.

Ülken, "Ziya Gökalp" ismiyle yayınladığı eserde şunları yazıyor:

"Ziya'da esas olan din değil Devleti. Onun fikirleri 1914'den 1918'e doğru gittikçe lâikliğe doğru inkişaf ediyor, İslâmiyeti artık bir hukuk, dünyevî bir müeyyide gibi değil, bir ahlâk ve vicdan meselesi gibi almağa temayül ediyordu. Birinci safhada muhafazakâr olduğu halde ikinci safhada Islahatçı görünüyor. Artık Mahkemeleri ve Evkafı Meşihattan almak isteyen Ziya, açıktan açığa *Allahla Cemiyeti aynı addetmekten çekinmiyordu.* İlk defa Proudhon'da görülen ve Durkheim'da sistemleşen bu fikri Ziya'nın benimsediği, birçok yazılarında görülüyor."[26]

Ziya Gökalp'ın çok yakınında yıllarca bulunmuş, Kâzım Nami Duru: "Ziya Gökalp'ın din üzerine olan düşünceleri de başka türlüydü. *Din, kitap değildi.* O, yine *Yeni Hayat*'taki "Dinle İlim" başlıklı ilk şiirinin son satırında şöyle der: "Din, kalpteki vecdin müsbet ilmidir". Fakat *cemiyetin canlı inanışlarını, yapışlarını gerçek din olarak tanırdı.* Ne Medreselilerin "nakliyatını, ne kocakarıların eski mitoloji artığı inanışlarını din sayardı. Bâtıla inanmazdı, gerçek realiteyi görürdü. *Onun için taşkın, kutsal duygular dindi.*"[27] diyor ki, böyle bir din anlayışının ne derece İslâmî bir din görüşü olduğu ortadadır.

Ali Münif Yeğena

V. Sonuç

Gerek yukarıda söylenenler, gerek Ülken'in büyük bir açıklıkla yazdığı satırlar, bize gösteriyor ki, Ziya Gökalp'ın İslâmiyet hakkında ileri sürdüğü fikirlerin İslâm dininin ana prensipleri ve inançları ile bağdaşmasına imkân yoktur. O, bir anlamda kendince bir din ve İslâmiyet anlayışı getirmeğe ve koymağa çalışmış, fakat bunu da sistemli bir şekilde yapmamıştır. Bu reformcu fikirleri kabul etmeyen Müslümanların onu benimsemedikleri, kendisine yakıştırdıkları sıfatlardan anlaşılmaktadır. Şüphesiz "dinsiz" gibi sıfatlar insafsızca birtakım yakıştırmalar ise de, Gökalp'ın ortodoks bir Müslümanlık anlayışından çok uzak olduğu, Batılı bilginlerin bile ısrarla belirttikleri bir gerçektir. □

---

[1] Mehmed Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul, 1952, s.31.
[2] M.E. Erişirgil, *a.g.e.*, s.31 vd.
[3] Fikret Karakoyunlu "Ziya Gökalp ve İtikad Mefhumu", *İş Mecmuası*, C.XII, s.61-62, 1946.
[4] Fikret Karakoyunlu'nun *a.g.m.*'den naklen.
[5] M. Sıtkı Dursunoğlu, "Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar", *İş Mecmuası*, sayı 19, 1939.
[6] Rıza Nur, *Hatıralar*, İstanbul, C. III, s.816-7.
[7] Babanzade Ahmed Naim, *İslâmda Davay-ı Kavmiyyet*, Darülhilafe, 1332.
[8] Roger Garaudy, "Dünyada milliyetçilik kadar İslâma ters düşen birşey yoktur. Bir insan aynı anda hem Milliyetçi hem Müslüman olamaz" diyor. Bak. *Nokta* dergisi, 24.5.1987 tarihli sayısı.
[9] Hüseyin Kâzım Kadri'nin adıgeçen eseri, değerli araştırmacı İsmail Kara tarafından *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınlanmıştır. Bak. sayı 50 vd., 1988.
[10] Erişirgil, *a.g.e.*, 32.
[11] İbn Haldun, *Şifaus-Sail*, İstanbul, 1984, çev. S. Uludağ
[12] Tahir Alangu, "Kadızadeliler Meselesi", *Cumhuriyet*'te tefrika, 28 Nisan-4 Mayıs 1964.
[13] İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, s.149, (S. Uludağ'ın yukarıki çevrisinden naklen).
[14] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* I, 1971, 572-78.
[15] Mehmed Emin Bozarslan, *İslâmiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık*, Ankara, 1964.
[16] Muhammed Şahin, *Mesnevinin Tenkidi*, İstanbul, 1946.
[17] Alfred von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, 2. baskı, Darmstadt, 1961, s.100 vd.
[18] F. Karakoyunlu, *a.g.m.*
[19] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, İst: 1966, s.62.
[20] G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Ankara, 1972, s.14
[21] August Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig, 1922.
[22] G. Bergstraesser, "Islam und Abendland," *Der Vordere Orient* Königsberg 1929 içinde.
[23] Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, London, 1950, (Türkçesi: *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kadir Günay çevirisi, s.97 ve 104.
[24] Richard Hartmann, *a.g.m.*
[25] G. Bergstraesser, *a.g.e.*, s.26.
[26] Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul, Kanaat Kitabevi, t.y., s.30.
[27] Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949, s.39.

Mesut Fânî Üzerine

TAHA TOROS

Yazıda Kasım sayımızda yayımlanan İsmail Arar'ın yazısında eksik bırakılan ve düzeltilmesi gereken hususlar yeralıyor.

TARİH ve TOPLUM'un Kasım sayısının (Kitabiyat) bölümünde, Sayın İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı" başlığı altında, Mesut Fâni Bilgili'nin bundan 50 yıl önce yayınladığı *Atatürk'ün Hayat Felsefesi* adlı kitabını tanıtıyor.

Sayın İsmail Arar'ın çok dikkatli bir araştırmacı olduğu herkesce bilinmektedir. Ancak, bu yazısının -belki Atatürk'ün 50. ölüm yılı nedeniyle, derginin Kasım sayısına yetiştirilmesi içinaceleye getirildiğini sanıyor ve düşülen hataların düzeltilmesi açısından bu satırları yazıyorum. Sayın Arar'ın, bunu çok samimî bir anlayışla karşılayacağını da biliyorum.

150'likler listesinin 27. sırasında bulunan Mesut Fâni, aynı listenin 106. sırasında yeralan Ali İlmî'nin oğlu değildir. Küçük kardeşidir. Ali İlmî 1878 doğumlu, Mesut Fâni 1889 doğumludur.

Bu vesileyle konuya biraz daha açıklık getirmekte yarar görüyorum. Şöyle ki: Bunların ortanca kardeşleri de 150'liklerdendir. Listenin 37. sırasında yer alan, Hürriyet ve İtilâf Fırkası umumî kâtibi Zeynelabidin de her ikisinin özbeöz kardeşidir. Bu suretle 3 kardeş de 150'likler grubuna dahil edilmiş bulunuyor. 150'likler listesinde 26. sırada bir Zeynelabidin daha vardır ki, eski âyân azalarından olup Konyalıdır. Bunlar ayrı ayrı kişilerdir. Vaktiyle bir yazarımız, bunları aynı kişiymiş gibi göstermek gafletine düşmüştü!

Ali İlmî, Zeynelabidin ve Mesut Fâni'ler 7 erkek kardeştiler. Bir kardeşleri, Dr. Bâkî Bilgili, İstiklâl Madalyası almıştır. 1979 Haziranında 100 yaşındayken İstanbul'da öldü.

Babaları Şeyh Mehmet Fâni, Süleymaniye'den Adana'ya gelerek Kadirli kazasına yerleşmiş, Kozan'da, Maraş'ta, Halep'te, Mersin'de, Bingâzi'de ve daha çok Adana'da memuriyet yapmış, Arapça ve Farsça'ya fazlasıyla âşina, şair, hattat, bilgin bir kişi olarak tanınır.[1]

Fâni Efendi, bütün çocuklarını okutmuştur. İlk oğlu Ali İlmî (1878-1964)'dir.[2]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası umumî kâtibi olan Zeynelabidin, 1884 doğumludur. Yurtdışına sürgün edildikten sonra Bağdad'a gitmiş, Irak Kralı Faysal'ın, daha sonra İran Şahı'nın yardımıyla yaşamış, 150'liklerin affından önce orada ölmüştür.

Mesut Fâni, İstanbul Hukuku'ndan pekiyi derecede mezun olduktan sonra Mersin'de hâkimlik yapmış, daha sonra Cebelibereket Mutasarrıfı olmuştur.

150'likler listesine girince Paris'e giderek Hukuk doktorası yapmıştır. Doktora tezi olan *La Nation Kurde et son Evolution Sociale* için Fransa hükümetinden burs alarak Hindistan'a kadar gitmiş, Irak ve İran'da araştırmalarda bulunmuştur. Paris'te kaldığı müddet zarfında felsefe üzerinde de çalışmaları olmuştur. 1938 yılına kadar Antakya Lisesi'nde felsefe öğretmenliği yapmıştır. 150'liklerin affı üzerine, aynı lisede edebiyat öğretmeni olan ağabeyi Ali İlmî, Kadirli ilçesine dönmüş, Mesut Fâni Antakya'da avukatlık yapmıştır. İleri yaşında İstanbul'a gelerek, Levent'te son yıllarını geçirmiştir.

Mesut Fâni 15.11.1979 günü İstanbul'da öldü. Zincirlikuyu mezarlığına gömüldü. Hatay'da öldüğüne dair yayın hatalıdır.

Mesut Fâni'nin Fransızca doktora tezi ve Atatürk'le ilgili kitabından başka *Manda İdaresinde Hatay Kültür Hayatı* ile *5 Temmuz* adlı eserleri vardır.

Sınıf arkadaşı olan Burhan Felek'in Mesut Fâni'ye dair, *Milliyet* gazetesinde iki yazısı yayınlanmıştır.[3] □

Mesut Fânî Bilgili

[1] Hoca Fâni Efendi (1849-1936), Üstadımız İbnülemin Mahmut Kemal İnal ile kardeşi Tevfik Bey'in ilk hocalarıdır. *Son Asır Türk Şairleri*, s.363-365; *Son Hattatlar*, s.538-541.
Bakırköy Akıl Hastanesi Baştabibi Dr. Fahri Celâl Bey, vaktiyle *Cumhuriyet* gazetesinde, haftalık sohbetlerinin birini Fâni Efendi'ye tahsis etmişti. Fâni Efendi, ebcetle tarih düşürmekte usta bir şairdi. Arapça ve Farsçası üstün nitelikteydi. Abidin Paşa'nın, Valiliği sırasında onu Adana merkezine alarak çocuklarına Arapça ve Farsça okutmak üzere hususî hoca tayin ettiği bilinmektedir. Kendisinden dinlenildiğine göre, Sırrı Paşa Adana'dan Bağdad'a vali olarak giderken Fâni Efendi'yi de beraberinde götürmek istemiş. Fâni Efendi "Evlâd-ı ayâl kesirdir" diyerek Paşa'dan özür dilemiş.

[2] Ali İlmî'nin bestelenmiş şarkıları vardır. Aynı zamanda babası gibi Ebcet ile tarih düşürmeye meraklı. Uzun bir kasidesinden seçtiğimiz şu beyt, garip bir tesadüfü belirtiyor:
Hesap ettim hürufun ismimin erkam-ı Ebcet'le,
Yüzelli çıktı, birleştik bugün *Sultan*'la nikbette.
Eski edebiyatımızın hünerlerinden olan ebcet hesabına göre, İlmî adının harfleri 150 rakamını gösteriyor. Sultan'ın harfleri de ebcetle 150 tutuyor. Kendisinin 150'liklerden oluşu ve üçünün aynı rakamı göstermesi, ebcet tarihinde, nâdir rastlanan bir olaydır.
Ali İlmî ile Refi Cevat Ulunay, 150'lik listede yer almak suretiyle, kader arkadaşı olmuşlardır. Ali İlmî'nin ölümü üzerine Ulunay, bu kader yoldaşı için *Milliyet*'te iki makale yazmıştır: *Milliyet*, 1.9.1964-7.9.1964, *Ulus* gazetesinde (Topluiğne) takma adıyla fıkralar yazan Nurettin Artam da Ali İlmî'nin 30.12.1945 tarihinde bir şiirini yayınlamıştır. Ali İlmî'nin şairliği için bakınız: *Son Asır Türk Şairleri*, s.703-704

[3] *Milliyet*, 4.4.1975 ve 23.12.1979. Son yazısında Burhan Felek -yanlış kaynaktan almış olacak ki- Mesut Fâni'nin Antakya'da vefat ettiğini yazmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, İstanbul'da ölmüştür.

Munise Başikoğlu'nun Hatıraları V

Babam Rıza Tevfik

XIII

İstanbul'a dönüşümden bir hafta sonra babamın bir mektubunu aldım. 15 Haziran tarihli idi:

"... Bugün seni ve Rıza'yı Patria vapuruna bırakalı üçüncü gün. Vapurunuzun bizim evin önünden geçmesini epeyce bekledik. Nihayet geç geçti. Galiba vaktinde hareket etmedi. Biz balkonumuzda sizi selâmladık ve vapurunuzu selâmetledik.

Anne sizden ayrıldıktan sonra çok müteessir oldu ve fena halde ağlıyordu, bir kolunda Nazif, diğer kolunda ben, otomobil meydanına kadar geldik. Nazif bizden ayrılıp Beyrut'ta kaldı. Biz ikimiz evimize geldik.

Evin ıssızlığı ve sizin odanızın perişanlığı büsbütün hüznümüzü arttırdı. Rıza'nın eski patikleri, kırık otomobili, tahta arabası ve birkaç oyuncakları ötede beride duruyordu. Anne bu hali görünce yeniden ağlamağa başladı ve akşama kadar bu mahzunluğumuz devam etti.

Çok yorgun ve bîtab olduğumuz için öğle uykusuna yattık. O akşam anneyi zorla çıkardım, Sabih beylere götürdüm. Bütün dostlar da oraya geldiler. Akşam yemeğini hep beraber orada yedik. Biraz eğlendik ve geç vakit eve avdet edip hemen yatağa serildik.

Sizden ayrıldıktan sonra bizim evimize çöken sükunete hâlâ alışamadık. Galiba sizi pek çabuk ve pek çok özleyeceğiz.

Beyrut'ta çıkan bir mühim Arapça resimli mecmua benden bahsedip uzun makaleler yazıyor ve son fotoğraflarımı da basıyordu. Bu haftaki nüshasında, Rıza'yı kucağıma alarak çıkartmış olduğum çıplak resmini basmış, bir de uzun makale yazmış ve benim Amerika'da Fransızca olarak yazmış olduğum bir uzun şiiri de Arapçaya pek güzel tercüme etmiş.

Bana üç nüsha geldi, çok memnun oldum. Rıza hakkında diyor ki: 'Bu güzel, sıhhatı yerinde altın gibi çocuk Filozofun torunudur. Büyükbabası ile beraber Cunya sahillerinde spor yapıyorlar.'

Görüyor musun, senin koca herif!.. İstanbul'dan evvel burada şöhret oldu ve nam bıraktı. O mecmuanın sahifesini kestim, sana bu mektup içinde gönderiyorum.

Sen bu resmi Rıza'ya gösterirsin ve burada geçirmiş olduğu hayatı hatırlatırsın."

Aynı mektubunda Rıza'ya nasıl bakmam, neler yedirmem lâzım geldiğini yazıyor. Özellikle konserve yemeklerden kati surette sakınmamı, şeker yerine bal ve iyi pekmez yedirmemi tenbihliyor. Kendisi konserve düşmanı olduğu için şöyle devam ediyordu:

"... Konserve yemeklerden bir katre bile tattırma. Sen de zerre kadar tatma. Peynir ekmek yiyiniz çok daha faidelidir. Konserve yiyenler kanser hastalığına hazırlanıyorlar demektir.

Sakın ilâca alıştırma. Şimdilik söyleyeceğim şeyler bu kadardır.

İnşallah İstanbul'a selâmetle vasıl olmuşsundur. Tabiî, bir iki gün istirahat ettikten sonra bazı kimseleri ziyaret eder ve benden selâm götürürsün. Evvelâ Besim Ömer Paşa'ya gider ve resimlerimizden götürür, kendisine takdim edersin. Sonra Dr. Abdullah Cevdet'e git, benden selam söyle, bana seninle göndermiş olduğu şiir kitabından dolayı çok mahzuz ve müteşekkir olduğumu söyle. Mümkün olsa da Abdülhak Hamit beyi görmek için

Şamlı Sabir Bey'in evinin önünde; Rıza Tevfik'in kucağında Rıza Başikoğlu, yanındaki şapkalı Hamit Bey (Çengeloğlu),

kendisinden söz alsan, Maçka Palas'a gitsen, benim hürmetlerimi takdim etsen.

Senden bazı kitaplar da soracağım, fakat hele biraz rahat et de sonra. Bu mektubu kısa yazmağa mecburum, vakit yok. Havadis-i mühimme de yok. Sen bize İstanbul havadisi ver. Bâkî afiyet."

Hiç bıkmadan tekrarladığı nasihatlerinden başta geleni, bilinçli gıda alıp, hasta olmamak ve lüks şeylere heveslenmemek.

27 Temmuz tarihli mektubunda şöyle yazıyor:

"... Sen şimdi madem ki evin masraf meselesini idare ediyorsun, başka şeylerden ekonomi yap, fakat yemeklerden yapma. Her şeyin en iyisini alın, sağlam ve adamakıllı yapılmış yemekler yiyin. Biz nasıl masraf ediyorduk bilirsin, hem iyi ve besleyici yemek hazırlamak hem kolay hem daha faidelidir. Her şeyden ziyade sıhhat düşünmeli ve süs kabilinden sayılan şeylere gönül bağlamamalı, onları tedarik edemiyorum diye üzülmemeli. Lüks eşyanın nihayeti, hududu yoktur ve yiyecek içecek, basit elbise ve ev eşyasından mâdâ hep lükstür. Sizin hamdolsun kendinize göre döşeli, dayalı eviniz var. Şimdilik fazlasına heves etmeyiniz. Biraz para tutunuz, dünyanın bin türlü hali var. İnşallah dünyanın hali de düzelecektir.

Şimdi Cunya'nın en sıcak devri, evvelâ sabah saat altı sularında anne ile beraber mayolarımızı giyip ayağımıza da terlikleri geçirdikten sonra, hemen kapımızın önünden bir dakikada o güzel taş merdivenlerden denize giriyoruz ve bir buçuk saat yüzüyoruz. Yeni evimizden ve hayatımızdan memnun, kendi halimizde yaşıyoruz. Artık hep burada oturacağız. Şimdi bizim deniz iki gündür öyle müthiş dalgalarla çalkalanıyor ki, görülecek şey. Bütün gece taş koğuklarına dehşetli darbeler, sadmelerle daimi uğultular içinde uyuyoruz ve uzak memleketlere vapurla seyahat ediyoruz gibi geliyor. Ne güzel."

Babama yazdığım son mektuplarımda, Nazif'i İstanbul'a göndermek isteyip istemediğini ve bu konuda ne düşündüğünü sordum. Aynı mektubunda:

"... Nazif'in İstanbul'a avdet edip orada kalmasını pek arzu ediyorum ki bu da pek tabiîdir. Bizim son ve en büyük arzumuz budur. Lâkin bu hususta maddî, manevî, iktisadî ve siyâsi o kadar güçlükler var ki, bu mektupta tamamile izah etmeğe imkân yoktur.

Sporu seven Rıza Tevfik

Biz Nazif'i İstanbul'a göndermek istiyorsak, orada çalışsın ve bir meslek edinsin ve kendi memleketinde bir mevkî tutup İstanbul'da doğmuş bir Türk olmak haysiyeti ile hizmet etsin ve rahat yaşasın diyedir. Çünki bu yabancı yerlerde kaybolup gidecektir. Acaba Nazif orada yalnız başına çalışıp da muvaffak olabilecek mi? Sonra, onu istediğimiz mekteplere bu yaştan sonra kabul edebilecekler mi? Bu hususta çok müteredditd bulunuyoruz. Bir de masraf meselesi var. Kendi başına İstanbul'da yaşarsa, ona nereden bulup da para yetiştirebileceğiz, bilmiyorum.

İşte endişelerimiz ve hesaplarımız bu gibi mülâhazalar etrafında dönüyor ve bizim âhir ömrümüzde cidden rahatımızı bozuyor. Maamâfih ben merak ettim, Nazif'in meselesi ve müşkilâtı için Beyrut'a gidip Türk Konsolosluğu'ndan birçok şeyler sormağa karar verdim ve geçen gün Nazif'i de beraber alarak Beyrut'ta Türk Konsolosuna gittik ki pek nazik bir adamdır. Bizi pek iyi kabul etti ve Nazif için konuştuk. Pasaportları istemişti, gösterdik. 'Bu pasaportu yalnız vize ettirmekle Türkiye'ye avdet edilebilir ve Türk olduğu için Türkiye'de yalnız bir sene oturmakla yine Türk tâbiyetini ihraz edebilir. Maamâfih müsaade buyurursanız ben bir kere resmen Türkiye Hükûmeti'ne yazayım ve katî malûmat alayım' dedi. Biz de pek muvafık gördük. Zaten bu sene İstanbul mekteplerine kayıt olunabilmek zamanı geçmiş bulunduğu için ve o mekteplere girebilmek için behemahal burada bir idadî şehadetnamesi almağa muhtaç bulunduğu için Nazif'i derhal yine Amerikan Üniversitesi'ne leylî olarak gönderdik; bir sene sonra küçük ticaret *(course)*unu bitirip şehadetname alacak ve o şehadetname ile Ulûm-u İktisadiye ve Şehbenderlik mektebine girecek. O mektepte yaş kaydı yokmuş. Nazif yirmi beş yaşına bastı.

Her ne olursa olsun, İstanbul'a avdet edebilmesi için resmî bir müsade ile hak kazanmasına çalışıyoruz. Bakalım, Konsolosun vereceği malûmatı sana bildiririz."

Bu ara, yapılacak birkaç önemli görevlerim vardı babam için. Evvelâ -meşhur şair ve aziz dostum- diye bahsettiği Abdülhak Hamit beyi ziyaret edecek ve babamın kendisine yazdığı mektupla resimleri takdim edecektim, buna karşı, babam için şairden imzalı bir resim isteyecektim.

Bir gün büyük şairin Maçka Palas'taki dairesine gittim. Çok şık giyinmiş olarak, yazıhanesinin yanındaki koltuğa oturmuş kitap okuyordu.

Babamın mektubunu Lusien hanımla beraber büyük bir ilgi ile okurken hem çok neşelendiler hem de mahzun oldular.

İkinci ziyaretim, babamın: "pek insaniyetli bir adam, pek hakikatli bir dost olduktan maadâ, Türkiye'de müstesna bir şahsiyet-i mümtaze" diye andığı Dr. Besim Ömer Paşa'ya oldu. Paşa da son derecede memnun oldu babamın mektubuna.

Sıra, Abdullah Cevdet beyi ziyarete geldi, babamın kendisine yazdığı bir mektubu, Fransızca olarak yazdığı "L'Exil" ismindeki şiirini ve birkaç fotoğrafını götürüp takdim

edecektim.

Ne yazık ki, münasip bir günü beklerken, gazetede Abdullah Cevdet beyin âni olarak kalp krizinden öldüğünü okuyunca ne yapacağımı şaşırmış, kendisini çok iyi tanıdığım için hem üzülmüş hem de babamın bu arzusunu yerine getirememiştim.

Babam da bu acı haberi hemen öğrenmiş ve bana bir mektup yazarak: "Zavallı dostum Abdullah Cevdet'in birdenbire sekte-i kalbiyeden vefat etmiş olduğunu gazetelerde gördüm, çok müteessir oldum." diye üzüntüsünü belirtmişti.

Aynı mektubunda benden şu kitapları istiyordu:

"1. Külliyat Dîvan-ı Fuzulî, Köprülü Fuat bastırmış, Zaman Kütüphanesi'nden alınacak.

2. Âşık Paşa Zade Tarihi, Maarif Nezareti bastırmış. İkbal Kütüphanesi'nin sahibi Hüseyin Efendi'den alınacak.

3. Nedim Dîvanı'ndan, Halil Nihat bastırmış.

4. Hamitnâme,

5. Dîvan-ı Leylâ

6. Dîvan-ı Niyazi

7. Rübaiyyat ve ne kadar böyle dîvan varsa gönder, işime yarıyor.

Hamid'in *Yabancı Dostlar*, Ruşen Eşref'in *Damla Damla*'sını da gönder."

Bütün bu istediği kitapları bulup göndermekle meşgul olurken 1933 yılına girmiş bulunuyorduk. Mektuplaşmalarımız düzenli bir şekilde devam ediyordu. Yeni yılın ilk mektubunda:

"... Kânunuevvel'in 26'ncı günü yeni sene başını hoş geçirmek için Refik Halit, hanımı ve oğlu ile beraber bize misafir gelmişlerdi, bu sabah Haleb'e avdet ettiler.

Geleceğini bize vaktile haber vermişti, zaten bekliyorduk. Her gece alay, eğlence, ziyafet, hele bu neşeli insanların boğazına hizmet etmek için her gün harıl harıl yemekler hazırlamak, sonra durup dinlenmeyip deniz kenarlarında, orada burada sürtüp dolaşmak ve birçok fotoğraflar çekmekle günlerimiz geçti. Havalar da talihimize o kadar güzel ve parlak oldu ki, her günümüz hoş geçti.

Yanıbaşımızda fevkalâde güzel bir de portakal bahçesi var ki, bizim yemek odasının yanındaki büyük muz bahçesinin bir kısmını teşkil eder. Oraya iki günde bir gidip ağaçlar üzerinden istediğimiz gibi portakal seçerek alıyor ve on, on iki okka portakalı sıkıp suyunu içerek iki güne varmadan bitiriyorduk.

Sabih bey dahi daima bizimle beraber olduğu için altı kişilik soframız pek gürültülü ve eğlenceli geçti. Refik Halit'in pek güzel bir fotoğraf makinası vardı. Onunla bizim yeni evimizin etrafında ve Cunya'da on sekiz filmlik fotoğraf aldı. Bunların bir kısmını Cunya'da acele yaptırdık. Pek güzel çıkmış olduğu için sana birkaç tanesini bu mektup ile gönderiyorum. Hep tanıdığın yerlerdir.

Elhasıl 1932 yılının son günlerini ve bu yeni 1933 yılının ilk günlerini pek neşeli, eğlenceli ziyafetlerle geçirmiş olduğumuza pek memnunuz ve seni her an Rıza ile beraber hatırladık.

Rıza'nın kırık otomobili de büyük balkonda daima duruyor. Ne vakit gelirseniz, onu denize atıp artık daha güzelini alacağız.

Çünkü Rıza kadar güzel ve uslu, akıllı çocuk hiç yok, aradık bulamadık."

Babam mektuplarında ara sıra Rıza'ya hitâben de böyle satırlar yazar, onları Rıza'ya okumamı tembihlerdi.

Fakat, yine endişeli günler başlıyor babam için. Mart ayında yazmış olduğu bir mektubunda:

"... Ara sıra Fransız gazetelerinde okuduğumuz haberler maateessüf bize ancak keder ve hüzün veriyor.

Bu sefer harb olursa artık bu dünya ve bu medeniyet ve bütün devletler mahvolur."

Amerika'da bulunan Said o sıralarda Janet isminde bir Amerikalı kız arkadaşı ile beraber "Academy of Fine Arts" -Güzel Sanatlar Akademisi-'ne devam ediyor ve heykeltraşlık ve yağlıboya resmine çalışıyorlardı.

Aralarında başlayan duygusal ilgiden sonra evlenmeye karar veriyorlar ve bu haberi ayrıntılı olarak bir mektupla babama bildiriyor Said. Bu mektubun kendisinde bıraktığı etkiden şöyle bahsediyor babam:

"... Evvelâ anne ile düşündük ki, bu kızcağız Said'i bu kadar takdir edip seviyor ve diğer arkadaşlarından onu üstün buluyor demektir.

Said de onu beğeniyor ve 'ben bu kızla evleneceğim' diyor. Pekâlâ. Varsın evlensinler. Buna bir diyeceğimiz yok, itiraza hakkımız yok. Bunu tasvip ettik.

Lâkin, Said Türkiye'den ve hatta bizden de artık bütün bütün ayrılıyor demektir. Amerika yakın bir yer değil ki görüşmek için ziyaret kolay olsun. Ben artık yetmiş yaşıma yaklaşıyorum. Tabiîdir ki, gittikçe ölüme yaklaşmaktayım.

Ölümden hiç korkmuyorum, fakat benim en büyük emelim, ben ölürken sizi yine toplu bir halde yanımda görmek ve sizinle konuşa konuşa bahtiyar ölmek idi.

Halbuki Nazif de bizi bırakıp gidecek ve kendisine bir meslek edinecek. Demek ki biz iki ihtiyar, âhir ömrümüzde öksüz kalacağız ve hastalığımızda yabancı ellere kalacağız, hiç bir kimseden bir teselliyet alamayacağız.

Yazık ki, beni ve efkâr ve hissiyatımı içinizde Said kadar iyi bilen kimse yoktu. Bu şeyleri düşününce benim gözlerim yaşardı. Biz zengin olsa idik, Amerika pek yakın bir yer ola idi, o kadar zararı olmazdı.

Fakat biz bir daha Amerika'ya ne vakit ve nasıl gidebiliriz? İşte bu mülâhaza bizi ebedî bir mahzuniyete mahkûm etti."

1933 yılının Haziranında Nazif, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden iyi derece ile diplomasını alıyor. Aynı zamanda, daha yüksek eğitim için Amerika'ya bir burs kazandıktan başka, Musul Petrol Şirketi'nden orada çalışması için bir teklif alıyor. Bu başarıları ile, Cunya'ya annemin ve babamın yanına gelince, babam çok seviniyor ve iftihar ediyor.

Baalbek Harabeleri'nde ortada Rıza Tevfik, arkada solda Munise Başikoğlu

Fakat bütün bu sevindirici haberlere rağmen, babam yine de mahzun ve meyûs, Nazif'e: "Ne yazık ki çocuklarımızdan hiç birisi İstanbul Darülfünunundan mezun olmak imkânını bulamadı." diye üzüntüsünü belirtiyor. Bunun üzerine Nazif, İstanbul'a gitmek için izni gelince, İstanbul Üniversitesi'ne kaydolup oradan da mezun olacağını babama vaad ediyor.

Üç dört hafta sonra, babamdan beni mahçup eden 8 Ağustos tarihli bir mektup alıyorum:

"... Kızım Aff-ı Umumî olacakmış, gazeteler resmimi basmışlar, benim de Aff-ı Umumî listesine dahil olacağımı söylüyorlar. Sen dünyadan bîhaber imiş gibi yaşıyorsun, bize hiç bu mühim haberleri vermiyorsun.

Aff-ı Umumî'nin bize taallûk eden haberlerine gelince, son gazete havadislerinden öyle anlaşılıyor ki, ben, Refik Halid ve diğer birkaç arkadaşlar affolunacakmışız. Herhalde meselenin kati surette hal olunmasına ve hakikatın meydana çıkmasına daha iki ay var. En doğrusu o zamana kadar beklemektir.

On bir seneden beri bize karşı beslenen bu fazla düşmanlığın bu kanun ile bertaraf edilmesi elbette memnuniyeti mucip olan bir şeydir.

Tabiîdir ki, benim tekaüt maaşımın miktarı belli iken aff-ı umumî kanunu ilân olunur olunmaz, Nazif,

İstanbul'a döndükten sonra Nazif Bey'in oğlu Ahmet Bölükbaşı ile birlikte.

Rıza Tevfik çalışma odasında

anne ve ben İstanbul seyahatine çıkamayız sanırım.

Sonra, bizim tekaüt maaşımızla İstanbul'da insanca yaşayamayız elbette. İstanbul'da evimiz yok, barkımız yok, dikili bir ağacımız yok.

Sonra, Cunya'da gezdiğimiz gibi İstanbul'da gezmek istemem. Binaenaleyh, bence en mühim mesele para meselesidir. Şu hale göre Nazif'i selâmetle İstanbul'a gönderdikten sonra, bizim için avdet etmek mümkin olabilecektir sanıyorum.

Herhalde yine dediğim gibi kanunun ilânını bekleyeceğiz, paramızın müsaadesine göre bir program yapacağız."

O yaz Cunya'da, babam, annem ve Nazif birlikte geçirmekte oldukları mutlu tatil günlerinden bir gün, kapı çalınır. Gelen, Türkiye'nin Beyrut Konsolosudur. Evlerinde ağırladıkları ve babamın "fevkalâde nazik" diye bahsettiği Konsolos, Nazif'in İstanbul'a gitmesi için Türkiye Hükûmetinden aldığı resmî izin kâğıdını getirmiştir.

Bu sevinçli haberi bizzat getiren Konsolosla çok mutlu bir hava içinde geçen o günün ertesi günü, babam bana yazdığı 31 Ağustos tarihli mektubunda, bu ziyaret ve konu hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra sevinçlerini şöyle anlatıyor:

"... Müjde, Nazif'e izin çıktı, üç gün evvel haberi aldık. Hazırlanıyoruz. Nazif çok memnun, gidip gelip beni ve anneyi öpüyor. Yalnız anne sevinç ve hüzün içinde her an tavrını değiştiriyor. Evvela, "ah Nazif'e izin çıksa da vaktinde üniversiteye gitse" derken, şimdi Nazif'ten ayrılacağını düşündükçe pek mahzun oluyor ve yavaş yavaş ağlıyor.

Halbuki anneye de biz istemediğimiz halde izin geldi. Lâkin o katiyen beni bırakıp da bir yere gitmez. Her ne ise, bu işin Hükûmet muamelesi ve resmî kısmı bitti. Bize, Nazif'i hazırlayıp göndermek düşüyor. Onunla meşgulüz."

Tarih 18 Eylül, Cunya. Bu mektupta Nazif'ten ayrılışlarını yazıyor babam:

"... Dün artık Nazif'in bavulları tamamen hazır olmuştu. Üç bavul, bir de keman kutusu, bir otomobil istedik, bizim yalının merdiveni önüne tam saat sekizde geldi. Hep çıktık, evvelâ Nazif'le anne veda edip öpüşürken resimler çektim. Sonra Sabih beyin evinin önüne gelince onu da çağırdık ve otomobilin yanında hep beraber yine resim çektik ve ayrıldık. Gümrükte işimizi bitirdik ve Nazif bizimle bir son defa daha veda etti. Biz parmaklığın içinde kaldık. Nazif'in rıhtım üzerinde bir resmini daha çektik. Sonra Cunya'ya döndük. Necip beylere gittik, orada Sabih bey de vardı. Beraber akşam yemeği yedikten sonra evimize geldik, hemen yattık.

Evimiz ıssız ve karmakarışık idi. Anneyi götürmeyecektim. Hatta bizim yalının kapısında veda edip Nazif'i göndererek biz evde kalacaktık. Çünki, geçen sene vapura kadar seni götürüp de veda ettikten sonra anne Beyrut sokaklarında fena halde ağlamıştı ve eve geldikten sonra da devam etti idi.

Bu sefer ağlamıyacağına söz verdi ve çok ısrar etti, gümrüğe kadar Nazif'i götürdük, ağlamadı, lâkin bu sabah kalkıp da Nazif'in yatağını bomboş görünce hüngür hüngür ağladı ve güç yatıştırabildim.

Çocuklarını bu kadar derin bir şefkatle seven anne görmedim. Zavallı ne muhabbetli, ne iyi kalpli bir anneciktir. Artık şimdi onu avutmak ve eğlendirmekle meşgul olacağım.

Nazif'e gelince, annesini ve beni

büsbütün yalnız bıraktığına müteessir olmakla beraber memnunen gitti.

Ben de onu Beyrut muhitinden kurtardığım ve daha şerefli, vatanına faideli ve daha parlak bir istikbal gösterdiğim için pek memnunum.

Fakat ben de bu sevimli herifin güzel gözlerini ve elmas dişlerini ve güler yüzünü bu sabah göremediğim için pek mahzun oldum ve daha şimdiden mütehassırım. Fakat yine memnunum, çünki yalnız Nazif'te ümidim kaldı. Karakteri sağlam olduğu için inanıyoruz ki, çalışacak ve işinde muvaffak olacaktır."

XIV

Romanya'nın "Dacia" vapuru Galata rıhtımına yanaştıktan saatlerce sonra, Nazif vapurdan çıkabilmiş ve biz ancak akşam geç vakit evimize gelebilmiştik.

O sıralarda Beşiktaş'ta, Yıldız Caddesinde bir apartman dairesinde oturuyorduk. Nazif de bizimle kalacaktı. İstanbul Üniversitesi'ne girebilmek için hemen teşebbüse geçti. Bu müddet zarfında da kendini yeni çevresine çabucak sevdirdi ve dost kazandı.

İstanbul'daki Yüksek Ticaret ve İktisat Okulu'na girebilmesi için yapılması lâzım gelen resmî muameleleri için, eski dostlardan yardım gördü. Yeni Türkçe için kendini hazırladı ve imtihana girerek kazandı. Her türlü resmî muameleler tamamlanınca İstanbul Yüksek Ticaret ve İktisat Okulu'na girebilme hakkını resmen kazandı. Bütün bu hazırlıklar yapılırken aradan aylar geçtiği için, Nazif o yıl eğitimine başlayamamış, gelecek yılı beklemişti.

Nazif'in gelişi ile yaşantımız daha canlı ve neşeli olmuştu. Babamla mektuplaşmalarımız devam ediyor ve herşey hakkında ayrıntılı olarak yazıyordum babama.

O sıralarda Kıbrıs'ta oturan babamın eski dostu İsmail Hikmet bey (Ertaylan) babamı ve annemi Kıbrıs'a davet ediyor ve babam oradan yazdığı mektubunda:

"... Biz yirmi iki gündür Kıbrıs'ta Lefkoşe şehrinde dostumuz Hikmet beylerde misafiriz. Hikmet bey buranın Türk Lisesi müdürü olmuş, hanımı da Kız Okulu Müdiresi. Kirası ayda üç İngiliz lirası güzel bir evde oturuyorlar. Ben burada şiirlerimin büyük kısmını bastırıyorum. Şimdilik bir (popular edition) yapıyoruz, ucuz olacak, çünki paramız yok. Sonra, pek temiz kâğıt ile resimli ve süslü bastıracağız.

Bakalım Kıbrıs'tan Cunya'ya ne vakit avdet edebileceğiz, bilmiyoruz. Her halde çok kalmıyacağız. Elhamdülillah annenin de, benim de keyfimiz iyidir."

O günlerde, gazetelerin birinde babamın öldüğüne dair bir havadis çıkmış. Abdülhak Hamit bey de doğru olup olmadığını anlamak için evime kadar gelmek zahmetinde bulunmuştu. Beni görür görmez, "Baban nasıl?" diye sormuş ve ben bu rivayetten habersiz, biraz da hayretle, "İyidir efendim, mektup aldım, keyfi iyi imiş" diye cevap verdikten sonra, "Bir şey mi var Beyefendi?" diye sorunca: "Hayır, merak ettim" demişti. Sonra da mesele anlaşılmıştı, hakikaten gazete böyle bir şey yazmış, fakat benim haberim olmamıştı. Bunu babama yazdığım zaman:

"... Siz bizim sıhhatimiz hakkında ne işitirseniz inanıp da keder etmeyiniz. Her ne olursa biz size doğrusunu yazarız. Benim kalbim yirmi yaşında sağlam bir adamın kalbi gibidir.

Hekimler öyle diyor. Mîdem de taşı eritir. Merak etmeyin, öyle ansızın ölecek bir halde değilim. Annen de öyle; yalnız kaza olursa başka. Ondan sonra ölüm Allah'ın emridir. Biz korkmuyoruz, gayet basit ve tertipli yaşıyoruz. Yapacağımız da bundan ibarettir."

Kıbrıs'tan avdet ettikten sonra ilk mektubunda:

"... Hakikatli dostum İsmail Hikmet beyin evinde iki ay kadar misâfir kaldıktan ve bir büyük İtalyan vapuru ile üç gün iki gece denizde sefer ettikten sonra Cunya'ya avdet ettik. Şiirlerimin bastırılması işi ile

Rıza Tevfik sürgünde Amman'dan Akabe'ye giderken. Ortada Rıza Tevfik, sağda beyaz elbiseli Sadaret Müsteşarı Arif Bey, solunda Maan Mutasarrıfı. Arabanın arkasında ise Rıza Tevfik'in oğlu Sait bey kumları temizliyor...

Hikmet bey alâkadar olacaktır."

1934 yılının baharında babam ve annem geziye çıkıyorlar. Evvelâ Emir Abdullah'ı ziyarete gittiklerinde üç hafta alakonulduktan sonra, bir hafta da Kudüs'te kalıp Cunya'ya avdet ediyorlar. Nereye giderlerse, "Güzel Cunya" dedikleri bu şirin yeri özlüyorlar ve bir an evvel avdet etmeyi arzuluyorlar.

Ağustos sonlarında Said ve Amerikalı eşi Janet'in, Cunya'ya babamı ve annemi ziyarete geleceklerini haber almıştım.

Said ve eşinin Cunya'da kaldığı beş ay zarfında babamdan mektup almamış, onun yerine birlikte çıkarttıkları bir resim almıştım. Babamla kaldıkları sürece çok meşgul olduklarından, her gün alışverişe çıktıklarından, denize girdiklerinden, evde yemek hazırlamak ve sonra Cunya ve Beyrut'un görülecek yerlerini gezdirmekten mektup yazmağa vakit bulamadıklarını babam bana sonra yazacaktı.

Said ve Janet Amerika'ya döndükten sonra babam yazılarına ve konferanslarına başlıyor:

1935 yılı Şubat'ında Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde Terbiye-i Bedeniye hakkında bir konferans veriyor ve çok beğeniliyor babam. Yazdığı diğer bir mektubunda:

"... Yavaş yavaş ihtiyarlamışız da haberimiz olmamış. Arasıra hastalıklar bizi rahatsız ediyor. Maamâfih, midemiz çok daha rahat ve keyfimiz çok daha iyidir, çünki ara sıra bulgur pilavı ve patlıcan salatası ve çiğ zeytin yağ ile yoğurt yemekten utanmıyoruz. Bilâkis Avrupa'nın en meşhur doktorları bu yemeklerin herşeyden daha mugaddî olduğunu ispat ediyorlar ve bizim tecrübemize göre bu iddialar pek doğru çıkıyor. -Avam gibi siyah ekmek yiyiniz. Ispanak ve havuç ve sebze yiyiniz, günde iki kahve kaşığından ziyade şeker yemeyiniz, mümkünse iyi kötü fakat olgun yemiş yiyiniz, hamur, yoğurt ve yumurta yiyiniz- diye bağırıp duruyorlar.

Biz onların sözü ile hareket ettiğimizden beri fevkalâde faide gördük ve sıhhatimizi tamamen ıslah ettik. Sen böyle yapmalısın (Naturaliste) usulüne göre yaşamalısın. Nafiz sana bu usulü anlatır, sen de mîde rahatsızlığından kurtulursun.

Hele Rıza'yı katiyen nâzik alıştırma, sonra hiçbir rahatsızlığa mukavemet edemez. Buradaki tecrübelerimizi ve halk çocuklarının tarz-ı maişetini tetebbü ettim, sonra bu usulü bir buçuk senedir kendi evimizde tatbik ettik ve istifade ettik. Bunu da bir meşhur Fransız doktorunun çıkarmakta olduğu haftalık mecmuadan öğrendik. Bu adamın ismi Dr. Durville'dır ve dünyayı hayretlere bırakacak kadar hıfz-ı sıhhat usulünü değiştirdi. Bu doktorun yazılarını görseniz çok iyi olurdu."

O yılın 23 Aralık'ta çekilmiş bir resmini göndermişti. Üzerinde siyah paltosu, başı açık olarak, yalısının geniş balkonunda, sırtını Lübnan dağlarına vermiş. Pamuk gibi beyaz uzun sakalı rüzgârın etkisi ile göğsünün üzerinde dağınık bir halde; zeki bakışlı gözlerini Akdeniz'in nihayetsiz ufuklarına dikmiş çok heybetli bir duruşu var. En çok sevdiğim bu resmin arkasında şu satırlar var:

"... Sevgili Munise kızım. Unutma. Sen burada iken bizim büyük balkondan Cunya dağlarının bu dilber ve emsalsiz manzarasını çok defa büyük bir neşe ile temaşa etmiştik.

Yine unutma, hatırla. İnşallah yine gelir biraz dinlenirsiniz."

Yine aynı yılın sonlarında yazdığı mektubunda, her gün postahaneye uğradıklarını, bizlerden ve Amerika'daki kardeşlerimden mektup buldukları zaman çok sevindiklerini yazarak devam ediyor:

"... Filhakika biz buralarda çok yalnızlık sıkıntısı çekiyoruz ve sevdiklerimizden haber alırsak zihnimizde biraz değişiklik, biraz kımıldama ve yeni haberler almak gibi hareketler hasıl oluyor ve bizi oyalıyor. Çünki burasının manzarası başka tarafların manzarasına nisbetle çok güzel ve havası pek lâtif ve mutedil olmakla beraber pek monoton olduğu gibi eski dostlardan başka, hiç bizimle ciddi görüşecek kimsecik yok diyebilirim. Tabiî herkes bizi tanıyor, iyi biliyor ve hürmet ediyor ve çok uslu ve iyi adamlar az değil, lâkin hepsi de tam mânâsile köylü ve çiftçi tipde adamlardır ki, bulgurdan, mercümekten başka düşündükleri ve konuştukları yoktur. "Well to do" ve hali vakti yerinde olanlar da onlardan farklı değil, çünki vaktile Amerika'ya gidip yine hammallık veya bakkallık ile birkaç bin dolar kazanmış ve buralara avdet ettikten sonra ev bark, bağ bahçe ve akaret edinmiş köylülerdir.

Dağlarda entellektüel kimseler yok değil, fakat çok nâdirdir ve ekserisi yine Amerika'da yaşamayı tercih eder.

Onun için "Society"miz yok ve candan konuşup biraz dertleşecek, biraz da hoş sohbet edecek, zevkimize uygun ahbap olacak kimse yok.

Ben arasıra köy hayatını tecrübe etmekten hoşlanırım, fakat köylülüğü hiç sevmem. Onun için buraya ilk defa olarak geldiğimiz zaman, lâtif manzarasından, şehre pek yakın olan dağlarının ve kumsal, deniz kenarlarının ve engin Akdeniz'in ve muz, portakal bahçelerile, çam ormanlarının güzelliğinden pek hoşlanmıştık. Çünki denizden çok uzak harabe yerlerden ve kum çöllerinden gelmiştik. Burasının havasını pek yumuşak ve yaşayışını da pek ucuz bulduğumuz için hakikaten sevinmiş ve bir müddet için bahtiyar vakit geçirmiştik.

Şimdi durgunluğundan, kimsesizlikten, işsizlikten fena halde sıkılıyoruz ve medenî, faal ve çalışkan memleketleri özlüyoruz. Lâkin burada biraz yerleştik, ev eşyası, kitap vesaire aldık. Artık kalkıp başka bir yere göçmek bu yaşta bize fazla güç görünüyor.

Sonra, böyle uzun seyahat masrafları yapacak tâkatımız yok. Tekaüt maaşımızdan başka bir varidatımız yok ve bu memleketlerde yazı yazmak ile, fikir beyan etmekle on para kazanmak mümkün değildir."

1936 yılında babamdan ancak iki mektup alabilmiştim. Sebebinin birçok acele yazılarını ve işlerini tesviye ile meşgul olduğunu yazarak bazı havadisler veriyordu.

O yılın Mayıs başında yazdığı mektubunda:

"... Buraya, Çürüksulu Ahmet Paşa'nın kerimesi Belkıs hanım bizi ziyarete geldi. Çok sevindik. Bir de muharebede kolunu kaybetmiş ve vücudu harab olmuş Miralay İsmet bey geldi. Başvekil İsmet Paşa'nın adamı imiş. Şömendüferler idaresinde âzâ imiş. Geldi, beni gördü. Benim eski arkadaşlarımdan biri idi. Pek memnun oldum.

Şimdilik bu kadar yazıyorum, çünki işim var."

Aynı mektubunda, Oxford Üniversitesi'nde eğitim gören kızları ile Londra'da bulunan Ammân Başvekili Hasan Halit Paşa ve eşinin, annem ile babamı Londra'ya davet ettiklerini de bildiriyordu.

Seyahate karar verince Cunya'daki yalıyı terk ederek eşyalarını bir başka dost evinde kiraladıkları iki odaya yerleştirip anahtarı Necip beye emanet ediyorlar. Bir iki bavul ile Beyrut rıhtımından bir büyük İtalyan vapuru ile -ismini yazmamış- hareket ediyorlar.

Sürecek

Türk-Gürcü İlişkileri Üzerine İncelemeler*

MİHAİL H. SVANİDZE

Azerî-Ermeni çatışması ve son deprem, dikkatimizi Kafkasya'ya yöneltti. Ama orada üçüncü bir ulus var; Gürcü ulusu. Gürcü bilginleri hayli çalışkan kişiler. Kitabiyat Bölümümüzdeki tanıtma yazısına da bakınız.

TÜRKİYE tarihi ve Gürcistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin incelenmesi, bu konuda pür bilimsel araştırmalar, gerçekten Gürcistan'ın kuruluşundan sonra başlamış olmasına rağmen eski bir geleneğe kadar geriye gitmektedir. Bu konuda bilimsel araştırma yapacak ilk kuruluş Tiflis Üniversitesi Oryantalizm Fakültesi bünyesinde bir Yakın-Doğu Tarihi Kürsüsü'nün 1945 yılında kurulması ile ortaya çıkmıştır. Bu merkez, Doğu tarihçilerini ve özellikle de Arap ülkeleri, İran ve Türkiye tarihçilerini bünyesinde topladı. Yakın-Doğu'nun ve bilhassa Türkiye tarihinin incelenmesi, 1960 yılında Gürcistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak açılan Oryantalizm Enstitüsü'nün teşkil edilmesinden sonra yoğunluk kazandı. Türk tarihi ve Türk-Gürcü ilişkileriyle ilgili sorunlar, diğer kuruluşlarda da, meselâ Djavakhichvili Tarih Enstitüsü veya Kekelidze Yazmalar Enstitüsü gibi kuruluşlarda da araştırma konusu olmuştur.

Türk tarihiyle ilgili incelemeler üç temel eksen etrafında yoğunlaşmıştır:

1) Osmanlı dokümanlarının yayınlanması,
2) Türk-Gürcü ilişkilerinin incelenmesi ve
3) Türkiye tarihi.

1. Osmanlı Dokümanlarının Yayınlanması:

Gürcü arşivleri, sadece Türk-Gürcü ilişkileri tarihini incelemek için değil, Türkiye'nin tarihini incelemek için de önemi tartışılmaz olan çok sayıda Türk dokümanı kapsamaktadır. Bu dokümanlar XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında Türkiye ile Gürcistan arasında ekonomik ve siyasal ilişkilerin farklı yönlerinin çoğunu konu edinmektedirler. Gürcü Türkologlar, Profesör S.S.Djikia'nın yönetiminde bu dokümanların yayınlanması ve gün yüzüne çıkarılması için çalışmaktadırlar.

S.S. Djikia tarafından yayınlanmış olan Türk dokümanların en ilginci, 1595 tarihinde Gürcistan'ın güneybatısında Samtzkhe-Saatabago'nun fethedilmiş nüfustan vergi almak amacıyla Türk yöneticileri tarafından düzenlenmiş olan "Gürcistan Vilâyeti Tahrir Defteri"[1]dir. Bu kütük (defter, register, sicil), Gürcistan'ın bu döneminin ekonomik durumunu incelemek için başlıca temel kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen bu kaynak, farklı sosyal tabakalar arasındaki ilişkiler, vergi toplama, mülkiyet ve işletme konularında Türkler tarafından kabul edilmiş sistem üzerine değerli göstergeleri ve bilgileri ihtiva etmektedir. Bu Sicil'in baskısı Sovyet ve yabancı uzmanların genel takdirlerini kazanmış bulunmaktadır (meselâ, L. Fekete ve H. Şabanoviç gibi).

Bundan başka, yayınlanmış olan başka arşiv belgeleri de vardır. Bunlara özel bir ilgi göstermek gerekiyor, zira XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye ile Kartli Krallığı arasındaki ilişkileri incelemeye imkân vermektedir. III. Ahmed'in (1703-1730) Bakar Bagrationi'ye gönderdiği fermanı ilk anda belirtmek gerekir.[2] Bu dokümandan sonra, III. Ahmed, Tiflis (Tbilisi, Kartli) vilâyetini "yurtluk" ve "ocaklık" statüsüyle Vahtang'ın oğlu Bakar'a, İslâm'a girmesi ve Müslüman olduktan sonra İbrahim adını alması için bağışlamıştır. Kartli Krallığı'nın siyasal şartlarına gelince, bunlar soylu Gürcü prenslerine ve Kartli'nin egemenlerine Sultan'ın gönderdiği mektuplarda gayet açık şekilde görülmektedir.[3]

S.S. Djikia tarafından yayınlanan Türk dokümanlarını önemsememek nezaketsizlik olur. Sultan'ın fermanından sonra Prens Givi Amilahvari'ye Tzinvali köyünü babadan oğula geçecek şekilde "yurtluk" ve "ocaklık" olarak ayırdığı görülüyor.[4] 1727 ve 1728 tarihli iki değişik ferman, birkaç Kartli köyünü Osmanlı yöneticilerine "zeâmet" ve "timar" olarak vermektedir.[5] "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kartli'nin Osmanlı Hukuk Dokümanları"[6], Türk yönetimi altında Tiflis, Gori ve Trialet'de teşekkül ettirilen üç kadılığın oluşturulmasından sözeden temel kaynaktır. 1723'ten 1732'ye kadar Osmanlı adlî kararları (hüccet) bu dönemin Osmanlı yargılama sistemini ve sürecini incelemek için çok büyük değeri haiz bir yayın olarak görülüyor.

Batı Gürcistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri içeren arşiv dokümanları, T.A. Abuladze[7] ve S.S.Djikia ile N.N.Chengelia[8] tarafından yayınlanmıştır. Bunlar, özellikle Solomon II ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkilere açıklık kazandırmaktadırlar. Babadan oğula geçmek şartıyla mülkiyetlerine verilen (yurtluk, ocaklık, zeâmet, timar...) mülkleri tasarruf eden mahalli senyörlere gönderilen Sultan fermanları çoktur. Türk egemenliği süresince Ahaltzihe paşalığı içinde sosyo-ekonomik şartlar üzerine bilgileri derinleştirmeğe imkân tanıyan bu fermanlar yayınlanmıştır.[9] Bu dokümanların analizi, aynı zamanda Ahaltzihe paşalığında uygulanmakta olan mülkiyet ve tasarruf şekillerinin etkisini inceleme imkânı ortaya çıkmaktadır. S.S.Djikia, Mustafa Âli'nin *Nusretnâme*'si (zaferler kitabı) üzerine eğildi; baskıya verilmiş olan bu çalışması Viyana Millî Kütüphanesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu kaynak 1578-1579 yıllarında Kafkasya'da Lala Mustafa Paşa'nın seferleri ile ilgili bilgileri kapsamaktadır. Kitabın yazarı bu seferlere bizzat katılmış ve yazdığı olayları izleme fırsatı bulmuştur.

Tiflis civarında Siorkilis kasabasında eski bir cami.

T.A. Abuladze, Gürcistân'de'nin "Tbilisi Zaferi Kitabı"nı[10] ve British Museum ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde saklanan iki yazmayı yayınladı. Tiflis'in 1723'te Türkler tarafından alınışını anlatan bu kitap, Kartli'de Türk egemenliğinin ilk yıllarını tasvir etmektedir. Aynı bilgin, Gürcü arşivlerinde korunan Türk fermanlarının özel bir yayınını hazırlamaktadır. K.L. Mechveliani'ye göre, Gürcistan'da muhafaza edilen Türk fermanlarının önemli bir kısmı Bulgaristan'da da bulunmaktadır.[11] Sözkonusu dokümanların hepsi günümüzde yayınlanmak amacıyla inceleme halindedir.

Arşiv dokümanların yayınlanmalarından başka, Gürcistan'da muhafaza edilen Türk kaynakları çevrilme halindedir. Son zamanlarda Türkiye'de ve Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun vilâyet kanunnâmelerinin yayınlanmasına özel ilgi gösterilmektedir. Sözü edilen kanunnâmeler, İmparatorluğun çeşitli ülkelerinde toprak ilişkilerini incelemeye imkân veren oldukça zengin bir materyali içermektedirler. N.N. Chengelia, "1572-73 Gürcistan Kanunnâmesi"nin ve 1727 Gence Vilâyeti Kanunları'nın Gürcüce bir çevirisini ortaya koydu.[12] Bu iki doküman Ö.L. Barkan'ın yayınından gelmektedirler. M.H. Svanidze, 1595-1621 yıllarına ait olan 1595 Ahaltzihe Kanunnâmesi'ni[13] ve H. Tuncer tarafından yayınlanmış olan 1579 yılına ait Basian Kanunnâmesi'ni Gürcüceye çevirdi.[14] T.A.Abuladze, Gürcistan Bilimler Akademisi Yazmalar Enstitüsü'ndeki ambarlarda korunan 1592 yılına ait Erzurum Vilâyeti Kanunnâmesi'ni yayınladı.[15]

Gürcü prenslikleri, krallıkları ve Türkiye arasındaki ilişkilerin incelenmesine gelince çok yararlı olan dokü-

manlar Ferîdûn Bey'in *Münşe'âtü's-Selâtîn* adlı derlemesinde toplanmış bulunuyor. Bu dokümanlar kısmen tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır; IV. Murad'ın Mouravi'ye yasası,[15], Sultan III. Murad tarafından Kartli Kralı I. Simon'u kurtarma antlaşmasının kopyası,[17] Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın Kahet Kralı Levan'a göndermiş olduğu bir mektubun kopyası,[18] Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın "Dadian"a gönderdiği bir mektubun kopyası[19] ve bunlara benzer başkaları[20] yayınlanmıştır.

Açıklamalı Türk dokümanları, Gürcistan için çok önemli bir kaynaktır. XVI-XVIII. yüzyılların çok sayıda Türk tarihçisinin eseri Gürcüceye çevrilmiştir. Bu cümleden olarak Mustafa Selânikî,[21] İbrahim Peçevî,[22] Mustafa Naimâ,[23] Solakzâde,[24] Müneccim Başı,[25] Çelebizâde,[26] Ahmed Vâsıf,[27] Mehmed Raşid,[28] gibi isimleri burada anabiliriz. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si (Livre de Voyages) 1640 ve 1648 tarihleri arasında iki kez ziyaret ettiği Kafkasya ve Gürcistan bölgesi ile ilgili çeşitli ve zengin verileri içermektedir. Özellikle Ahaltzihe paşalığı ve Gürcistan üzerine değerli bilgiler vererek bu bölgeyi tasvir etmektedir. Bu eser Gürcüceye D. Gudiachvili[29] ve S.S.Djikia[30] tarafından kısmen, G. V. Puturidze tarafından ikinci cildi[31] ve nihayet G.Z.Antchabadze tarafından Kafkaslardaki halklarla ilgili bölümleri Rusçaya[32] çevrilmiştir. T.A. Abuladze ve M.H. Svanidze "1696-1732 Defteri caba-ı eyâlet-i Çıldır"ı yayına hazırlamışlardır.

2. Türk-Gürcü İlişkilerinin İncelenmesi:

Gürcü tarihçileri uzun zamandan beri Türk-Gürcü ilişkilerinin incelenmesine eğilmişlerdir. Bu alanın öncüleri Parsadan Gorgidjanidze ve Vahuchti Bagrationi oldular. Gorgidjanidze, XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında ilk defa için Türk kaynaklarını kullandı. Bagrationi, gerçek anlamıyla Türk-Gürcü ilişkilerini XVII. yüzyıla kadar inceledi. Maalesef bu iki tarihçinin XIX. yüzyılın sonlarına kadar D.Z. Bakradze dışında hiç halefleri olmadı. İçinde yaşadığımız yüzyılın başında eserlerde ve Türk-Gürcü ilişkilerini ihtiva eden makalelerde büyük bir bolluk görülmektedir. Bununla birlikte bu eserlerin niteliği, özellikle tanıtıcı idi. Zira bu eserler Türk-Rus savaşı çerçevesinde yazılmıştır.

Sovyet araştırmacıları arasında Türk-Gürcü ilişkilerinin bu sorunlarıyla ilgilenmiş olanların ilki akademisyen I. A. Djarakhichvili oldu. Bu alandaki araştırmalar başlıca iki alanı içine almaktadır; Türk-Gürcü siyasal ilişkileri ve Türk egemenliği döneminde Ahaltzihe paşalığının sosyo-ekonomik durumu.

XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Yakın-Doğu'da ve Avrupa'da Türk yayılması, anti-Türk koalisyonların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu teşebbüslerde Gürcü diplomatları aktif bir rol oynamışlardır. Bu problem V.N. Gabachvili tarafından "XVI-XVII. yüzyıllarda anti-Osmanlı koalisyonlar ve Gürcistan" *(La Georgia et les coalitions anti-ottomanes aux XVI-XVII es.)*[33] adlı eserinde incelenmiştir. Aynı dönemde genel olarak Türk-Gürcü ilişkileri M.H.Svanidze'nin incelemesine konu olmuştur.[34] Svanidze, diplomatik müzakereler, İstanbul'da bulunan olağan Gürcistan elçileri, barış antlaşmaları, Türkiye'de imzalanmış barış antlaşmaların değeri ve şartları üzerine eğilmiştir. Türk-Gürcü ilişkileri sorunu Yakın-Doğu'da genel durum bakışı içinde ele alınıp incelenmiş bulunmaktadır.

Türkiye ve İran XVI-XVII. yüzyıllarda Yakın-Doğu'da üstünlük konusunda çatışma halinde idiler. Uzun uzadıya devam eden Türk-İran savaşları "Gürcü sorunu"nu diplomatik görüşmeler sırasında ve barış antlaşmalarının imzalanmasında en sivri problemlerden biri olarak ortaya koyuyordu. Bu sorun V.N. Gabachvili'nin,[35] V.T. Tchotchiev'in,[36] M.H.Svanidze'nin[37] çalışmalarında ele alınmıştır. G.G. Alasania araştırmalarını XVII. yüzyılın Türk tarihi ve ünlü coğrafya eserlerine yöneltmiştir. Bunlardan Kâtip Çelebî, Gürcistan üzerine önemli olan bilgileri kapsamaktadır.[38]

Ahaltzihe paşalığının (Samtzkhe-Saatabago) kuruluşunun tarihi G. K. Tivadze ve M.H. Svanidze'nin çalışmalarında incelenmiştir.[39] Hiç şüphesiz, Samtzkhe-Saatabago'nun sosyo-ekonomik ve siyasal tarihinin incelenmesi için büyük değeri bulunan "Gürcistan Vilâyeti Kütüğü"nü belirtmek gerekir. Araştırmacılar bu bölgenin farklı özelliğini incelemişlerdir; V.N. Gabachvili, G.K.Tivadze, N.N.Changelia, M.H.Svanidze araştırma yapan kişilerdirler.[40]

Samtzkhe-Saatabago'nun fethi ve Ahaltzihe paşalığı'nın kuruluşundan sonra Türkler, Gürcü feodal kaynakları ortadan kaldırmaya ve toprak ve tarımla ilgili sistemlerini yerleştirmeye giriştiler. Bu tutum, yine de yaygın değildi. Asırlar boyunca gelişmiş olan süreçleri, kendine özgü niteliklere sahip olan toprak sisteminin belirlediği paşalık sistemini A.B. Avaliani ve M.H. Svanidze incelemişlerdir.[41] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılın ilk ya-

III. Ahmed otağ-ı hümayununda.

rılarında Güney Gürcistan'ın sosyo-politik konjonktürüne gelince bu konu G.K.Tivadze ve C.V.Lomsadze'nin çalışmalarına konu teşkil etmiştir.[42]

Rus Bilimler Akademisi'nin muhabir üyesi, çok değerli Gürcü tarihçi D.Z.Bakradze, Gürcistan'da Osmanlı toprak sisteminin incelenmesi temellerini attı. Gerçekten de 1888'den itibaren, Osmanlı yönetimi altında bulunan Güney Gürcistan'ın toprak sistemini özümlemeye imkân veren "Defter-hâne-i Hâkânî" belgelerinin kopyalarını, en titiz bir şekilde topladı.[43] Batılı ve Doğulu çok sayıda tarihçinin incelemesine dayanan O.İ.Gigineychvili, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Türk dış politikasında Gürcü sorununa ayrılmış önemli araştırmalara yönelmiştir.[44] Ayrıca "Çağdaş Türk Tarihçiliğinde Gürcü Tarihi Sorunları" adıyla bir kitap makalesi de yazmış bulunmaktadır.[45bis]

3. Türkiye Tarihi:

Türk tarihinin derinlemesine incelemesi ancak ellili yıllardan sonra gelişmiştir. Tarihçilerimiz özellikle Türkiye'nin siyasal ve sosyo-ekonomik tarihi sorunlarına kendilerini vermektedirler.[45bis] Bu sorunlarla ilgili incelemeler Profesör V.N.Gabachvili'nin yönetiminde gelişmiştir.

Ortaçağ'da Türkiye'nin siyasal tarihi G.V.Puturidze'nin *Vazniknovenie Osmanskogo gosudarstva* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu), *Zahvaticeskie vojny Turcii XIV-XVI vv.* (XIV-XVI. Yüzyıllarda Türk Zaferleri), "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Türkiye"[46] adlı kitaplarında, XVI.-XVII. yüzyıllarda Türkiye'de köylülerin ayaklanmaları ve sosyal hareketler G.K. Tivadze ve G.V. Puturidze'nin çalışmalarında,[47] Osmanlı toprak ve feodal sistemi G.K.Tivadze'nin, G.V.Puturidze'nin ve M.H.Svanidze'nin makalelerinde,[48] Türkiye'nin vergi sistemi N.N.Changelia ve G.V.Puturidze'nin incelemelerinde[49] anlatılmıştır.

Gürcü araştırmacılar (özellikle Sabachvili ve Gudiachvili[50] aktüel olarak Ortaçağ Türk şehirleri tarihi üzerinde çalışmaktadırlar. Yoğun bir şekilde sosyal olayları, kale hayatını, meslek ve ticaret birliklerini incelemektedirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim yapısı ve İmparatorluğu'nun taşra yönetimi ile ilişkin sorunlar M.H.Svanidze'nin incelemelerine konu olmuştur.[51] Türkiye'nin sosyo-ekonomik durumu, "Risâle" denen incelemelerle aydınlığa kavuşturulmuştur. Koçi Bey ve Aynî Âlî Risâleleri, G.V.Puturidze ve

Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim yapısı ve İmparatorluğun taşra yönetimi ile ilişkin sorunlar Svanidze'nin incelemelerine konu olmuştur.

M.Chaduri tarafından tahlil edilmiştir.[52]

Modern ve çağdaş Türkiye tarihinin Gürcü uzmanı olan O.İ.Gigineychvili, XVIII. yüzyılın sonunda Türkiye'nin dış ve iç siyasetini ve özellikle Türkiye'nin Rusya, İran ve Fransa ile ilişkilerini incelemiştir.[53] Başlıca eseri, *Pantjurkizm i vnesnjaja politika Osmanskoj Imperii* (Pantürkizm ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Politikası), Tiflis, 1963, kitabıdır. Bu kitabında yazar, Pantürkizmin ortaya çıkışının şartlarını ve gelişme dönemlerini incelemektedir. Yine aynı eserde Türkiye ile ilgili özellikleri anlatmaktadır. Dahası bu nitelikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca bir ideoloji içinde Türkçülüğün değişmesini belirlemişlerdir. O.I.Gigineychvili, aynı zamanda XIX.-XX. yüzyıllarda Türk toplumunun ideolojik problemlerini de incelemiştir.[54] Yazar, I. Dünya Savaşı sırasında ve bu tarihe gelene kadar Türkiye'nin dış politikası sorununa, Kafkaslarda özellikle Jön Türklerin politikasını bütünleştirerek incelemeğe çalışmaktadır.[55]

Diğer taraftan kuzeydeki Türk vilâyetlerinin incelenmesi D.S.Zavriev'e bırakılmıştır.[56] II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Doğu'daki Türk vilâyetlerinin tarımsal durumu N.Komahidze ve diğer araştırmacılara kalmıştır.[57] N.İ.Bostachvili, 1971'de Gürcücede bir "Türkiye Bibliyografyası" yayınlamıştır. Bu eserde Türkiye konusunda bütün tarih literatürü toplamıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin çağdaş ve modern tarihini kapsayan Gürcü kaynakları üzerinde çalışmaktadır.

Gürcistan'da Oryantalizm merkezlerinin kuruluşundan bu yana Türk tarihi üzerine gerçekleştirilen derinlemesine ve değişik çalışmalar ve Sovyet Türkolojisinin gelişmesinde Gürcü araştırmacıların ortaya koydukları çalışmalar ve sağladıkları katkıyı, hızlı bir biçimde tarihsel süreç içerisinde ortaya koymuş bulunuyoruz. □

ÇEVİREN: DR. DAVUT DURSUN

* *Turcica*, Tome: IX/2-X, 1978.

[1] *Postrannyj reestr Gjurdzistanskogo vilajeta.* S.S. Djikia tarafından yorumlanmış ve yayınlanmış Türkçe metin; cilt I: Türkçe metin, Tbilisi 1947; Cilt II, Çeviri, Tbilisi 1951; Cilt III, yorumlar (I:yazmanın tanıtımı; 2: Toponomi ve coğrafya ile ilgili notlar) Tbilisi 1958; Cilt: IV: terminolojik yorumlar.

[2] S.S.Džikija, "Firman Sultana Ahmeda III Bakaru Bagrationi", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, III, s.278-282, (Türkçe metinlerin bütün yayınları, orijinal metnin faksimilesini ve Türkçe metin düzenlemesini içermektedir).

[3] S.S.Džikija, "Dva tureckih dokumenta XVIII veka", *Tr. TGU* (Tiflis Üniversitesi Bülteni), Tome: 99-Şarkiyat serisi, III, Tbilisi 1962, s.153-172; T.A.Abuladze, "Dva firmana Davidu-Tarhanu", *Mravaltavi-Istoriko-filologiceskié izyskonija*, II, 1973, s.215-265; aynı yazar, "Dva firmana kartlijskomu mdivanbegu Erasti Kaplanišvili" *Mravaltavi Istoriko-filologičeskie razyskanija*, IV, Tbilisi 1975, s.229-253.

[4] S.S.Džikija, "Tureckij dokument otnositel'no chinvali", *Tr.TGU*, 116, Şarkiyat serisi, V, 1965, s.243-247.

[5] S.S.Džikija, "Dva tureckih dokumenta XVIII v." *Tr. TGU*, 99, Şarkiyat serisi, III, 1963; Aynı yazar, "Macevani i Ateni v tureckih dokumantah" *Vostočnaja filologija*, II, Tbilisi 1972, s.210-216.

[6] S.S.Džikija, "Osmanskie Jurîdičeskie dokumanty v Kartli v pervoj polovine XVIII v." *Vostočnaja filologija*, I, 1969, s.164-189; Aynı yazar, "Tureckij Sudebnyj dokument XVIII v.", *Pismennye Pamjatniki Vostoka. Istorikofilologičeskie Issleolovanija, Ežogodnik 1969*, Moscou 1972, s.142-144

[7] C.A.Abuladze, "Četyre tureckih dokumenta ob imeretinskom care Solomane II", *Tr.TGU*, 121, Şarkiyat serisi, VI 1967, s.165-185; Aynı yazar, "Pis'ma Trapezundskogo pasi Sejd Sulejmana K Solomonu II", *Mravaltavi*, I, 1971, s.402-406.

[8] S.S. Džikija, N.N.Šengelija, "Episod Istorii Vzaimootnošenija Solomana II c Turciej", *Macne (Vestnik)*, AN GSSR (Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti Bilimleri Akademisi), 1963, №:1

[9] S.S.Džikija, "Tureckij dokument XVIII veka ob Okros-Cihe", *Tr.TGU*, Şarkiyat Serisi, II, 1966, s.181-185; T.A.Abuladze, "Dva Tureckih firmana", *Mravaltavi*, I, 1971, s.393-401.

[10] *Gurdži Zade, Kniga Zavoevanija Tbilisi*, T.A. Abuladze tarafından giriş ve yorumla birlikte Gürcüceye çevrilmiş Türkçe metin, Tbilisi, 1975.

[11] K.L.Meşveliani, "Osmanskie dokumental'nye Istočniki po istorii Gruzii v archivah Bolgarii", *Tr.TGU*, 127, 168, s.413-421.

[12] N.N.Šengelija "Osmanskie dokumental'nye Istočniki po istorii stran Zakavkaz'ja", *Kavkazsko-bližnev ostočnyj sbornik*, II, Tbilisi, 1962, s.219-229.

[13] M.H.Svanidze "Zakonopoloženi'e Ahalcihskoj livy" *Očerki po istorii Social'noekonomičeskoj istorii Bližnego Vostoka*, Tbilisi, 1968, s.149-175.

[14] M.H.Svanidze, "Zakonopoloženie 1575 g. livy Basiani", *Vostočnye istočniki po istorii Gruzii*, Tbilisi, 1976, s.75-83.

[15] T.A.Abuladze, "Kanun-name Arzrumskogo Vilajeta 1592 g." *Vestnik Instituta rukopisej im. K.Kekelidze*, III. Tbilisi, 1961, s.59-85.

[16] S.S.Džikija, "Firman tureckogo Sultana K. Mouravi (G.Saakadze), *Izvestija Instituta Jazyka, Istorii'i Material'noj Kultury im.akad. N.Ja. Marra*, Tiflis, 1942, XII, s.233-242.

[17] M.H.Savanidze-S.S.Džikiya, "Iz Istorii Vzaimootnošenij Gruzii S Turciej 1588-1590 gg.", *Macne, Vestnik, AN GSSR*, 1966, 6, s.223,236.

[18] V.G.Čočiev, "Iz istorii unešnej politiki Kahetinskogo carstva v 60-ye gody XVI v.", *Tr.TGU*, Şarkiyat serisi, VI, 1967, s.243-259.

[19] S.S.Džikija, "Epizod iz Političeskoj Istorii Odiši", *Voprosy istorii narodov Kavkaza*, Tbilisi 1966, s.294-198.

[20] V.G.Čočiev, "Otklik na Martkopskoe Vosstanie 1625g. v Osmanskoj Imperii (Po dannym pis. ma Sultana Murada IV", *Gruzinskoe Istočnikovevedenie*, III, 1971, s.242-247, Rusca özet; Aynı yazar, "Dokument po istorii agressivnoj politiki Turcii i Irana", *Tr. Stalinskoga gos. Pedagog. Instituta*, V, Staliniri, s.251-259.

[21] G.V. Puturidze, "Mustafa Seljaniki "Gruzii", *Tr.TGU* 91, Şarkiyat serisi, II, 1960, s.255-277.

[22] S.S.Džikija, "Ibragim Pečevi o Gruzii", *Izvestija, Instituta Jazyka, Istorii i materal'noj kultury im. N.Ja, Marra*, 1940, V, VI, s.369-389; Aynı yazar, *Svedenija Ibragimo Pecevi o Gruzii i Kavkaza*, Türkçe metin, Gürcüceye çevirisi ve notlar ilâveli, Tbilisi 1964, s.139-164.

[23] S.S.Džikija, "Episod iz istorii Gruzii XVI v. (raz'jasnenie odnogo Svedenija M. Naima", *Materidly po istorii Gruzii i Kavkaza*, 31, Tiflis 1954, s. 53-58; Aynı yazar, "Svedenija o žiznedejatel'nosti Didi Mouravi (G.Saakadze) v Turcii" *Izv. I-ta Jaz., Istorii i mater. Kultury im. N.Ja. Marra*, XIII, 1942, s.207-217; N.N.Šengelija, "Svedenija Tureckogo istorika Mustafa Naima o Georgie Saakadze", *Materialy po istorii Gruzii i Kavkaza* 33, Tbilisi 1960, s.253-264.

[24] N.N.Šengelija, "Solak-zade, o Gruzii", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, IV, 1973, s.56-64.

[25] N.N.Šengelija, "Svedanija Munedžim-bašı o pohode Lala Mustafy Paši v Zakov-kaze", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, II, 1968, s.133-152.

[26] N.N.Šengelija, "Osmanskij Istorik Čelebizade o Zavoevanii Krepostej Tbilisi i Gori", *Vostočnaja Filologija*, 1973, s.321-331.

[27] N.N.Šengelija, "Svedenija osmanskogo istorika Ahmeda Vasifa o Gruzii", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, III, 1971, s.299-310.

[28] V.G.Čočiev, *Svedenija Mehmeda Rešido o Gruzi, i nekotoryh sosednih stranah*, Tbilisi 1976.

[29] D.Gudiašvili, "Svedenija Evlija Čelebi o bedestanov Stambula", *Ocerki iz istorii Bližnevostočnyh gorodov*, II, Tbilisi 1970, s.336-362.

[30] S.S.Džikija, "Evlija Čelebi o lazah i laszkomjazyke", *Iberijsko-kavkazskoe Jazykosnanie*, IV, Tbilisi 1954, s.243-256.

[31] *Kniga Putešestvija Evlija Čelebi*, II, G.V. Puturidze tarafından tercüme, tahlil ve yorumlanmış Türkçe metin, cilt: I, Tbilisi 1971, cilt: II, 1973; Aynı yazar, "Svedenija Evlija Čelebi o Tbilisi", *Sbor. 1500-letie g. Tbilisi*, Tbilisi, 1958, s.39-47.

[32] G.Z.Ančabadze'nin tezine ek, *Kniga Putešestvija E. Čelebi kak istočnik groskih narodov Kavkaza*, Tbilisi 1975, s.137-262 (Yazma).

[33] V.N.Gabašvili, "Iz istorii gruzinskoj diplomatii (Gruzija i antiosmanskie koalicii XVI-XVII vv.)", *"Materialy po istorii Gruzii i Kavkaza*, 31, 1934, s.39-128 (Rusça özet).

[34] M.H.Svanidze, *Iz Istorii gruzino-tureckih otnošenij v XVI-XVII vv.*, Tbilisi, 1971, 362 s. (Fransızca ve Rusca özet).

[35] V.N. Gabašvili, "Obščestvennye Klassy feodal'noj Gruzii i Klassovaja bor'ba v Period gosgodstva Irana i Turcii', *Očerki po istorii Bliznego Vostoka* (Feodal dönem, Rusça özet), Tbilisi 1957, s.337-401.

[36] Y.G.Čočiev, Irano-Tureckij mirnyj dogovor 1639 g. I. Gruzija", *Očerki po istorii Bližnego Vostoko* (Feodal dönem) 1957, s. 355-377; Aynı yazar, "O datriovke Našestvija Šah-Tamaza na Gruziju i turecko-Persidskoe Peremirie", *Tr. Stalinirskogo Pedistituta*, VII, 1959, s.95-100; Aynı yazar, "Irano-tureckoe Peremirie 1554 g.", *Vostočnaja filologija*, III, 1973, s.314-321 (Rusça özet); Aynı yazar, "Mirnye dogovory Meždu Iranom i Turciej 1736-1746 gg." *Tr.TGU*, 99, 1962, Şarkiyat serisi, III, s.271-305 (Rusça özet)

[37] M.H.Svanidze, "Stranica iz istorii gruzino-Tureckih Vzaimootnosenij", *Ciskari*, Tbilisi 1964, 3. (Gürcüce); Aynı yazar, "Gruzinka-diplomat", *Ciskari* 1965, 3; Aynı yazar, "Pohod Mustafy Lala Paši v zakavkaz'e v 1578 g.", *Tr.TGU*, 116, 1965, Şarkiyat serisi, 5, s.353-400 (Rusça özet); Aynı yazar, "K. ploncuju nekotoryh dat vzaimootnošenij Simona I.C. Turcij", *Voprosy Istorii feodalnoj Gruzii*, 36, s.76-80 (Gürcüce).

[38] G.G. Alasania, "Nekotorye voprosy istorii Gruzii v svete Svedenij Kjatiba Čelebi", *Macne*, etnografya, arkeoloji, tarih ve sanat tarihi serisi, 1963, II, s.111-129; Aynı yazar, "Džihannuma" Kjatiba Čelebi i ee svedenija o Gruzii", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, IV, 1973, s.65-78 (Rusça özet); Aynı yazar, "Gruzija na karte 'Džihannuma", *Macne*, 1971, 2, s.98-107. (Rusça özet).

[39] G.K.Tivadze, "Političeskoe Položenie Šamche -Saatabago XVI v.", *Mnatobi*, 1947, 10, s.122-163; M.M. Svanidze, "Iz istorii bor'by Južnoj Gruzii (Samche-Saatabago) Protiv tureckih Zahvatčikov v poslednej treti XVI v.", *Tr. gos-Muzeja Adžarskoj ASSR*, 2, Batumi, 1957, s.70-80 (Rusça özet); Aynı yazar, "Iz istorii sozdanija Čildyrskogo (Ahalcihskogo), Pašalyka", *Vestnik otd, Obščestv, nauk AN GSSR*, 1964, 37, s.70-84 (Gürcüce, Rusça özet).

[40] V.N.Gabašvili, "Prostranyj reestr Gjurdžistanskogo Vilajeta", *Feodal'nyj Stoj Gruzii XVI-XVII* v, içinde, Tbilisi 1958, s.326-345; G.K.Tiardze, "Samche-Saatabago po Prostrannomu reestru Gjurdžistanskogo vilajeta", *Mnatobi*, 1946, 8, s.117-144; N.N.Šengelija. "Tureckie nalogi i Povinnosti po Prostrannomu reestru Gjurdžistanskogo vilajeta" *Tr.TGU*, 91, Şarkiyat serisi, II, 1962, s.219-234 (Rusça özet); M.H.Svanidze, "Administrativnoe delenie i Social'no-ekonomičeskoe položenie Samche-Saatabago po'Prostrannomu reestru Vilajeta Gjurdžistan", *Tr.TGU*, 121, Şarkiyat serisi, VII, 1967, s.219, 308 (Rusça özet).

[41] A.B. Avaliani, *Formy Zemlevladenija v Adžarii* (Pered osvoboždeniem ot tureckogo gospodstva 40-70 gg. XIX. v.), Batum 1960, 144 s.(Gürcüce); M.H.Svanidze, "O Jurdlukah i odžalykah kak odnoj iz form zemlevladenija v Osmanskoj imperii (na primere Čildyrskogo Pašalyka)", *Birinci Balkan İncelemeleri Kongresi Sovyet Delegasyonu Bildirileri* (Pervyj Kongress balkanskih issledovanij, soobščenija Sovetskoj delegacii), Moscou 1966 (Fransızca özet); Keza, Association İnternationale d'etudes du sud-est europeen (Uluslararası Güney-doğu Avrupa İncelemeleri Derneği), III, Sofia 1969 içinde, s.543-550; Ayrıca, *Razyskonija po istorii Gruzii i Kavkaza*, Tbilisi 1976 içinde, s.219-226: Aynı yazar, "Voprosy zemlevladenija v Osmanskoj imperii na Primere Ahalcihskogo (Čyldirskogo) pašalyka", *Doklady i Sobščenija Sovetskoj delegacii III. Meždunarodnyjs" ezd po izučeniju stran Evropy*, Moscou 1976, s.23-31.

[42] G.K. Tivadze "Političeskoe Poleženie Samche-Saatabago v načale XIX v." (Glova iz knigi Samche-Saatabago v poslednij Period tureckogo gospodstva)" *Mnatoby*, 1945, 11-12, s.141-158; S. V. Lomsadze, *Samche-Saatabago*, Tbilisi 1975.

[43] M.H.Svanidze, "D.Z.Bakradze v. Stambule 1888 g." *Vostočnaja filologija*, III, 1973, s.34-41 (Rusça özet).

[44] O.I.Giginejšvili, "Gruzija vo Vnešnej Politike Turcii v Poslednej Četverti XVIII veka", *Tr.TGU*, 73, 1959, s.215-230.

[45] "Voprosy Istorii Gruzii V sovremennoj tureckoj istoriografii', *Ciskari* 1958, 1, s.110-116.

[45bis] Anadolu'da Selçuklu ve diğer Türk kabilelerinin yayılması ile ilgili çalışmalara burada yer verilmedi.

[46] "Turcija no rubeže XVI-XVII", *Očerki po istorii Bližnego Vostoka* (Feodal dönem), 1957, s.245-286 (Gürcüce).

[47] G.K.Tivadze, *Tureckoe dervišestva i Krest'janskie vosstanija v XVI v. (s rassmotreniem nekotoryh dopolnitel'nyh voprosov)*, Tbilisi 1946, 369 s; G.V. Puturidze, "Social'noe dvizenie v Turcii', *Očerki po istorii Bliznego Vostoka* (Feodal dönem), s.272-276.

[48] G.K.Tivadze, "Timariotskaja Sistema zemlevladenija kak ostova voennafeodal'nyh otnošenij v Ottomanskoj imperii", *Tr.TGU*, 63, 1956, s.93-122; G.V. Puturidze, "Tureckoe feodal'noe zemlevladenie", *Očerki po istorii Bližnego Vostoka* (feodal dönem) s. 250-255; M.H.Svanidze, "Krest'janskoe zemlevladenie i zemplepol'zovanie v Ahalčihskom pašalyke po tureckim zakonopolozenijam (Kanunname)", *Jubilejnyj Sbor. Posvjaščennyj 100-letiju so dnja rozdenija akademika I.A.Džavahišvili*, Tbilisi 1976, s.324-332.

[49] N.N.Šengelija, *Tr. In-ta istorii* VI, 2, 1962, s.124-155 (Rusça özet); G.V.Puturidze, *Očerki po istorii Bližnego Vostoka* (Feodal dönem), s.255-260.

[50] V.N.Gabašvili, "Tureckie goroda, remesla, torgovlja", *Očerki po istorii Bližnego Vostoka* (feodal dönem), s.266-272; Aynı yazar, "Social'nye dvizenija v bližnevostočnyh gorodah", *Očerki po istorii grodov Bližnego Vostoka*, I, Tiflis 1966; D.A. Gudiašvili, "Remeslennye Organizacii Gorodov Turcii po'Seja hat-name' (Kniga Puteše tvija) Evlija Čelebi", *Trudy V Sesojuznaj naučnoj Konferencii aspirantov i moladyh rabotnikoy*, Moscou 1975.

[51] M.H.Svanidze, Administrativnaja Sturktura Osmanskoj Imperii Provincial'noeUpravlenie v XVIv. *Voprosy istorii Bližnego Vostoka*, 1963, s.89-108 (Rusça ve İngilizce özet).

[52] G.G.Alasanija, "Risale' Aini Ali Kakistočnik dlja izučenija agrarnyh otnosenij v Turcii", *Gruzinskoe Istočnikovedenie*, III, 1973, s.113-161; G.V. Puturidze, *"Risale", Koči Beja kak Istočnik po Social'no-ekonomiceskoj istorii Turcii*, Tbilisi 1953, (tez).

[53] O.I.Giginejšvili, "O vnutrennem položenii Osmanskoj imperii posle zaključenija mira v Kjučuk Kainardže", *Voprosy istorii Bližnego Vostoka*, 1963, s.31-64 (İngilizce ve Rusça özet); Aynı yazar, "Nekotorye Voprosy Turcii 70-h godov XVIII v.", *Voprosy novoj i Vovejsej istorii Stran Bližnego Vostoka*, Tbilisi 1967, s. 162-183 (İngilizce ve Rusça özet); Aynı yazar, "Nekotorye Voprosy Unešnej politiki Turcii v Knoce XVIIIv." Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, 73 1963; Aynı yazar, "Turcija i Aga-Muhammed-han", *Voprosy novoj i novejšej istorii Bližnego Vostoka*, Tbilisi 1975, s.145-180.

[54] O.I. Giginejsvili, 'Iz istorii ideologii tureckogo obščestva XIX-XX vv." *Vostočnyj Sbornik*. (Inta Istorii), I, Tbilisi 1966, s.207-236 (Rusça ve İngilizce özet).

[55] O.I. Giginejšvili, "Kavkazkij Front i nekotorye Voprosy Vnešnej politiki Turcii v Period pervoj mirovoj vojny", *Tr.TGU*, 91, 1960, s.385-411; Aynı yazar, "Kavkazskaja politika mladoturok" *Oktjobr'skaja revoljucija i Strany Bližnego Vostoka* içinde, Tbilisi 1967, s.125-349.

[56] D.S.Zavriev, *K.Novejšej istorii Severo-Vostočnyh Vilajetov Turcii*, Tbilisi 1947.

[57] N.V.Komahidze, *Sel'skoe hozjajstvo i Položenie Krest'janstva Vostočnoj Turcii Posle Vtoroj mirovoj vojny*, Tbilisi 1965; Aynı yazar, "O nekotoryh tipah Sel'skohozjajstvennyh rabočih v sovremennj Turcii" *Sel'skohozjajstvennye rabočie v. Stranan Azii i Afriki* içinde, Moscou 1969; Aynı yazar, "Eškialyk kak forma krest'janskogo dviženija", *Obkjabr's kaja revoljucija i strany Bližnego i Srednego Vostoka*, Tbilisi 1967, s.48-81.

Gürcistan'daki Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek:

Osmanlı Belgesel Kaynakları

Nodar Şengelia, *XVI-XVIII Saukunebis Osmaluri Dokumenturi Tzğaroebi, Tzigni I.* (XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgesel Kaynakları, I. Kitap), Tbilisi, 1987, 1000 s.

BU kitap, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Tbilisi'deki (Tiflis) bir kitapçıda, dış kapağındaki "Onaltıncı ve Onsekizinci Yüzyılları Osmanlı Belgeleri" başlıklı Osmanlıca yazısıyla dikkatimizi çekmiş, içini karıştırma, (hiç değilse) alt başlıkların: okuma ihtiyacı bile duymadan satın almıştık. Türkiye'ye döndükten sonra da, kitapta yer alan Osmanlı belgelerinin ilgiye değer olduğunu, 1931'de İstanbul'da "... Defterdar başkanlığındaki bir komisyon(un), değeri kalmamıştır, bozulmuştur gibi gerekçelerle,... kilosunu üç kuruş on paradan (3.25 kuruştan) Bulgarlara"[1] satılan evraktan seçilen bu belgeleri, (belki de) az sayıda Türk tarih yazarının ancak görmüş olabileceğini öğrendik. Bu da bizi kitabı tanıtmaya yöneltici etkenlerden oldu; bu amaçla çalışmaya başladıktan sonra, bir günlük gazetede İlber Ortaylı'nın, Başbakanlığa bağlı İstanbul'daki Osmanlı arşivlerine ve buradaki uygulamaya değinen kısa bir yazısı da ayrıca ilgimizi çekti. Ortaylı şöyle diyordu:

"Arşiv sırdır, arşiv Türkiye'nin itibarıdır, arşiv saptırılmış bilgilere ve tarih yazımına karşı en etkili aracımızdır, iyi ama ön planda tarihtir, tarihçinin malzemesidir ve gelecekteki tarih yazıcılığı için de en önemli kaynaktır." Ancak "Bazı belgelerin ve dosyaların muhtevasını okumak için günlük sayı sınırlaması vardır. Okuyucu sadece on adet evrak isteyebilir. Bu sınırlamalar konuları bilen arşiv uzmanlarınca değil, Ankara'daki bürokrasinin geçmiş zamanlardaki anlaşılmaz kararlarından ileri gelmektedir."[2] Biz, günde ondan çok evrak incelemeye zaman ayırabilen araştırmacılar için bu "bürokratik engelleme"nin kaldırılmasını, kütüphanelere ayırabileceği zamanı sınırlı olan araştırmacılar için de tanıtmaya çalışacağımız bu kitabın benzeri yayınlara kavuşmalarını diliyoruz.

XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgesel Kaynakları adlı çalışma, uzun bir sunuş yazısıyla başlıyor. Sunuş yazısında Şengelia, kitapta yer alan belgelerle Osmanlı arşivlerini değerlendiriyor. Bunların sosyo-ekonomik ve siyasal tarih, kültür vb. açıdan önemini vurguluyor. (Yazımızın sonunda bu değerlendirmenin kısa bir özetini vereceğiz.) Sunuş yazısını izleyen sayfalarda kitaptaki 200 belgenin Gürcüce çevirileri yer alıyor. Yazar bu çevirilerde Gürcü okuyucusuna yabancı olan konuları dipnotlarla açıklıyor. Şengelia bununla yetinmeyerek, 255-290 sayfaları arasındaki sözlük bölümünde 289 terim ve deyimi tanımlıyor. *İslâm Ansiklopedisi*, M.Z. Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1949), Z.Karamursal'ın *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* (Ankara, 1940), İ.H.Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1948) ve *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara, 1945) gibi Türkçe kaynaklardan da yararlanarak hazırladığı terminolojik sözlükte, "avarız", "beytülmal", "çiftlik", "dirlik", "erbain", "esedi kuruş", "kaime", "salyane", "sipahi", "subaşı", "ulûfe", "yeniçeri" gibi deyim ve terimler bulunmaktadır. Şengelia, sunuş yazısının Rusça ve İngilizce özetlerini, daha sonraki sayfalarda da Gürcüce bir dizin veriyor.

Kitabın büyük bölümünü, 200 adet yazma Osmanlı belgesinin kopyaları ile bunların matbu harflerle Osmanlıca yazımları oluşturuyor. Çoğu Batum ve Ahaltsihe (Ahıska), bir bölümü de Çıldır, Erzurum, Sivas, Trabzon, Van ve Kars gibi Osmanlı eyaletleriyle ilgili olan bu belgeler "ferman" (20), "hüküm" (28), "berat" (4), "küçük berat" (30), "hazine-i tezkire" (15), "arıza" (81) vb.'lerini içeriyor. Belgelerin tarihleri, kütüphane şifreleri ve numaraları ile boyutları da veriliyor. Kitap üç dilde (Gürcüce, Rusça, İngilizce) içindekiler bölümüyle son buluyor. Geniş çaplı bir çalışmanın ilk cildi olan bu kitabın ardından, Güneybatı Gürcistan'la ilgili belgeleri içeren beş cildin daha basılması planlanmış. Nüfusu 5 milyonu biraz aşan Gürcistan'da çok okunan yazarların roman ya da öykülerinin 80-100 bin, dilbilim gibi uzmanlık kitaplarının 5-10 bin tirajla basıldığını düşününce, yalnızca 1.000 adet basılan bu çalışmanın ne kadar sınırlı bir okuyucuya hitap ettiği kolayca anlaşılabilir. Aşağıda sunduğumuz yazı, kitabın sunuş yazısının bir özetidir:

Osmanlı Devleti, 15-19. yüzyıllarda Güneybatı Gürcistan'daki krallık ve prensliklerle yakın siyasal ve ekonomik ilişkiler içindeydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin çeşitli dairelerinde, tahrir defteri, ferman, berat, küçük berat, arzuhal, hüküm gibi sayısız belge düzenlenmiştir. Bugün bu belgeler, Güneybatı Gürcistan'ın sosyo-ekonomik ve siyasal tarihine ışık tutacak niteliktedir.

İran ve Doğu ülkelerinin aksine, Osmanlı Devleti'nde fethedilen ülkelerden gönderilen ya da sarayda düzenlenen belgeleri saklama geleneği vardı. Neredeyse bütün belgeler Osmanlı Sarayı'nda ve eyaletlerde toplanmıştı. Osmanlı hükümeti, zamanla yığılan bu belgeleri korumakta güçlük çekince, bir bölümünü o zaman Osmanlı sınırları içinde bulunan Kahire'ye göndermişti. Burada bulunan sayısız belge, korun-

ması amacıyla gönderilen ya da Osmanlı Sarayı'nda düzenlenip Mısır yöneticilerine gönderilen evraktan oluşmaktadır. Kahire'deki Osmanlı Arşivi, dünyadaki en geniş arşivlerden biri, İstanbul'dakinden sonra ikincidir. Kahire'de bulunan Osmanlı ve Gürcü belgelerinin büyük bir bölümü Gürcistan ve Kafkasya üzerinedir. Bu arşivin büyüklüğünü ve önemini anlatabilmek için, birkaç yıl önce Bulgar Türkolog İordan İordanov'un uzun süre Kahire Arşivi'nde çalıştıktan sonra Osmanlı-Rus ve Bulgar ilişkileri tarihi üzerine benzeri olmayan (ünik) 65 bin Osmanlı belgesiyle Sofya'ya döndüğünü söylemek yeterlidir sanırım. Üstelik bu belgeler, Rusya'nın ve Balkanların tarihi için temel kaynak niteliğindedir. Gürcistan ve Kafkasya üzerine Osmanlı ve Gürcü belgelerinin büyük bir bölümü de İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'nde ve Ankara'da Tapu ve Kadastro Arşivi'ndedir. Bugün Güneybatı Gürcistan'daki krallık ve prensliklerin (Acara, Guria, İmereti Krallığı) 15-18. yüzyıllardaki tarihi, kaynakların yetersizliği nedeniyle tam olarak bilinememektedir. İstanbul ve Ankara'da bulunan bu bölgeye ilişkin Gürcü ve Osmanlı belgelerinin gün ışığına çıkarılıp bilim dünyasına sunulması, bölgenin tarihinin eksiksiz yazılmasına olanak sağlayacaktır.

Yakın tarihlerde, Sofya'da Kiril ve Metodius Ulusal Kütüphanesi Doğu Bölümü Arşivi'nde Gürcistan ve Kafkasya üzerine 4 bini aşkın Osmanlı belgesi ortaya çıkarıldı. Kafkasya'nın 16.-19. yüzyıllardaki sosyo-ekonomik ve siyasal koşullarının gerçek görüntülerini yansıtan bu belgelerin basılmasıyla Gürcistan tarihi üzerine yapılan çalışmalarda yeni bir sayfanın çevrileceği açıktır. Gürcistan'a getirilmiş ve basıma hazırlanmakta olan bu belgeler, İstanbul'da değersiz oldukları düşüncesiyle ayrılıp 1931-32'de Bulgaristan'a satılmış ve orada tesadüfen fark edilmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, İstanbul ve Ankara'daki arşivler Gürcistan tarihi üzerine zengin ve değerli belgeler içermektedir ve Sovyet Türkologları bu arşivlerde uzun süreli çalışmamışlardır.

İstanbul arşivinden Bulgaristan'ın aldığı belgelerin tümü bugün Sofya'daki Kiril ve Metodius Ulusal Kütüphanesi Doğu Bölümü Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu belgelerin kataloglanması, tasnif edilmesi gibi işlemler, savaştan sonra yani 1947-48'de başlandı. Ama bir milyon belgenin okunması, kodlanması, tasnif edilmesi ve kataloglanması özel bilgi ve uzun bir süre gerektirdi. Bu iş yakın tarihe kadar sürdü ve nihayet bugün tamamlanmış durumdadır.

Bulgaristan arşivinde Batum üzerine yaklaşık 500 belge yer almaktadır. Bunların dışında değişik koleksiyonlarda (Tbilisi *fond*u, 313[a]; Suhumi *fond*u, 312[a]; Erivan *fond*u, 327[a] vb) Güneybatı Gürcistan'la ilgili ilginç belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Güneybatı Gürcistan'ın çeşitli bölgeleri, bazı Osmanlı eyaletleri (Erzurum, Trabzon, Kars, Çıldır vb) ile ilişkili belgeler de vardır. Ama bunların bir bölümü tahrip olmuş, okunamayacak duruma gelmiştir.

Bu kitapta, Bulgaristan arşivinde bulunan Kafkasya ve Gürcistan üzerine çok sayıdaki Osmanlı belgesinden Güneybatı Gürcistan'ın 16-18. yüzyıllardaki tarihiyle ilgili olanların yalnızca bir bölümü yer almaktadır. Tamamı 1.000 dolayında olan bu belgelerin hepsinin yayımlanması ise, birkaç ciltlik bir çalışmayı gerektirmektedir. Bunların tanıtılması, çevrilmesi, yorumlanması ve bilim dünyasına sunulması bölgeye ilişkin birçok sorunun çözülmesini sağlayacaktır. Belgeler, siyasal tarih, ekonomi, kültür, tarihsel coğrafya, yer adları, paleografya vb. alanlarda çalışanlara birinci el kaynak oluşturacaktır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, son yıllarda, Türkiye'de olduğu gibi başka ülkelerde de Osmanlı defterlerinin yayımı ile ilgili akademik çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Güneybatı Gürcistan üzerine olan belgeler arasında da en önemlileri tımar ve zeamet defterleridir. Bu defterler, 16. yüzyılın ortalarından Acara'nın Osmanlı egemenliğinden çıkışına değin, Osmanlı yetkililerince sistemli olarak tutulmuştur.

Osmanlı belgelerinin ortaya çıkarılıp yayımlanması, yalnızca Türkiye'nin sosyo-ekonomik tarihine değil, aynı zamanda Osmanlı mali sisteminin örgütlenmesi ve düzenlenmesine ilişkin araştırmalara da eşsiz kaynak oluşturacaktır. □

FAHRETTİN ÇİLOĞLU

[1] Neşet Çağatay, "Osmanlı Arşivlerinde Dış Dünyadaki İlgi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, XX + 272 s., s.176.

[2] İlber Ortaylı, *"Arşivde Bürokratik Engelleme"*, *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1988.

Yabanlu Pazarı*

Kolomb çağında ülkelerarası ticaret, mevsimlik panayırlar yaratarak kalıcı ve düzenli bir ticarete doğru ileri adımlar atmıştı.

Bizde ise, hem Selçuklu Türkiyesi'nin: Konya, Kayseri, Sivas... Kent-pazarları ve kervansarayları, hem de Osmanlı Türkiyesi'nin İstanbul, Gebze, Tokat, Ankara, Afyon, Bursa, Edirne kentlerinin pazarları (Samanpazarı, Koyunpazarı, Atpazarı, Balıkpazarı...) ve *Kapan-Hanları* (Sebzehanı, Pamukhanı, İpekhanı; Unkapanı, Yağkapanı, Balkapanı...) gibi bölge pazarlarında: mevsimlik-yıllık; ürünler-arası, ülkelerarası panayırların doğup gelişmesi, çiçeklenmesi sık görüldü ama gelişip düzenlileşmesi, kalıcılaşması gerçekleşemedi. *Bölgesel mal* ve *gün* pazarları'nın *kapalı ticaret* ve *tekel kârı*, kırılamadı. Hanların yapım, icâr ve vergi yükleri ağırdı. Bu ticaret merkezlerinin *muhtekir*'ler etkinliğinden kurtarılması gerçekleşemedi.*

Yabanlu Pazarı: "Yıllık, bahar aylarında kırk gün süren, doğulu, batılı, kuzeyli, güneyli tâcirlerin alışveriş ettikleri, satılan malın geri alınmadığı, kusurlu malların kusurlarının olağanüstü iyi gizlendiği" (s.14-15) bu pazar, "13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başı sona ermişti" (s.20). Bugünkü Kayseri-Pazarören dolayında kurulan Yabanlu Pazarı (s.22 ve Ek: II, s.92, 93) yabancılar için kurulmuş, uluslararası bir fuardı (s.16). Doğrudan: Yabanlu Pazarı, dolaylı olarak: Selçuklu pazarları üzerinde, uluslararası pazar ve fuarlar bağlamında hemen hemen bir tek söz etmiyor, sayın yazar. Diyeceğim, Prof. Sümer'in bu çalışması, bizde düzenliyerleşik bir ülkeler-ürünler-arası mevsimlik panayırlar geleneğinin kurulamamış olması üzerine bilinenleri ancak pekiştiriyor, yeni bir şey söylemiyor. Kaldı ki, bırakınız Osmanlı Türkiyesi'ni, İkinci Cumhuriyet Türkiyesi'nin başında: 35.018 muhtarlıkta (ki 18 milyon 605 bin 918 köylü nüfus yaşıyordu) *Panayır*, 34.442 muhtarlıkta da (ki 17.554.121 köylü nüfus yaşamaktaydı) *pazar* KURULMAMAKTA idi. Kaynak: *Köyler İstatistiği 1960 Anket Sonuçları*, 1963, Ankara'dan aktaran: Tütengil, C.O., 1965 (19.03.1964), "Türkiye'de Köy ve Aydınların Tutumu", *Sosyoloji Dergisi* içinde: sayı: 17-18 (1962-1963), s.III. □

ATİLÂ TÜRK

* Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Pazar*, İstanbul, 1985.

* Karşılaştırınız: Akdağ, Prof, "Mustafa 1974: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*, İstanbul, Cem Yay., c.2, s.222.

* Yeni bir tanıtım yazısı için: [Kresge Art Museum (Michigon Sate Uni)nden] Carol Garrett Fisher, *The Turkish Studies Association İsulletin, Vol.12, No.1, March 1988, s.48.*

Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*. Hazırlayan: Abdullah Uysal. Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1987, XL + 291 s. (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 791)

TARİHİ sevdiren adam diye nitelendirilen Ahmet Refik'in, İstanbul'un sosyal, ekonomik, ticari hayatı ile vakıflar, belediye, iaşe ve gümrük işlerine dair, Arşivden derlediği hicri 961-1000/1553-1591 yıllarına ilişkin belgeler. Konularına göre 10 bölüme ayrılan kitapta 258 belge yer almaktadır. Kitaba, ayrıca Türkçe ve İngilizce olarak içindekiler ile hazırlayıcının bir sunuş yazısı, Ahmet Refik'in kitabın ilk baskısındaki önsözü; bölgelerde geçen terimler ve deyimlerle ilgili bir sözlük ile ayrı ayrı düzenlenmiş şahıs ve yer adları dizinleri eklenmiştir.

Yapıt ilk kez Tarih-i Osmani Encümeni külliyatının 6. kitabı olarak 1333/1917'de (İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1333, 235 s.), ikinci kez de 1935'de (İstanbul, Devlet basımevi, 1935, XVI-155 s. içindekiler ve dizin dahil) basılmıştır. Ancak ilk baskının X. bölümündeki 12, 17, 19 ve 20 nolu 4 belge çıkarılmış (1987 baskısında var), yerlerine II. bölüme no. 23 "Hassa fodla furununa bir masura su verilmesine dair" (s. 27), no. 24 "Kızlarağasının

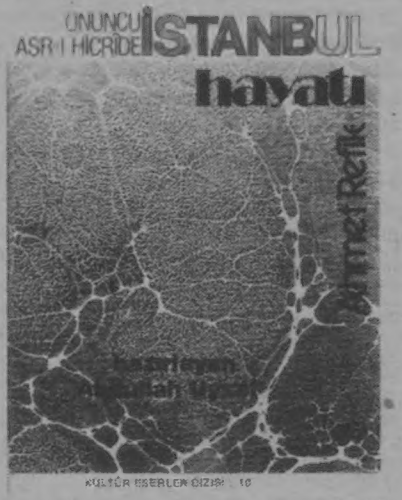

çeşmesine su verilmesine dair" (s. 27), VII. bölüme no. 12 "Mimar Sinan'ın yazdığı mektup üzerine amele gündelikleri tespit edildiğine dair" (s. 73) ve no. 13 "İstanbul'da amele gündeliklerine dair Mimar Sinan'a ikinci hüküm" (s. 74) adlı belgeler eklenmiştir.

Hazırlayıcı, sunuş yazısında (s. XXXVII) eserin hazırlanmasında tek baskısı olan 1332/1913 (?) tarihli baskının esas alındığını yazarken, yukarda farklılıklarını belirttiğimiz 1935 baskısından hiç söz etmemiştir. Metni yeni harflere aktarırken, bu baskıdan yararlanmadığı için bazı hatalara da düşmüştür. Örneğin:

II. bölümde 5 nolu belgede (s. 25) "karye-i Suyolu" diye bir yer adı geçiyor ki böyle bir yer bilinmiyor. Oysa 1935 baskısında (s. 15) karyenin adı kesin olarak okunamadığı için eski harflerle verilmiştir. Doğru yöntem de budur. Yine II. bölümde 10 nolu belgede (s. 29) geçen "... lüleyi bir kaç def'a *onatdıkların* (?) bildirmeğin..." ve "... lüleyi *onadan*..." (?) okunmuş, "onadan" kelimesine sözlükte "elverişli olanların" (?) karşılığı verilmişse de (s. 264) bir anlam çıkmamaktadır. Kelime ilk baskıda "ukatdukların" ve "ukadan" şeklinden yanlış dizilmiş (s. 28), ancak bu dizgi yanlışı 1935 baskısında doğru olarak "ufatdukların" ile "ufadan" olarak düzeltilmiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde (c. VI/3902 *"Ufatmak"*, kırmak, parçalamak anlamındadır. Kitabın 1935 baskısı bu yıl Enderun Kitapevi yayınlarının 19.'su olarak da yayınlandı. □

İstanbul Kitaplığı Katalogu. Fondation de Çelik Gülersoy Bibliothèque d'Istanbul, Catalogue. İstanbul, Ana Basım Sanayi ve Ticaret A.Ş. 1988, 526 s.

İSTANBUL Kitaplığı'nın kurucusu Çelik Gülersoy'un kitaplık binasına yerleştirmiş olduğu kendi koleksiyonunun rehberi. Özellikle İstanbul'a ilişkin kitapların yer aldığı katalog 18 bölüme ayrılmış. Katalogun önsözünde, kitaplık tasnif edilirken dünya sistemlerinden ayrılan bir sınıflamaya gidilerek, araştırmacılara kolaylık sağlamak amacıyla tercih edildiği belirtilmektedir. Kitaplara bir sıra numarası verilip, kataloga bir de dizin eklenseydi yerinde olurdu. Katalogun ilerde yapılacak baskı ve eklerinin daha değişik bir yöntemle hazırlanmasını temenni eder, şehir halkına ve İstanbul tarihiyle uğraşanlara böyle bir kitaplık armağan ettiği için Çelik Gülersoy'u kutlarız. □

TURGUT KUT

DİYARBEKİR VİLÂYETİ

HIRİSTİYAN YERLİ

Genel çizgileriyle yerli bir Müslümanınkinden farklı olmayan Hıristiyan giyiminde; yeşil ya da mâvi çuhadan bir cübbe, bunun altında da sırası ile yelek, entari, en içte nohut rengi bir mintan; pamuk-ipek karışımı okşayıcı kırmızı üstüne desenli bir dokuma kuşak, başlıca parçalardır.

YERLİ MÜSLÜMAN

Onu, hemşehrisi Hıristiyandan başlık formu ayırıyor. Kırmızı fesinin üstüne beyaz sarık sarmış. Bu ve sakalı, sünnet-i seniyedendir. Oysa Hıristiyan komşusu, başına kırmızı bir dolama sarmış. Gür saçları da onun inançlarıyla ilgili.

PALULU KÜRT

Sık sık yinelenen yerel ayaklanmalar yüzünden Palulular, savaşa eğilimli olurlarmış. Bir elinde kalkanı, ötekiyle kılıcının kabzasını kavramış bu orta yaşlı milis; beyaz muslinden maşlahı, keçe kalpağı, kırmızı marokenden geniş botları, ama daha önemlisi korku uyandırıcı çehresi ile bölgenin o zamanki yaşam koşullarını düşündürüyor.